

My point is not that everything is bad, but that everything is dangerous, which is not exactly the same as bad. If everything is dangerous, then we always have something to do. So my position leads not to apathy but to a hyper- and pessimistic activism.

Michel Foucault (1983: 231–232)

Přerozdělování *welfare*: nástroj pomoci nebo kontroly?

What then is truth? A mobile army of metaphors, metonymies, anthropomorphisms – in short, a sum of human relations which, poetically and rhetorically intensified, become transposed and embellished, and which after long usage by people seem fixed, canonical, and binding on them. Truths are illusions which one has forgotten *are* illusions.

Friedrich Nietzsche (citováno dle Mottier, 2008: 182)

Obsah

ÚVOD	1
Přístup a postoj k výzkumu a analýze a konkrétní cíle disertační práce	4
Jedna poznámka na závěr úvodu	6
ANALYTICKÉ TEORIE	7
Kritická diskurzivní analýza	7
Kvalitativní obsahová analýza	11
Konceptuální analýza	11
Teorie rámcování	12
Analýza metafor	14
Řetězcové ekvivalenty	15
EXPLANAČNÍ TEORIE	16
Governmentalita	16
Teorie labelingu a stigmatizace	22
Morální panika	25
Koncepty sledování a <i>surveillance studies</i>	27
METODOLOGIE	33
Kódování	38
Návaznost na podobné výzkumy v zahraničí	40
PŘÍSTUPY K SOCIÁLNÍ SPRAVEDLNOSTI	43
Libertarianismus	43
Kritika libertariánské sociální spravedlnosti	55
Egalitarismus	59
<i>Luck egalitarianism</i>	64
Sufficientarismus	65
Prioritarianismus	66
Kritika egalitarismu	67
Koncept uznání (<i>recognition</i>)	72
Kritika konceptu uznání	75
Poskytnutí základních dispozic (<i>capability approach</i>)	76
Kritika konceptu poskytnutí základních dispozic	80
Egalitární libertarianismus	81
Kritika egalitárního libertarianismu	88

Syntéza přístupů k sociální spravedlnosti	89
NEOLIBERÁLNÍ GOVERNMENTALITA A SOCIÁLNÍ SPRAVEDLNOST.....	90
Trh jako režim pravdy	93
Transformace sociálního státu.....	95
Aplikování neliberálních praktik	97
Využívání idejí <i>new public management</i>	98
WELFARE SURVEILLANCE: NEOLIBERÁLNÍ SOCIÁLNÍ SPRAVEDLNOST V PRAXI.....	99
Iniciační fáze - rozhovory/výslechy žadatelů/recipientů a byrokratická kontrola.....	101
Aktivizační programy a <i>workfare</i>	104
Biometrie - identifikace skrze otisky prstů a retinální skenování oka a testování na omamné látky.....	109
<i>Income management</i> - řízení využívání sociální pomoci	111
<i>Dataveillance</i> - propojení všech praktik a využití počítačových databází.....	113
Neliberální praktiky a <i>dataveillance</i> - symbolický a mýtický rozměr.....	115
REFORMY SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU A WELFARE SURVEILLANCE V ČESKÉ REPUBLICE.....	119
Úvod do období v letech 2006 až 2009.....	120
Sociální reformy v období 2006 až 2009 - důvody pro jejich zavedení	124
Sociální reformy v období 2006 až 2009 - implementovaná opatření	130
Úvod do období v letech 2010 až 2013.....	137
Sociální reformy v období 2010 až 2013 - důvody pro jejich zavedení	139
Sociální reformy v období 2010 až 2013 - implementovaná opatření	144
Shrnutí kritické diskurzivní analýzy sociálních reforem v obdobích 2006 až 2009 a 2010 až 2013	156
Vnímání diskurzu sociálních reforem respondenty/tkami	157
Hodnocení sociálních reforem a opatření ze strany respondentů/tek.....	166
Zkušenosti respondentů/tek s úřadem práce a úředníky.....	177
Internalizace diskurzu a kategorií u respondentů/tek	180
ZÁVĚR	183
SEZNAM LITERATURY	186

Úvod

Sociální spravedlnost je, stejně jako svoboda nebo moc, specifickou problematikou, která zaujímá v akademickém prostředí, ale i ve veřejném prostoru a debatách (ať už explicitně či implicitně), důležité místo a která alespoň částečně ovlivňuje myšlení, jednání a chování každého jednotlivce. V akademickém prostředí (diskurzu) je sociální spravedlnost tématem, které je zpravidla při analýze a výzkumu pojímáno analyticko-filozoficky. To je, jako ostatně ve většině podobných případů, dáno antickým odkazem spočívajícím v hledání aristotelovského mezonu, tedy určité společenské rovnováhy, která by měla zaručovat všeobecnou spravedlnost, do níž byla řazena i sociální. V tomto duchu Platon (2005) vypracoval svoji vizi harmonicko-rovnovážného uspořádání obce, které bylo založené na ideji ideálně-efektivního uspořádání společnosti, v níž by každý měl svoje místo, materiální zajištění a poslání, a to podle svých vloh a schopností. Aristoteles (2009b) nabízí méně idealistický koncept založený na snaze nabídnout uskutečnitelnější vizi nejlepší možné obce, v níž by bylo rovnováhy docíleno participací občanů na veřejném životě a kritickou diskuzí nad směřováním obce. Aristotelův přístup je otevřenější a hypoteticky připouští, že sama obec by si měla určit, co je pro ni spravedlivé. Aristoteles nicméně problematiku sociální spravedlnosti rozvedl, když rozlišil její dva pojmy a druhy, které později dostaly název distributivní a komutativní, jak poukazuje Klaus Günther (1997: 20–21). Distributivní spravedlnost je podle Aristotela (2009a: 116–118) založena na přerozdělování společenských statků, a to na základě osobních kvalit daných občanů (někdo má větší a někdo menší vlohy zastávat například veřejný úřad, stejně jako má někdo větší a menší vlohy stát se řemeslníkem, kvalitativně jsou však tato povolání sama o sobě stejná). Komutativní neboli opravná spravedlnosti nerozlišuje, zda je někdo způsobilější kvůli svým vlohám, jednoduše slouží k napravení vykonaného bezpráví (například krádeže), z čehož vyplývá, že se jedná o kompenzaci v rámci porušení zákona jako institucionálně a formálně vymezené normě. Nicméně otázka u distributivní spravedlnosti zůstává v jistém slova smyslu otevřena, protože už u Aristotela hraje důležitou roli společenská diskuze o tom, co je spravedlivá redistribuce (na základě jakých kritérií se budou statky redistribuovat a zda se budou zohledňovat pozitivní i negativní vlastnosti a vlohy) (Günther 1997: 22–23).

Podobné rozvažování je patrné i dnes, byť samozřejmě prošlo velkým vývojem, v rámci nějž vznikla celá řada dalších konceptů, myšlenek, výkladů, teorií atd. Podle Petera Kollera (1997: 94–95) většina (post)moderních západních konceptů sociální spravedlnosti řeší specifické distributivní požadavky: (1) obecná práva, která získá člověk tím, že se narodil do určitého právního řádu, kde jsou si všichni před právem rovni; (2) občanské svobody, které danému jednotlivci umožňují žít život, jaký chce (a to i bez omezování ze strany společnosti); (3) právo na občanskou participaci, která spočívá v možnosti ovlivnit směřování dané společnosti; (4) důstojnost ztělesněná v právu na sociální rovnost šancí; a (5) spravedlivé přerozdělování materiálních statků. Podle Ronalda Dworkina (2002: 321–322) by sociální spravedlnost v současných západních sociálních systémech měla řešit zejména čtyři fenomény: (1) zásluhu – kdo si zaslouží sociální pomoc a jestli vůbec někdo, neboť v některých společnostech může být poskytování sociální pomoc bráno jako krádež nebo vykořisťování schopných lidí; (2) úroveň – do jaké míry a v jaké výši by měla být případně sociální pomoc poskytována; (3) náklady – ty jsou spojené s vyšší sociální pomocí, ale také s administrací poskytování sociální pomoci; (4) závislost – lidé potřebující sociální pomoc jsou na této pomoci závislí a často jsou na těchto lidech závislí další lidé, zejména děti, takže vzniká problém a otázka, do jaké míry provádět restrikce nároku na sociální pomoc. David Miller (1999: 7) všechny tyto úvahy jednoduše shrnuje, když tvrdí, že úkolem sociální spravedlnosti je rozvažování nad redistribucí společenských příležitostí a rizik mezi členy společnosti a ustavení klíčem, na jehož základě by mělo k redistribuci docházet. Peter Vallentyne na tuto myšlenku navazuje a přidává k ní, že mimo příležitostí a rizik by mělo být/je předmětem redistribučních úvah i rozdělení práv a povinností a stanovení sankcí za jejich porušení. Brian Barry (2008: 10) mluví v souvislosti s redistribucí a sociální spravedlností o rozvažování nad kompenzování sociálních nerovností, které jsou často strukturní a nezasloužené a mohou klíčově ovlivnit život kohokoliv. Podle Johna Rawlse (2001: 5) je v tomto ohledu klíčovým problémem, jak sladit principy svobody a rovnosti, aby byly v rovnováze a nikdo se necítil nesvobodně a zároveň nepociťoval nespravedlnost. Praktičtější pohled nabízí Amartya Sen (2009: 18), který zdůrazňuje, že výzkumníci věnující se sociální spravedlnosti by měly ve svých úvahách zohledňovat společenskou a lidskou praxi a lidské potřeby. Sociální spravedlnost by podle něj měla být více empirickým konceptem než čistě rozumovým.

Ve své práci budu navazovat zejména na Senovu myšlenku. Ačkoliv souhlasím s Barrym (2008: 4), že teoretické koncepty sociální spravedlnosti poskytují odpovědi a argumentaci pro zodpovězení různých společenských a morálních otázek týkajících se například deprivace různého typu a nutnosti jejího zamezení, domnívám se, že empirický výzkum sociální spravedlnosti v praxi je dlouhodobě velmi poddimenzován. To má za následek velkou disproporci mezi teoretickým výzkumem sociální spravedlnosti a vlastním empirickým výzkumem týkajícím se promítání těchto teorií do společností a sociálních systémů. Disproporce je mírněna až v posledních zhruba 25 letech, kdy probíhají terénní výzkumy západních sociálních systémů, a to zejména s ohledem na každodenní zkušenosti recipientů/tek sociální pomoci. Obecným cílem a smyslem této práce je tudíž přispění ke zmenšení disproporce, odklon od analyticko-filozofického rozvažování nad ideálem sociální spravedlnosti a realizace empirického výzkumu jako příspěvku do penza výzkumů věnujících se promítání sociální spravedlnosti a jejích atributů do (západních) společností a sociálních systémů.

Tomuto charakteru výzkumu a analýzy odpovídá i využitý teoreticko-metodologický aparát, který jsem během celého procesu využíval a který umožňuje určitým způsobem analyzovat každodenní realitu. Výběr aparátu se odvíjel od vývoje náhledu na sociální systém a nezaměstnanost, kdy se přibližně od 80. let 20. století začalo docházet k radikální diskurzivní změně, v rámci níž se na celou problematiku začalo nahlížet z perspektivy sociální deviace a v rámci níž se nezaměstnaný postupně začal stávat sociálním deviantem, s nímž je potřeba jednat v tomto duchu. Se sociální deviací je dlouhodobě spojena nutnost jejího sledování, aby byla společensky pod kontrolou, což vyvolalo potřebu zahrnout do sociálních systémů koncepty sledování, které nabyly na účinnosti s technologickým rozvojem. Účelem sledování již nebyl/není pouhý statistický monitoring využívaný k technokratickému zlepšení sociálního systému, ale sledování se stalo nástrojem, jak získat co největší množství informací o recipientech/tkách. Výsledkem tohoto procesu a transformace jsou sociální systémy konstruované na základě negativního rámcování recipientů/tek sociální pomoci a nezaměstnaných lidí a využívající opatření založené na represí. Represivní praktiky využívané v rámci reformovaných sociálních systémů se označují jako *welfare surveillance*.¹

¹ Jelikož neexistuje oficiální český ekvivalent termínu *welfare surveillance* a jakýkoliv jeho překlad buď není kompaktní, nebo úplně neodpovídá původnímu významu, budu ve zbytku textu používat anglický originál.

Druhým motivem pro výběr používaného aparátu byl charakter a obsah realizovaného výzkumu, který je založen na analýze českého prostředí, do něhož v posledních letech začaly pronikat reformy sociálního systému ze zahraničí. Výzkum diskurzivních změn týkajících se role sociálního systému a pozice nezaměstnaného a implementace těchto změn do praxe sociálního systému v podobě konkrétních opatření budu realizovat prostřednictvím analýzy politicko-mediálního diskurzu a rozhovorů se sociálními pracovníky a recipienty/tkami sociální pomoci. Rozhovory s lidmi „z terénu“, tedy lidmi, kteří ve své každodennosti přistupují k institucím sociálního systému, by mi měly poskytnout informace a zkušenosti, jak diskurzivní změny ovlivnily interakci recipientů/tek s těmito institucemi a jakým způsobem se případně změnila jejich pozice a situace. Analýzy politicko-mediálního diskurzu a rozhovorů jsou komplementární – navzájem se doplňují ve smyslu, že ze samotné analýzy diskurzu by nebylo zřejmé, jaký alespoň rámcový efekt měla zaváděná opatření v praxi, a samotné rozhovory by poskytovaly dekontextualizované a parciální informace a podněty.

Na tomto místě považují za nutné zdůraznit, že si prostřednictvím této disertační práce nekladu za cíl nebo ambici poskytnout „vše-vysvětlující“, „univerzálně platnou“ nebo snad „konečnou“ interpretaci nastíněné problematiky. Moje ambice je mnohem skromnější – přispět k porozumění uplatňování sociální spravedlnost v soudobé praxi České republiky a západních společností. Zároveň chci zdůraznit, že poznatky prezentované v této práci lze generalizovat, jako je tomu obecně u všech kvalitativních výzkumů, pouze velmi obezřetně, nejlépe ve spojení s dalšími podobnými výzkumy.

Přístup a postoj k výzkumu a analýze a konkrétní cíle disertační práce

Jelikož souhlasím s pohledem řady metodologů (například Creswell 2007: 15; Denzin, Lincoln 2005: 22; Gillham 2005: 9; Leavy 2014: 2–3), že neexistuje hodnotově neutrální kvalitativní analýza a výzkum a že každý výzkumník do podobné analýzy a výzkumu vkládá svoje postoje, zkušenosti, pohledy, hodnoty atd., rád bych nejprve vymezil základní charakter plánované práce a svůj vlastní přístup, abych tak předešel problémům se skrytou tendenčností či zaujatostí textu a učinil práci a její výstupy a smysl transparentními. V práci budu kombinovat přístupy sociálního konstruktivismu, interpretativní analýzy a kritické/advokační sociální vědy. Předpokládám tedy, že společnost je jako prostor, v němž dochází k realizaci výzkumu, konstruována skrze neustálou interakci mezi různými společenskými aktéry, kteří vytváří veškeré

společenské hodnoty, normy, ideje, symboliku, mýty atd. Výsledný konstrukt (společenské nastavení či diskurz) je následně „skutečný“, pokud jej společenští aktéři prožívají ve své každodennosti, v rámci níž jsou jím ovlivňováni a zároveň jej ovlivňují. Úkolem sociálního výzkumníka je prostřednictvím výzkumu interpretovat vybrané jevy a procesy odehrávající v rámci diskurzu a přispět tak k jejich pochopení a diskuzi o nich (Creswell 2007: 20–21). Přístup kritické/advokační sociální vědy spočívá v obecném slova smyslu v poukázání na struktury dominance, útlaku, represe, diskriminace, marginalizace a další negativní praktiky a struktury, které mohou negativně ovlivňovat specifickou populaci, která je zpravidla navíc ve špatné společenské pozici, takže se proti těmto tendencím nemůže bránit (Bhavnani et al. 2014: 176; Creswell 2007: 21). Takový výzkum tedy dává možnost být slyšet i populaci, která nemá možnost se k čemukoliv vyjadřovat a jejíž hlas je diskurzivně vnímán jako irelevantní, neboť se většinou jedná o marginalizované lidi. Možnost být slyšet může mít formu možnosti participovat ve výzkumu prostřednictvím rozhovorů nebo formu analýzy a zpracování situace dané populace, které by jinak nebyla věnována pozornost (Bourdieu 2003: 46; Creswell 2007: 22). Vedle představení perspektivy marginalizované populace je účelem kritického/advokačního výzkumu i reflexe a hodnocení konkrétních represivních, marginalizačních a stigmatizačních mechanismů, procesů, praktik, procedur, institucí, diskurzů a dalších potenciálně negativních společenských fenoménů (Bhavnani et al. 2014: 172).

Na základě vymezení svého přístupu i výše uvedeného exkurzu do problematiky jsem vymezil čtyři konkrétní cíle/výzkumné problémy/otázky:

- 1) Kritická konceptualizace sociální spravedlnosti v jejím soudobém praktickém promítání do západní společenské praxe v podobě *welfare surveillance*. Konceptualizace bude zahrnovat základní teoretické prvky, konkrétní opatření a praktiky a jejich důsledky.
- 2) Kritická konceptualizaci v současnosti nejvíce akcentovaných konceptů a teorií sociální spravedlnosti s poukázáním, že všechny tyto koncepty přinejmenším implicitně obsahují specifické normativní principy v podobě vytvoření spravedlivých společenských podmínek, v rámci nichž by se měl každý cítit jako rovnocenný občan a měl by společnost vnímat jako prostor seberealizace. Z toho vyplývají další dva normativní aspekty, které jsou v určité podobě obsaženy ve všech konceptech sociální spravedlnosti – sociální inkluze a lidská důstojnost. Mezi tyto koncepty bude patřit libertarianismus, egalitární libertarianismus, egalitarismus a jeho různé

odnože *luck egalitarianism*, prioritarismus a sufficientarismus a v posledním sledu se budu zabývat koncepty, které jsou cíleny na uznání člověka a poskytování určitých dispozic, aby každý mohl prožít život, jaký chce.²

- 3) Ideová i praktická delegitimizace *welfare surveillance* na základě skutečnosti, že odporuje základním idejím sociální spravedlnosti uvedeným v bodě 2, které jsou přítomné ve všech konceptech sociální spravedlnosti. Sociální systémy postavené na *welfare surveillance* a příslušném praktickém pojetí sociální spravedlnosti nepřispívají k vytvoření sociálně spravedlivé společnosti.
- 4) Analýza diskurzivního nastavení České republiky v souvislosti se sociální spravedlností, sociálním systémem a sociálními reformami, které se odehrávaly v letech 2006 až 2009 a 2010 až 2013. Předmětem analýzy budou diskurzivní změny, které sociální reformy přinesly, a promítání nového diskurzu do společenské praxe v podobě možné změny interakce mezi recipienty/tkami a institucemi sociálního systému a změny pozice a situace recipientů/tek.

K druhému cíli je ještě nutné uvést, že do libertarianismu jsem v rámci této práce zahrnul i myslitele, kteří běžně bývají zařazeni spíše do neoliberalismu, který jsem do práce nezahrnul jako svébytnou teorii sociální spravedlnosti, neboť ve velké míře vychází z idejí libertarianismu a nepřidává do problematiky nic nového.

Jedna poznámka na závěr úvodu

Jsem si vědom skutečnosti, že je předkládaný text psán genderově nevyváženě, pokud v některých momentech využívám maskulinum, není důvodem ignorace feminina nebo jakékoliv jiné zneuznání žen, ale obecná zvyklost psát vědecké výstupy s využitím mužského genderu (byť i tato zvyklost byla výrazně narušena v zahraničním vědeckém diskurzu). Abych tento nepoměr alespoň trochu napravil, píšu oba tvary u recipientů a recipientek, což má i jeden empirický důvod – materiální a psychická deprivace a potřeba sociální pomoci často dopadá mnohem více na ženy než na muže.

² *Luck egalitarianism* můžeme jednoduše přeložit jako egalitarismus zohledňující štěstí, nicméně oficiální český ekvivalent neexistuje, proto budeme používat anglický název. U druhých dvou proudů je situace o něco lehčí, neboť *prioritarianism* a *sufficientarianism* se dají poměrně bez problémů překloupit do češtiny. Nicméně překlad u druhého jmenovaného proudu je v podstatě nemožný, aniž bychom se vyhnuli krkolomným českým označením, proto bude vhodné používat překloupenou verzi slova.

Analytické teorie

Kritická diskurzivní analýza

Vytyčení toho, co je to kritická diskurzivní analýza (CDA), je poměrně problematickou záležitostí, protože se nejedná o metodu, která by obsahovala pevně stanovený postup a měla pevně daná pravidla. Hodně výzkumníků a analytiků se v tomto ohledu shoduje na základních charakteristikách CDA, ale často jinak chápou podobu a vlastnosti samotného diskurzu, který je předmětem analýzy. Michael Meyer (2001: 14) z těchto důvodů například navrhl, aby byla CDA pojímána jako meta-metodologie, která udává celkový ráz analýzy a kterou je posléze nutné doplnit dalšími nástroji a metodami v závislosti na konkrétní analýze a tématu. Charakteristiky CDA, které jsou mezi výzkumníky a akademiky obecně přijímané, jsou podle Ruth Wodakové (2001: 6) tyto:

- Jazyk je v rámci CDA brán jako společenský fenomén, který slouží k vyjádření specifických hodnot, postojů, významů, ale i jednání (pokud někdo vyjádří určité přesvědčení nebo zastává hodnoty, pak podle nich bude s největší pravděpodobností i jednat, za předpokladu, že nejde o cílenou dezinformaci, což je rovněž předmětem analýzy CDA).
- Aktéry, které lze v rámci diskurzu zkoumat, nejsou pouze jedinci, ale také instituce a sociální skupiny.
- Relevantními jednotkami komunikace, které jsou v rámci CDA zkoumány, jsou textová produkce a promluva.
- Aktéři pohybující se v daném diskurzu nejsou pouze pasivními recipiency, ale zpracovávají a hodnotí informace, které se k nim dostanou.
- Mezi jednotlivými jazyky (institucionálním, akademickým, politickým atd.) jsou podobnosti.

Naprosto zásadní význam mají pro CDA jazyk a komunikace ve vztahu k moci uplatňované ve společnosti (diskurzu), protože jazyk a komunikace jsou hlavním nástroji, skrze něž lze uplatňovat moc a reprodukovat mocenské vztahy uvnitř diskurzu (van Dijk 2012: 49; Wodak 2001: 2).³ Z tohoto předpokladu vychází i názvosloví „kritická“, protože prostřednictvím CDA se zkoumají různé mocenské sítě a vazby,

³ Podle Wodakové (2001: 2) se v tomto ohledu CDA inspirovala od Jürgena Habermase a jeho tvrzení, že jazyk není pouze nástrojem komunikace, ale může být využit i k uplatňování moci a ideologie.

kteře jsou často natolik repetitivní, že jsou brány jako součást každodennosti a nejsou podrobovány reflexi nebo kritice (Wodak 2001: 2). Diskurz a jeho ovlivňování, (re)konstruování, změna, posouvání, reprodukování atd. je tudíž, jak akcentuje Norman Fairclough (2003b: 72), nástrojem k uplatňování moci a prosazení vlivu.

Podle Teuna van Dijka (1993: 252–254, 2001: 96), který zastává angažovanější postoj, by CDA neměla být kritická pouze ve vztahu k poukazování na tyto mocenské sítě, vztahy a struktury a jejich případné negativní důsledky, ale měla by být normativní. Úkolem výzkumníka a analytika je skřze CDA kritizovat společenské poměry, které vytvářejí represi, útlak, dominanci a nerovnosti, a apelovat na jejich změnu k lepšímu, což zpravidla bývá odstranění negativních jevů. Zvláštním tématem, na jehož analýzu van Dijk (2003: 84–85) apeluje, je sociálně kognitivní percepce a recepce různých společenských skupin, kdy by mělo být předmětem analýzy (manipulativní) diskurzivní konstruování mentálních modelů týkající pohledu na různé specifické populace nacházející se ve společnosti. Problémem může být neukotvení normativnosti CDA, která je sice kritická, ale není jasné, co přesně by mělo být kritizováno, protože sama o sobě nenesení žádný normativní princip, okolo nějž by měla být kritika postavena. Vždy je tedy nutné kritiku spojit s kvalitní argumentací, která by měla objasňovat, proč jsou kritizované fenomény negativní, případně kritiku spojit s vybraným normativním principem (v případě tohoto textu například se sociální spravedlností) (Fairclough, Fairclough 2012: 60). Sigfried Jäger (2001: 32–33), jenž je následovníkem foucaultovského pohledu na diskurz a jeho analýzu, má na roli CDA mírnější pohled. CDA pojímá jako analýzu vědění platného v určitém časovém úseku a na určitém místě jeho vývoje v čase. Vedle toho je předmětem analýzy reprodukce vědění, jeho předávání napříč časem a způsob, jakým ovlivňuje (nebo až konstituuje) členy diskurzu a společnosti. Podle Jägera kritičnost spočívá v reflexi diskurzivního nastavení a jeho poměny v čase za účelem analýzu vlivu tohoto nastavení diskurzu na jeho členy. Kritičnost spočívá v uvědomění si možného dominantního vlivu diskurzu na život jednotlivce, který dominanci pojímá jako součást své každodennosti, takže tuto strukturu nereflektuje, ačkoliv může zásadně usměřňovat jeho chování a jednání.

Vedle konceptualizace CDA je potřeba charakterizovat i předmět její analýzy, tedy diskurz. Pohledy na tento pojem a jeho obsah se poměrně výrazně liší. Velmi široký a taxativní pohled má van Dijk (2001: 98), který diskurz pojímá jako „komunikační událost“, která zahrnuje mimo promluvy a textu i různá gesta, intonaci, řeč těla, obrazy a další „multimediální“ projevy. Diskurz dále zahrnuje jak individuální,

tak společenské aktéry a jejich kognitivní dispozice a struktury, přičemž diskurz zahrnuje jak osobní interakci dvou jednotlivců, tak širší společenskou komunikaci mezi institucemi (lokálně i globálně), kolektivními aktéry, ale také interakci v rámci různých struktur, například v politickém systému. Jiný pohled má Jäger (2001: 34–35), který definuje diskurz jako určitou abstraktní strukturu, která vznikla na základě sociálních interakcí (zejména uplatňováním moci a vznikem mocenských struktur) a která bude trvat, dokud budou tyto interakce existovat (dokud bude existovat společnost). Tato struktura je poté charakteristická specifickým věděním, které je v daném čase a místě dominantní a které do velké míry determinuje celou strukturu diskurzu – smýšlení a jednání aktérů, charakter společností a samotné mocenské vztahy. Diskurz vždy na pozadí ovlivňuje jakoukoliv interakci a jednání a určuje hranice myslitelného (není možné myslet něco, co existuje mimo diskurz). Nicméně diskurz ovlivňuje sociální praxi pouze nepřímo skrze ovlivňování aktérů, kteří zpětně mohou diskurz posouvat dále a jinými směrem, pokud jednají alespoň v částečném rozporu s majoritním diskurzivním nastavením. Jednotlivci ani skupiny však nemohou diskurz naprosto determinovat, změna se vždy děje pozvolna a do jisté míry náhodně (Jäger 2001: 36–37).

Podle Fairclougha (2003a: 124) diskurz vždy reprezentuje svět kolem nás a je složen z materiálních procesů, struktur a vztahů; duševní stránky života (myšlenek, citů, víry a emocí); a sociální světa (sdílené kultury). Svět a jeho jednotlivé součásti však mohou být vždy reprezentovány odlišně, což znamená i existenci více diskurzů (teoreticky nekonečně mnoha). Jednotlivé diskurzy se ve svých reprezentacích vzájemně ovlivňují a jsou provázány, přičemž se mohou navzájem doplňovat, konkurovat si nebo uplatňovat dominanci. Jednotliví členové společnosti berou diskurzy jako součásti svého života a slouží jim k orientaci ve světě. Podoba a charakter jednotlivých diskurzů (alespoň částečně) determinují i vztahy mezi lidmi v rámci společnosti – pokud existují dva protichůdné diskurzy, které spolu soupeří, pak se stejně budou chovat i lidé zastávající tyto diskurzy. Diskurzy však mohou být i projektivní, mohou reprezentovat možný jiný svět, čímž mohou ovlivňovat dění ve společnosti, případně jej i radikálně změnit, pokud se stanou dominantními. Diskurzy mohou nabýt velmi různorodé podoby, ale v sociálních vědách se ustálila identifikace a analýza institucionálního, politického, genderového a mediálního diskurzu na různých úrovních (Wodak 2001: 2). Výsadní postavení má mediální diskurz, který (skrze média) snadněji ovlivňuje všechny ostatní diskurzy a je zároveň i určitým velmi

výrazným pojivem mezi nimi, přičemž určuje rovněž mocenské poměry v rámci diskurzů (van Dijk 2012: 42–43).

Politický diskurz má také dominantní postavení, které spočívá v privilegované možnosti ovlivňovat ostatní diskurzy a aktéry skrze vytváření a přijímání norem, které jsou formálně pro všechny závazné a lze je vynutit. Podle Thea van Leeuwena (2008: 105–106) je politický diskurz typický svým důrazem na legitimitu a snahu o legitimizaci svých kroků a na druhou stranu o delegitimaci jiných diskurzů, které jsou v momentální situaci vnímány příslušnými aktéry jako nežádoucí. Legitimita je politickým diskurzem vytvářena čtyřmi základními způsoby – odkazem na autoritu, odkazem na morálku a hodnotový systém, racionalizací a mytologií. (1) Odkaz na autoritu může nabýt různorodých podob – od osobní autority politika, která je mu propůjčena institucionálním systémem, po expertní autoritu spočívající legitimizaci na základě expertního úsudku, až po autoritu na základě vzoru, což mohou být například mediální a jiné celebrity. Mimo těchto personalizovaných typů autorit může být legitimizace vystavěna i na odosobněných principech, typicky na zákonech, nařízeních a vyhláškách a také na společenské tradici nebo i konformitě spočívající ve vyhnutí se určité deviaci (příkladem může být situace, kdy specifickou normu mají všechny evropské státy, tak si ČR jako evropský stát nemůže dovolit jít jinou cestou) (van Leeuwen 2008: 105–109). (2) Odkaz na morálku a hodnotový systém je často spojen s hodnocením různých událostí, jevů, aktérů, politik apod., přičemž hodnocení je spojeno se slovy obecně přijímanými pozitivně a negativně, příkladem mohou být slova „(ne)normální“ nebo „(ne)přirozený“ (van Leeuwen 2008: 111–112). (3) Racionalizace klasicky spočívá podání racionálních argumentů, které mají legitimizovat dané kroky a které často spočívají ve vykreslení dané varianty jako nejlepší možné ve srovnání s ostatními nebo alternativně jediné možné. Racionalizace je založena také na legitimizaci pomocí obecně kladně přijímaných procesů, vlastností apod., typicky je například využívána efektivita jako centrální koncept, neboť v dnešních západních společnostech zpravidla všichni občané chtějí, aby byly všechny procesy a úkony co nejefektivnější (van Leeuwen 2008: 113–116). (4) Nejzajímavější je však čtvrtý typ legitimizace, a sice pomocí mytologie, respektive vytváření a reprodukce mýtů. Političtí aktéři v tomto ohledu vytvářejí příběhy, mýty a narativy, které jim mají pomoci diskurzivně prosadit požadovanou věc. Mýty mohou mít pozitivní i negativní charakter, a to v závislosti na strategii, jakou daní aktéři zvolí (van Leeuwen 2008: 117–118).

Kvalitativní obsahová analýza

Tato metoda je klasickou a nutnou součástí všech vědních výzkumů (a nejenom jich), neboť slouží k extrakci podstatných (z hlediska daného výzkumu nebo problematiky) informací z korpusu jakéhokoliv druhu dat. Jak uvádí Philipp Mayring (2000), předmětem analýzy může postižení primárních myšlenek a témat daných dat a také implicitně přítomné „svědectví“ o dobovém a myšlenkovém kontextu dat vzhledem k problematice. Jochen Gläser a Grit Laudel (2013) k tomu přidávají, že kvalitativní obsahová analýza by výzkumníkovi měla poskytovat systematizovaný rámec, podle něhož by měl data analyzovat a redukovat a který by mu měl pomoci vyvarovat se spontánnosti a nesystematičnosti. Mimo extrakce podstatných informací se kvalitativní obsahová analýza využívání i k nalezení určitých opakujících se vzorců, slov, větných spojení, frází nebo obecně foucaultovské regularity výpovědí v podobě diskurzivní formace, které jsou vždy součástí jakékoliv lidské komunikace. Opakující se jednotky analýzy, jak tyto pravidelně opakující se jazykové, textové nebo komunikační jevy označuje Linday Prior (2014: 361–362), jsou následně základem pro tematickou analýzu datového korpusu nebo analýzu jazyka využitého během komunikace. Aby bylo možné uplatnit samotnou kvalitativní obsahovou analýzu, je zpravidla nutné použít kódování, což je proces vlastního přiřazování významu jednotlivým jednotkám analýzy v podobě specifického kódu, který reprezentuje kondenzovaný význam dané jednotky. Během kódování dochází rovněž ke kvantifikaci relevantních jednotek, což se dále dá využít v rámci analýzy, nicméně jedná se o sekundární údaj. Více o procesu kódování i postupu, který jsem využil ve své práci, he uvedeno dále v rámci metodologické kapitoly.

Kvalitativní obsahová analýza a proces kódování jsou, jak poukazují Jochen Gläser a Grit Laudel (2013), vždy v posledku závislé na výzkumníkovi a jeho úsudku, znalostech a přístupu k výzkumu a problematice, a podle Mayringa (2000) je kvalitativní obsahová analýza otevřená, což znamená, že lze podle potřeby spolu s ní využít i další teorie a metody.

Konceptuální analýza

Konceptuální analýza navazuje na kvalitativní obsahovou analýzu, přičemž se často používá ve filozofii a potažmo morální a politické filozofii. Obecně můžeme konceptuální analýzu označit v jistém slova smyslu jako specifický typ genealogie (specifický proto, aby nedošlo k záměně s foucaultovskou genealogií, která je o mnoho

komplexnější) toho, co k danému tématu, ideji, konceptu, teorii atd. řekly autority daného oboru a problematiky v minulosti. Z těchto všech sebraných zdrojů se následně vypracuje jednodušší, koherentní a logicky ladící koncept, který by měl danou problematiku či konkrétní problém lépe vystihnout, charakterizovat nebo by měl přinést nový pohled, případně vyřešit určitou těžkost, která je v konceptu přítomna (viz Glasgow 2008: 338; Harper 2012: 245, 251). Podle Alexandra Harpera (2012: 237) lze konceptuální analýzu označit jako metodu, která slouží k určení významu daného konceptu v souvislosti s jeho používáním v praxi (řečovým nebo argumentačním). Nicméně praxi bychom měli v intencích konceptuální analýzy chápat spíše filozofickou či akademickou praxí, neboť konceptuální analýza zřídka kdy zohledňuje praxi sociální (což je zdrojem časté kritiky), například ve formě kazuistiky a skutečných konkrétních případů (problémů). Pokud se výzkumník v rámci konceptuální analýzy uchýlí k poskytnutí příkladu, pak se jedná spíše o vymyšlený příklad, nikoli třeba o společenský problém (čemuž odpovídá i skutečnost, že konceptuální analýzu využívají zejména analytičtí filozofové v rámci anglosaské filozofie) Konceptuální analýza je tudíž spíše analytickým nástrojem, který je založen na syntetickém myšlení *a priori* (viz Kant 1992). V tomto ohledu však může být konceptuální analýza vhodným analytickým kritickým nástrojem například při zkoumání ideologií, kdy můžeme skrze konceptuální analýzu danou ideologii rozdělit na jednotlivé prvky a ty zkoumat odděleně. Taková analýza nám pak poskytne vodítko, zda daný koncept pasuje do celého ideologického celku a zda neexistuje v rámci ideologie nějaký rozpor, ať už ve vztahu koncept-ideologie nebo koncept-koncept v rámci dané ideologie (Mauro 2008: 63–64; Petocz, Newbery 2010: 126). Nicméně skrze konceptuální analýzu lze nahlédnout pouze rozpory analyticko-logického charakteru.

Teorie rámcování

Rámcování je komunikační technika spjatá s mediálním obsahem a využíváním médií pro přenášení informací, přičemž v tomto textu budu brát v potaz zejména politické aktéry a jejich snahu o rámcování zkoumané problematiky v médiích. Základním předpokladem při uvažování nad mediálním obsahem v intencích teorie rámcování je skutečnost, že média a aktéři, kteří v nich vystupují, svým informováním a reprezentací určitého jevu, události, problematiky, problému atd. vytvářejí a přetvářejí kognitivní a kulturní rámce, které ovlivňují percepci dané problematiky ze strany recipientů. Tato schopnost médií je dána exkluzivitou, s jakou o dané problematice referují, neboť

většina recipientů by neměla šanci se jinak o dané události dozvědět, a tendenci člověka přemýšlet o světě kolem sebe v určitých rámcích. Personál v médiích a aktéři vystupující v nich se snaží v tomto ohledu vytvářet rámce, které na jedné straně zapadají do diskurzu (sady ostatních rámců) a na druhé straně jsou kompatibilní s referovanou informací. To znamená, že média nejenom rámce vytváří a podílí se na utváření podoby diskurzu, ale jsou zpětně mnoha rámci a diskurzem ovlivňována (Reese 2001: 12; Scheufele 2000: 301; Scheufele, Tewsbury 2007: 11–12). Média skrze vytváření kognitivních a kulturních rámců mají i socializační význam, neboť přispívají k vytváření obecně sdíleného vědění, na jehož základě si jednotlivci v rámci dané společnosti rozumí a mohou mezi sebou komunikovat (Hertog, McLeod 2001: 143). Ačkoliv je rámcování nutnou součástí mediální a obecné diskurzivní produkce, nemusí jít, jak poukazuje James Tankard (2001: 95), o neutrální nebo nezaujatý proces. Naopak rámcování umožňuje debatu o dané problematice klíčově zarámovat (nastavit mantinely, v rámci nichž je možné o dané věci debatovat) a eliminovat určité hlasy a názory nebo případně oslabit jejich argumentaci, aniž by média jasně vyjádřila jakoukoliv tendenčnost nebo zaujatost, takže pro (netrénované) recipienty je celý proces obtížně zachytitelný. Média skrze rámcování mohou poměrně jednoduše recipientům podbízet určitý způsob, jak mají referovanou problematiku vnímat a jak o ní mají uvažovat (Reese 2001: 12). Mimo socializace mohou média a jimi produkované rámce hrát i normalizační úlohu spočívající v diskurzivní diskvalifikaci pohledů a názorů, které jsou mimo rámec, a to i naprosto relevantních v případě, že je rámec nastaven velmi úzce (Hertog, McLeod 2001: 143–144).

Rámce lze identifikovat analyzovat skrze jejich manifestaci v rámci zkoumaného diskurzu, která nabývá nejrůznějších podob. Nejčastěji jsou rámce konstruovány za pomoci různých narativů, mýtů, metafor, vizuálního materiálu, (pod)nadpisů, příkladů, terminologie, slovních spojení, vybraných citátů, selekcí specifických zdrojů informací, statistikami, grafy, zvýrazněním textu a dalších aspektů (Hertog, McLeod 2001: 142–143; Reese 2001: 16; Tankard 2001: 100). James Hertog a Douglas McLeod (2001: 149–155) nabízejí postup, jak rámce identifikovat a analyzovat jejich obsah. (1) Podle nich je nejdříve nutné identifikovat hlavní motiv, kolem něž jsou ve zkoumaném diskurzu nebo korpusu vytvářeny jednotlivé konkrétní rámce. Nejčastěji je tímto motivem konflikt, který je v nejrůznější podobě patrný v mnoha rámcích. (2) Dále je nutné identifikovat narativy, mýty, metafory a další manifestace, které se s jednotlivými rámci pojí a dodávají jim smysl a spojují často nesourodé koncepty a ideje. (3) Pro

úspěšné identifikování a následnou analýzu rámcování je nutný co nejotevřenější a nejkritičtější přístup výzkumníka, který by měl jít „za“ svou kulturu, aby mohl identifikovat například zakořeněné mýty.

Analýza metafor

Metafory a analýza metafor v pojetí George Lakoffa a Marka Johnsona jsou v některých bodech podobné rámcům a teorii rámcování, proto se oba koncepty velmi dobře doplňují a kombinují. Metaforu lze pojímat jako do určité míry sociálně sdílené uvažování, které je výsledkem vědomé či nevědomé konceptualizace, v rámci níž o dané věci nebo skutečnosti přemýšlíme v intencích věci nebo skutečnosti jiné, což lze zachytit pomocí modelu „A JE B“ (což ale není podmínkou, může to být i slovo či sousloví). Takto vzniklá konceptuální metafora hraje specifickou a významnou úlohu nejenom v jazyce, ale i v lidském myšlení, která spočívá ve skutečnosti, že metafory nám pomáhají zachytit a konceptualizovat svět kolem nás, čímž nám pomáhají se ve světě orientovat a mohou tak ovlivňovat naše myšlení a jednání. Analýzou metafor je možné identifikovat konkrétní metafory konceptualizující danou událost, problém, aktéra, prostředí apod. a ovlivňující náhled a jednání aktérů, které je sdílejí (Lakoff, Johnson 1980: 3–4). Metafory však nevznikají pouze v rámci každodenní interakce, například na základě fyzických a fyziologických limitů člověka nebo kulturních daností, ale společenská interakce, při níž metafory vznikají, může mít i účelový charakter. Metafory lze podbízet jedním aktérem jinému aktérovi nebo skupině aktérů, což znamená, že je možné využít metafory k (vědomě účelovému) vytváření sociální reality (Lakoff, Johnson 1980: 236–237). Toto účelové využití metafor rozvádí ve svém konceptu generativních metafor Donald Schön (1993: 144–147), podle nějž mohou být metafory využity k vygenerování specifického problému a řešení tohoto problému. V této souvislosti uvádí dva pohledy na problematiku slumů. (1) Slumy jsou vykresleny jako nemoc (se všemi negativy – šíření, působení těžkostí a nakonec „smrt“, tedy zhroucení celého systému). (2) Slumy jsou charakterizovány jako přirozené komunity, kde může vzkvétat sociální koheze a důvěra mezi členy. Na těchto dvou příkladech Schön ukazuje, jak efektivně se metafory a rámce doplňují a vytvářejí kompaktní celek, neboť oba příklady odkazují ke specifickým rámcům, které mají dále charakter metafor nebo jsou přímo samy metaforami, neboť jasně uvozují, že bychom o slumech měli přemýšlet v intencích a kvalitách jiného jasně daného jevu. Tato kombinace rámcování

a metafor tudíž může velmi efektivně podbízet specifické pohledy na různou problematiku.

Merlijn van Hulst (2008: 213–214) v tomto ohledu přímo navazuje na Schöna a tvrdí, že politici často pomocí metafor vytvářejí problémy „na míru“, aby poté mohli přijímat řešení (politiky), která chtějí přijmout (například kvůli ideologii nebo jinému zájmu) a která by bez daného problému nemohli přijmout. Stejně tak Jonathan Charteris-Black (2011: 32) poukazuje, že metafory v politickém diskurzu slouží k vytěsnění alternativních pohledů a chápání dané problematiky pomocí pozitivních a negativních reprezentací různých událostí, záležitostí, aktérů, problémů apod. Otázkou zůstává, proč by měli politici využívat právě metafory a jaké výhody metafory skýtají. Odpověď nabízí Charteris-Black (2009: 140–142), který vychází z klasické aristotelské rétoriky, v rámci níž by se každý řečník či přispěvatel měl snažit obsáhnout ve svém příspěvku tři aspekty – *ethos*, *logos* a *pathos*. Autor příspěvku by tak měl zastávat stanovisko, které je morálně hodnotné, a měl by prokázat, že jeho úmysly jsou etické (*ethos*). Na obhajobu svého postoje by měl nabídnout relevantní a systematické argumenty (*logos*). Nakonec by měl řečník v publiku vzbudit pocity a souznění s danou problematikou (*pathos*), čímž zvyšuje šanci, že publikum přesvědčí a podporuje tím *logos*. Metafory umožňují všechny složky sladit do konzistentního celku, protože je lze využít k nepřímému vyjádření hodnotícího stanoviska, zejména u kontroverzní problematiky, a prokázat dobrý a přijatelný úmysl řečníka (politika) a zároveň skrze ně přinést relevantní argumentaci a emocionální rozměr. Metafora se v tomto podání podobá mýtu, který lze využít k přijetí určité politiky, legislativy nebo postoje, a pokud je propracována, je velmi složité ji zpochybnit a delegitimovat.

Řetězcové ekvivalenty

Jinak popisují využití metafor v politické a společenské komunikaci (byť spíše jako „vedlejší produkt“ rozvažování nad společností, hegemonií a demokracií) Ernesto Laclau a Chantal Mouffe. Tito autoři poukazují na skutečnost, že v rámci každé společnosti (či obecněji diskurzu), existuje snaha o ideovou a mocenskou hegemonizaci daného diskurzu ze strany nejruznějších skupin a aktérů (Laclau, Mouffe 2001: 85–87). Hegemonizace se odvíjí od toho, jak jsou daní aktéři schopní zarámovat, interpretovat nebo reinterpretovat obsah klíčových pojmů v diskurzu. Obsah daným pojmům (například rovnosti, svobodě, státu atd.) aktéři přisuzují pomocí tzv. řetězcových ekvivalentů, a to prostřednictvím obsahu jiného pojmu, přičemž celý

proces nezůstává u tohoto jednoho pojmu, ale vzniká řada (řetěz) pojmů (Laclau, Mouffe 2001: 127–129). Laclau a Mouffe (2001: 174) nabízejí příklad libertariánů a neoliberálů, kterým se podařilo zahrnout pojmy rovnosti, svobody a totalitarismu – rovnost=stejnost=totalitarismus a rozdílnost=nerovnost=svoboda. Důležité je navíc poznamenat, že tyto řetězce jsou flexibilní – všechny pojmy se navzájem rovnají a lze z nich po zavedení řetězce některé pojmy vynechávat. Ostatní aktéři se samozřejmě snaží dané řetězce a významy narušovat svými významy a řetězci. Pro nás je podstatné, že řetězce v tomto významu se v podstatě rovnají metaforám a že metafory v tomto slouží k velmi účinnému poskytování významů pojmům a vytváření řetězců ekvivalence.

Explanační teorie

Governmentalita

Jako analytický nástroj je governmentalita spjata s pojetím moci zformulovaným Michelelem Foucaultem, podle něhož moc jako taková neexistuje, není sama o sobě existujícím atributem nebo vlastnictvím společensky vlivných aktérů, k němuž se lze dostat nebo jej získat.⁴ Moc je v prvním sledu sama o sobě spíše jakýmsi abstraktním principem, který prostupuje celou společností a všemi aktéry. Každý má možnost moc uplatňovat, disponovat jí nebo ji usměrňovat, aby ovlivnil jednání a chování jiného aktéra, neexistují aktéři, kteří moc „mají“ a mohou pomocí ní ovládat jiné aktéry, kteří ji „nemají“ a jsou tak prvním aktérům vydáni „napospas“. Zároveň je každý mocí ovlivňován a do jisté míry „vláčen“, což znamená, že nedokáže moc uplatňovat „absolutně“ – nikdy nedokáže do důsledku předvídat následky svého uplatňování moci. Každý člen společnosti (diskurzu) se podílí na jejím formování a podobě vstupováním do mocenských interakcí, které zahrnují jeho schopnost uplatňovat moc, jeho ovlivnění mocí (ze strany jiných aktérů i následků svého uplatňování) a kladení odporu vůči uplatňování moci ze strany jiného aktéra. S uplatněním moci jako principu dostává moc svoji „reálnou“ podobu nebo existenci a stává se tak analyzovatelným jevem

⁴ V rámci pojednání o governmentalitě budu používat termín „společensky vlivní aktéři“, pod nimiž mám na mysli aktéry, kteří mají v dané společnosti velký vliv a do velké míry ovlivňují její chod a diskurzivní nastavení. Důvodem toho lingvistického úkroku je skutečnost, že podle Foucaulta nemají rozhodující vliv ve společnosti nejenom politici, kteří tradičně uplatňují politickou moc a dominanci, ale také různí experti (akademici, ekonomové, podnikatelé, finančníci atd.), kteří mají velký vliv díky své společenské pozici (viz dále).

prostřednictvím zkoumání jejích „viditelných“ nebo „zachytitelných“ projevů a účinků (Foucault 1982: 788, 2000: 61, 2006: 30, 42). Moc (uplatňování moci) je nedílnou součástí velmi husté a komplexní sítě společenských vztahů, takže alespoň částečnému působení moci není možné uniknout. V tomto ohledu zároveň moc není primárně represivním společenským prvkem (jímž ale může samozřejmě být), nýbrž má spíše konstitutivní a produktivní úlohu v podobě motivace aktérů k jednání, které posouvají společnost dále, a vytváří a nastavuje celý diskurz a (ne)diskurzivní praktiky, což znamená, že společnost by nemohla existovat a fungovat bez sítě mocenských vztahů, které ji determinují (Foucault 1980: 119, 1982: 791).

Governmentalita je výsledkem Foucaultovy (zejména 2000, 2007) genealogické analýzy uplatňování moci s ohledem na transformaci západních společností, v rámci níž v diskurzu vykrytalizoval člověk jako autonomní občan, jemuž nelze nic nařizovat a u nějž nelze legitimizovat toto nařízení čistě na principu autority. Tím se do procesu uplatňování moci a vládnutí vnesl chaotický prvek autonomního aktéra, který má právo se chovat, jednat a smýšlet nezávisle, čímž může hypoteticky narušit zájmy a cíle společensky vlivných aktérů (Foucault 2007: 72–73). Vznikla tak problematika, jak udržet řízení a kontrolu nad jednotlivci a jejich jednáním a přesto jim nechat autonomii. Tento problém podle Foucaulta (2009: 22) názorně zachytil Jeremy Bentham (1838a: 35), který rozdělil vládnutí na konání (*agenda*) a nekonání (*non-agenda*). Konání i nekonání se děje v souvislosti se spontánním chováním každého jednotlivce, které Bentham vidí ve snaze vytvářet bohatství (materiálně se zabezpečit). Úkolem vlády je, aby v rámci konání zaručovala bezpečnost, tedy aby zaručila, že jednotlivci mohou uplatňovat svoji spontánnost, která ovšem nesmí být konáním vlády narušována. Vládnutí se tudíž stalo neustálým zjišťováním, zda v dané situaci nebo záležitosti (ne)konat, a lavírováním mezi „zasáhnout“ a „nechat být“, aby bylo zajištěno vládnutí „tak akorát“ (Foucault 2009: 28–29). Zároveň se stalo zajištění bezpečnosti (ať už občanů nebo celé populace) hlavním motivem celého vládnutí, neboť se jedná o oblast, v níž může vláda zasahovat téměř neomezeně (pokud své kroky dokáže účinně legitimizovat) (Bröckling et al. 2011: 5; Burchell 1991: 138–139). Význam pojmu bezpečnosti pak akcentuje i Foucault (2007: 108–109), když charakterizuje governmentalitu prostřednictvím uplatňování bezpečnostních aparátů:

Pod slovem „governmentalita“ mám na mysli tři věci. Za prvé, „governmentalita“ je souborem institucí, procedur, analýz a reflexí, kalkulací a taktik, které umožňují uplatňovat velmi specifickou, a přesto velmi komplexní, moc, jež má za svůj cíl

působení na populaci, používá politickou ekonomii jako zdroj vědění a využívá bezpečnostní aparát jako hlavní technický prostředek. Za druhé, v „governmentalitě“ vidím trend, poslušnost síly, která se po dlouhou dobu na Západě prosazovala k výsadnímu postavení nad všemi ostatními typy moci – absolutním, disciplinárním a dalšími –, která se prosadila v typu moci, jíž říkáme ‚vláda‘, a která na jednu stranu dala vzniknout sadě specifických nástrojů (*appareils*) vládnutí a na druhou stranu pak umožnila vznik sady specifických vědomostí (*savoirs*). A konečně, myslím si, že pod „governmentalitou“ bychom si měli představit proces nebo spíše výsledek procesu, pomocí něhož se středověký stát spravedlnosti přetransformoval v 15. a 16. století na administrativní stát a byl dále postupně „governmentalizován“.

Bezpečnostní aparát, na nějž Foucault odkazuje, je založen na principu zabezpečení chodu různých státních a společenských procesů, zejména pak tržní směny, na níž začala být postupně závislá ekonomika celého státu, a ochraně před určitými procesy a událostmi, mezi něž patřily hladomor a nakažlivé nemoci (Foucault 2007: 12–13, 18). Jedná se tedy o soubor „institucí, procedur, analýz a reflexí, kalkulací a taktik“, který má nerepresivní a nedonucovací status. Pomocí bezpečnostních aparátů je ovlivňováno pouze společenské prostředí, v němž se občané pohybují a jemuž se musí adaptovat, ale nikdo je k tomu pomocí zmíněných nástrojů nenutí, v konečném důsledku je to jejich volba. Bezpečnostní aparát je proto primárně cílen populaci, tedy na společnost jako celek, nikoli na jednotlivce nebo úzce vymezené skupiny jednotlivců, byť k makro-segmentarizaci populace (například ve smyslu chudí, bohatí, nemocní, zdravý, staří, mladí apod.) může docházet, je-li to v rámci vládnutí výhodné (Foucault 1980: 171–172, 2007: 68–69). Politická ekonomie jako poslední prvek governmentality a bezpečnostního aparátu poskytla nový typ argumentace a legitimizace, který byl (a stále je) vnímán jako nekonfliktní a neideologický, neboť čísla a matematické operace mají status objektivně nezpochybnitelného faktu. Na druhou stranu začala mít politická ekonomie omezující efekt i na politické aktéry, kteří si nemohou vybrat, zda je politická ekonomie vhodným či nevhodným legitimizačním nástrojem, ale musí ji vždy zahrnout do své argumentace (Foucault 2009: 24; Osborne 1996: 103–104). S politickou ekonomikou se pojí moderní statistika, prostřednictvím níž jsou získávána data, která lze využít ve vládnutí i argumentaci a legitimizaci. Sebrané, vypočítané a interpretované statistiky se začaly brát jako určitý normální stav, který začal sloužit pro určení abnormálního nebo deviantního stavu, jež je nutné napravit.

Statistika slouží k vytvoření určitého číselného odrazu reality a normálního stavu, který je interpretován skrze politickou ekonomii (pokud je to nutné), a z těchto dat se přijme příslušná norma nebo politika (Foucault 2007: 62–63).

Statistika a politická ekonomie spolu s tržními procesy a aktéry, kteří mají expertní pozici v diskurzu, vytváří specifický fenomén, který Foucault (1980: 131) nazývá „režim pravdy“ a jenž v daném diskurzu vytyčuje základní mantinely a určuje co je „pravda“ a co „lež“ a vytyčuje mechanismy a nástroje, pomocí nichž lze rozeznat „pravdu“ od „lži“ a sankcionovat za odklon od „pravdy“. Podle Foucaulta (1980: 131–132) hrají experti v režimu pravdy velmi významnou roli, neboť se jedná o aktéry, kteří disponují specifickým věděním, díky němuž zastávají specifickou (výsadní) společenskou (a diskurzivní) pozici. Tato pozice je ovlivněna třemi faktory: (1) ekonomickým statutem (jinými slovy, jak velkým materiálním bohatstvím daný expert disponuje); (2) oborem, v němž daný expert vyniká a v němž má svoje expertní vědění; a (3) specifickým nastavením společnosti (diskurzu), kdy někteří experti mají lepší pozici kvůli svému předmětu zájmu, který lépe koresponduje s „pravdou“ zastávanou v daném diskurzu. Tito experti do určité míry soupeří o nastavení „pravdy“ v režimu (nebo alespoň některých dílčích aspektů s ní spojených), respektive soupeří o nastavení určitých mechanismů a pravidel, podle nichž je „pravda“ určována. Tuto komplexní síť vztahů, neustálé uplatňování dominance a uplatňování vlivu z výhodné mocenské pozice jinde Foucault (1997: 224) nazývá také jako „hru na pravdu“ spojenou s určitými technikami, které lidé využívají, aby pochopili sami sebe.

Se sankcemi za odklon souvisí i poslední bod z výše uvedené citace, a sice využívání disciplinárního aparátu, který se upozadil, jelikož před nástupem bezpečnostního aparátu hrál klíčovou úlohu ve vládnutí a udržování společenského řádu (viz Foucault 2000), ale úplně nevymizel. Pokud totiž určitý aktér nebo skupina aktérů vědomě či nevědomě nezapadají do nastaveného režimu pravdy, pak se tím vyčleňují z normální populace, na níž je aplikován bezpečnostní aparát, a stávají se z nich abnormální či deviantní aktéři, na něž lze uplatnit disciplinární aparát a suspendovat jejich autonomii. Důvodem je snaha tyto jednotlivé případy „napravit“ a normalizovat, aby mohli být zpátky začleněni do populace a šlo na ně opět uplatňovat bezpečnostní aparát (Foucault 2007: 57, 107–108).

Governmentalitu lze tedy charakterizovat jako vládnutí na základě vytyčování společenské normality, kterou Foucault nazývá režimem pravdy, a to za pomoci bezpečnostního aparátu obsahujícího faktické nástroje, politickou ekonomii zajišťující

legitimizační argumentaci a statistiky obstarávající data politické ekonomii. Vedle toho a zmíněných zájmů expertů svoji významnou roli hraje, jak poukazuje Mitchell Dean (2010: 28), i stávající normativní nastavení dané společnosti, její historie, respektive mýty, narativy a stereotypy reprodukované v diskurzu, které mohou ovlivnit konstrukci režimu pravdy. Vládnutí založené na governmentalitě je založené na neustálém nastavování společenského prostředí s ohledem na normální stav věcí. Je stanovováno, co je žádoucí a co nežádoucí, včetně zájmů a tužeb občanů, čímž není občanům přímo nařizováno, co by měli dělat. Jak naznačuje Graham Burchell (1991: 127), společensky vlivní aktéři hrají vzhledem k občanům roli určitých partnerů nebo rádců, kteří jim říkají, co je vhodné a dobré, ale konečné rozhodnutí ponechávají na nich. Žádná názorová a ani životní alternativa není potlačována, vytlačována nebo zakazována, všichni o těchto alternativách ví a mohou si je zvolit, ale pod tíhou normality si v drtivé většině případů vyberou tu „správnou“, aby sami sebe neuvedli do pozice, v rámci níž je možné uplatnit sankce prostřednictvím disciplinárního aparátu. Nastavování normality lze podle Susanne Krasmannové (2011: 120) chápat nejenom jako snahu o ovlivňování chování a jednání, ale také formování určitého epistemologického postoje, s jakým k dané věci aktéři přistupují. Aktéři by určitým (žádoucím) způsobem měli smýšlet o daných věcech a měli by k nim alespoň částečně přistupovat již předem se „správným“ předsudkem, stereotypem nebo rámcováním. Na druhé straně by měli mít i povědomí o alternativách, ale (pokud možno hlubokou) neochotu je realizovat, neboť jsou například nerelevantní, idealistické, nerealizovatelné apod. Takto lze efektivně ovlivňovat jednotlivce, aniž by měl pocit, že mu někdo něco nařizuje nebo určuje.

Foucault (2007: 193, 2009: 53–54) popsané ovlivňování jednotlivce skrze populaci a normalitu charakterizuje jako „řízení chování a jednání“ (*conduire des conduites*, anglicky *conduct of conduct*).⁵ Pod tím to pojmem má na mysli, že jednotlivci s ohledem na režim pravdy řídí sami, neboť sami regulují svoje chování, aby nemohli být nařčeni z deviace, čímž je dominance společensky vlivných aktérů projektována do mysli, chování, jednání a každodennosti občanů, kteří přijímají tuto dominanci jako samozřejmou a do jisté míry za svou. Podle Deana (2010: 17) je tudíž

⁵ Důvodem, proč v češtině odděluji chování a jednání je skutečnost, že chování cílí na určitou každodennost a "zautomatizování" specifických činností (kupříkladu hygienických návyků) nebo naopak neděláním nějakých činností. Naproti tomu jednání znamená rozhodování ve smyslu „jednorázového“ rozhodnutí v určité (životní) situaci, přičemž nad tímto rozhodnutím daný jednatel přemýšlí, nemá jej zautomatizované.

v této rovině velmi silně přítomna seberegulace a autocenzura každého z nás, přičemž oba nástroje mají etický rozměr, který ovšem nefunguje v intencích rozvažování nad chováním a jednáním v závislosti na určitém typu morálky a ve vztahu k ostatním lidem, ale v intencích toho, co je správné vzhledem k nastavenému systému. I proto je součástí názvu konceptu governmentality slovo „mentalita“ – vládnutí založené na governmentalitě působí na mysl a chování občanů jejich usměrňováním, vychováváním a řízením (Rose 1996: 42). Jak poukazují Ulrich Bröckling, Susan Krasmann a Thomas Lemke (2011: 13), vládnutí se transformovalo z přímého určování na nepřímé řízení, takže společensky vlivní aktéři uplatňují svoji moc a dominanci skrze svobodu jednotlivců.

Názorné shrnutí vládnutí založeného na governmentalitě (a duality vytváření normality a řízení sama sebe) nabízí Foucault (1993: 203–204) v jedné ze svých přenášek:

Průsečík, v němž je řízení jednotlivců někým jiným spojeno s tím, jak jednotlivci řídí sami sebe, je tím, co, myslím, nazýváme vládou. [...] vládnutí není způsob, jak lidi přinutit, aby udělali, co vládnoucí chce; je to vždy mnohostranná rovnováha spojená s technikami, které se mohou doplňovat a být v rozporu a které zajišťují donucování a zároveň i proces, během něhož se jednotlivec sám konstituuje a mění se.

Jinou ucelenou (a interpretovanou) charakteristiku governmentality obsahující většinu zmiňovaných prvků nabízí Dean (2010: 18):

Vládnutí je jakákoliv více či méně promyšlená a racionální aktivita, kterou vykonávají rozmanité autority a instituce, jež k tomu využívají široké spektrum technik a typů vědění, jejichž smyslem je usměrňování chování za pomoci neustálého vytyčování tužeb, aspirací, zájmů a názorů u nejrůznějších aktérů. Cílem takového vládnutí je jednoznačně vymezený záměr, který je ale pohyblivý s tím, jak se mění nastalá situace kvůli nemožnosti v plné míře předvídat následky, efekt a výsledky daných kroků.

Z této charakteristiky je patrný ještě jeden výrazný atribut, kterému jsem dosud nevěnoval prostor, a sice riziko chaosu. Jak poukazuje Bob Jessop (2011: 64), governmentalita má svoje meze, které jsou odvislé od výše zmiňované základní charakteristiky moci a jejího působení, a sice že se nikdy nedá předem předpovědět, zda budou věci plynout žádoucím směrem. Jelikož je aktérům ponechána autonomie, existuje pravděpodobnost (riziko), že se rozhodnou „špatně“ nebo že si osvojí jiné ideje

(nebo i jinou governmentality), podle nichž se pak chovají a jednají. Neočekávané nebo nechtěné výsledky z uplatňování daných nástrojů a technik mohou však pramenit i z naprosto neočekávané změny, s níž v původním plánu nebylo počítáno. Využití governmentality skýtá určité riziko nahodilosti daných procesů a jejich výsledků. Nicméně tato nahodilost je nutná pro to, aby celý systém mohl fungovat, neboť je jeho hlavním legitimizačním nástrojem, respektive autonomie jedinců a neomezování spektra jejich voleb jsou nutné předpoklady, aby mohlo nastávat ovlivňování a usměrňování jejich tužeb a cílů (Dean 2010: 21–22).

Governmentalitu lze však vnímat i jako analytickou perspektivu spojenou s analýzou specifických technik a mechanismů v rámci procesu vládnutí, které mají symbolický a diskurzivně normalizační charakter. Foucault (1980: 39) v tomto smyslu prosazuje zkoumání tzv. kapilárního působení moci, což je vliv moci na společenskou každodennost, kterou tvoří (do velké míry osvojené) praktiky, jednání, chování, (ne)diskurzivní praktiky atd. aktérů, což znamená, jak poukazuje Nancy Fraser (1998: 26), že Foucault politizuje každodenní (běžný) život. Problémy, praktiky a volby, které většina aktérů vnímá jako běžnou součást života (například sexualita, nakupování nebo navštěvování školy) jsou ve Foucaultově pojetí moci politizovány a mohou být (často jsou) specifickým projevem uplatňování moci a dominance.

Teorie labelingu a stigmatizace

Modus operandi vládnutí založeného na vytváření normality velmi výstižně objasňuje a rozvádí Howard Becker v rámci své teorie labelingu. Podle Beckera (1966: 1–2, 30) každá společnost nevyhnutelně vytváří určitá pravidla (normy), která definují „správné“ a „nesprávné“ jednání. Tyto normy jsou společností vymáhány a v případě jejich porušení, je daný aktér označen za devianta, byť často se tak děje až po dlouhodobějším porušování norem nebo s předpokladem, že daný aktér bude deviantně jednat i v budoucnu. Udělování labelu devianta často (ale ne vždy) doprovází i stigmatizace daných aktérů, přičemž stigma má charakter cejchu, tedy označení, které ukazuje, že daný aktér je nebezpečný („nečistý“) pro veřejnost a že je lepší se mu vyhnout a mít se před ním na pozoru. Důvodem je mimo jiné možnost propůjčení stigmatu aktérům, kteří se s devianty stýkají, čímž vyjadřují určitou náklonnost nebo souznění s devianty nebo jejich hodnotami (Goffman 2003: 9, 42). Devianti jsou poté označeni hrozbou, s níž je potřeba se určitým způsobem vypořádat. Členové „majoritní“ společnosti se buď snaží dané devianty normalizovat (absorbovat

je), nebo se je snaží izolovat (například za pomoci kriminalizace) či vytlačit na okraj společnosti (čímž devianty opět nutí k určité, alespoň navenek deklarované, normalizaci). V obou případech je snahou neutralizace hrozby plynoucí z existence deviance a deviantů a využití deviance k utvrzení „normálních“ hodnot a norem a reprodukci celého systému. Deviance se následně stává hlavním rozpoznávacím znakem pro identifikaci daného aktéra, který zároveň pod „tíhou“ majority přijímá vzorec jednání nebo chování, který je mu přisouzen, přičemž jej sám pokládá za deviantní (v negativním slova smyslu). Tím zároveň může dojít k tzv. sebenaplňujícímu se proroctví, kdy label devianta spíše z daného aktéra devianta vykonstruuje, než aby jej „označil“ (Becker 1966: 33–34; Cohen 2007: 218–219). Labelu je poté prakticky nemožné se zbavit, neboť i po „nápravě“ původních problémů s daným aktérem nadále všichni jednájí jako s deviantem. To spolu s přijímáním vzorců jednání znamená, že „deviantí“ finálně hledají další lidi, kteří mají podobný nebo stejný status ve společnosti, aby se s nastalou situací vyrovnali (Becker 1966: 37–38). Někdy se i sami devianti snaží normalizovat (a zbavit se tak „získaného“ stigmatu), chtějí tedy začít naplňovat normální znaky a normy nebo hrát přisouzenou roli, aby v dané společnosti „přežili“, pokud jsou tolerováni, a „vyřešili“ tak svoji pozici (Goffman 2003: 17–18, 128).

Pravidla (normalita), deviance a stigma mohou být založena a pojata různorodě, často například jako odchylka od určitého statistického ukazatele, jako biologická (patologická) odlišnost nebo obecně jako jakékoliv vymykání se nastavené sociální normalitě. To zahrnuje například tělesné nebo duševní vady, „nevhodný“ fenotyp, etnicita, náboženství, protizákonné jednání, různé návyky a slabosti, alkoholismus, homosexualitu, ale také nezaměstnanost nebo abnormální (v určitém smyslu radikální) postoje a návyky (Becker 1966: 5; Goffman 2003: 12). Nicméně Becker (1966: 8–9, 20) poukazuje na časté opomíjení skutečnosti, že i deviance, stejně jako normalita, je sociálně konstruovaným jevem. Odchylka od statistiky, biologická odlišnost nebo jednání v rozporu s nastavenou normalitou jsou deviantní pouze, pokud je členové společnosti označí jako deviantní. Deviance není přítomná v daném aktérovi, není to jeho inherentní vlastnost, ale naopak deviaci konstruuje jeho společenské okolí. To samozřejmě znamená, že deviance může být velmi flexibilním jevem – aktér, který porušuje nastavenou normalitu, nemusí být označen za devianta (může označení uniknout), a naopak aktér, který se narušení normality nedopustil, za devianta může být označen („křivě obviněn“), případně může být daný aktér skrytým deviantem. Udělení labelu závisí na druhu a rozsahu „přestupku“, ale i na tom, kdo jej vykoná a

kdo se jím cítí být ohrožen (Becker 1966: 12). Jak poukazuje Erving Goffman (2003: 11–12), celý proces udělení a přijetí labelu je do velké míry odvislý i od stereotypů, které jsou v dané společnosti přítomné a aktivní.

Zároveň je však v téměř každé společnosti velké množství různých sociálních skupin, které mezi sebou „soupeří“ o nastavování normality a charakterizaci deviace. Komplexitu udělování deviantního labelu dále umocňuje sociální praxe, jejíž pravidla mohou být často naprosto rozdílná od formálně nastavených pravidel (například zákonů). Často tak bývá v udělení labelu devianta rozhodujícím faktorem politický a ekonomický vliv aktéra, který je označen za potenciálního devianta, ale také aktérů, kteří na deviaci poukazují a daný akt jako deviaci označují (Becker 1966: 15–17). Politický a ekonomický vliv aktéra je důležitý kvůli jeho většímu vlivu na média, která se často stávají rozhodujícím faktorem a aktérem v procesu udělování labelu, což znamená, že politický a ekonomický vliv je využíván k získání mediálního vlivu (politický a ekonomický kapitál je směňován za mediální a společenský) (Becker 1966: 127).

Aktéry, kteří mají takto vysoký společenský vliv, Becker (1966: 147) označuje jako tzv. morální podnikatele, přičemž poukazuje, že nejenom vynucují pravidla (a udělují label devianta), ale jsou schopni sami pravidla vytvářet. Morální podnikatelé, jimiž může být široké spektrum aktérů, typicky například policie (a samotní jednotliví policisté), soudy (a soudci), politici, významné společenské osoby nebo média, pak mohou v praxi poukázat na potenciální devianty, zviditelnit již identifikované devianty, vyvolat diskuzi o normách a pravidlech, jejich porušování (a potenciální deviaci) nebo o nutnosti jejich změny či vytvoření zcela nových pravidel. Pokud morální podnikatel tyto svoje možnosti využije a udělí určitému člověku nebo skupině label devianta, existuje velká pravděpodobnost, že ho v tom podpoří i široká veřejnost a daný label vezme za správný a daný. Pozice morálního podnikatele je velmi důležitá, ale i potenciálně velmi nebezpečná, protože může být zneužita k účelovému diskreditování některých („nepohodlných“) lidí nebo skupin. Někdy může být udělení labelu značně arbitrárním aktem, který se může odvíjet například od osobních sympatií mezi jednotlivými aktéry (Becker 1966: 161). Důležitým článkem jsou v tomto procesu samozřejmě média, která mohou být využita morálním podnikatelem, ale jsou jím i sama, a která zprostředkovávají a reprodukují daný label široké veřejnosti a poskytují informace o potenciálních deviantech a dodávají prvotní impuls k udělení labelu (Becker 1966: 31–32). Neboli, jak píše Stanley Cohen (2011: 102), udělení labelu

devianta samo o sobě nestačí, je nutné zviditelnit samotné udělování labelu, aby jej členové společnosti vzali jako legitimní, věděli o něm a byli schopni podle toho jednat.

Morální panika

Koncept labelingu a zejména roli médií v procesu vytváření a reprodukce labelu dále rozpracoval Stanley Cohen prostřednictvím svého konceptu morální paniky. Podle Cohena (2011: 1) totiž může existence takových skupin či jednotlivců vyvolat ve společnosti tzv. morální paniku, tedy pocit určitého ohrožení ze strany relativní majority (relativní vzhledem k danému problému a nastaveným normám) před deviantem nebo devianty, kteří představují riziko pro společenské normy a zájmy (ale i bezpečnostní riziko, například kvůli kriminalitě apod.).⁶ Morální panika je často založena na určitých stereotypech spojených s danou deviantní skupinou, přičemž Cohen označuje moderní masová média jako hlavního aktéra, který paniku reprodukuje, „spouští“ a se podílí na jejím vytváření, neboť spoluvytvářejí společenské normy. Cohen identifikuje ještě další dva typy morálních podnikatelů. (1) Aktéry s vysokým společenským vlivem (politici, významné kulturní osobnosti, ale i například známí a bohatí podnikatelé atd.), kteří spolu s médii nastavují morální hranice (diskurzivní a nediskurzivní praktiky). (2) Experty, kteří po vypuknutí morální paniky nabízejí řešení daného problému, mezi které patří opět politici, akademici, lidé věnující se dlouhodobě dané problematice, ale zejména ekonomové, od jejichž analýz a postojů se odvíjí další kroky (všechna řešení jsou v posledku odvislá od ekonomické stránky).⁷

Spouštěčem morální paniky nemusí být pouze samotná existence deviantů, ale také ji mohou spouštět určité společenské události či určitý stav společnosti (například v oblasti korupce), které na deviaci mohou upozornit nebo ji v určitém smyslu připomenout či potvrdit. S tím souvisí i komercializace médií, která se ve velké míře snaží hledat a přenášet události, které poukazují na jakoukoliv senzaci (například kriminální činy, skandály, katastrofy apod.). Výsledkem tohoto snažení je zjednodušení, stereotypizace, binární rámování (nejčastěji ve smyslu „dobra“ a „zla“) a nekritičnost (ve smyslu racionální argumentace) daných přenášených informací a

⁶ Jak poukazuje Cohen (2011: 78), během morální paniky (určité společenské krize) se vždy mnohem lépe utvářejí majority související s danou problematikou.

⁷ Experty v tomto smyslu můžeme vnímat jako „moderní šamany“, kteří mají určité zvláštní vědění (a specifický jazyk, pomocí něhož toto vědění artikulují), jež využívají k ovlivňování („léčení“) společnosti (Cohen 2007: 158).

událostí s cílem co nejvíce upoutat a šokovat recipienta, což podněcuje vytváření deviance a deviantních skupin a následné morální paniky (Cohen 2011: 10–11). Podle Cohena (2011: 90–93) můžeme pozorovat, že pro většinu morálních panik jsou společné tři základní prvky, které se v nich vyskytují v různé míře a někdy se některý z nich nemusí vyskytovat vůbec. (1) Difuze je spojená se samotnou podstatou paniky jako jevu, přičemž samozřejmě souvisí s rychlým šířením strachu (nebo médií deklarovaným šířením, což vyvolá skutečné šíření). Devianti a deviance může přesahovat lokalitu místa, kde se vyskytují, a vyvolat obavy i na dalších místech z potenciálního výskytu stejné nebo podobné deviance. (2) Eskalace často souvisí s negativní symbolizací deviantů jako nebezpečných aktérů, které je třeba zastavit, což samo o sobě legitimizuje širokou paletu prostředků k tomu určených, od izolace daných deviantů (jejich odsunutí na okraj společnosti) po využití represe a příslušných institucí. (3) Inovace je spojena s reakcí společnosti a společensko-politických institucí na morální paniku spočívající ve strukturálních změnách, které slouží k předcházení podobné morální paniky (ohrožení) v budoucnu a zároveň slouží k lepšímu vypořádání se aktuálním ohrožením. Tyto inovace mohou být více viditelné (například změna legislativy, vyhlášky, zákazy apod.), ale pro běžného občana neviditelné (například změna manuálu pro policii, jak postupovat v určitých situacích atd.). Stejně jako u eskalace, ani u inovace není potřeba větší míry legitimizace pro dané kroky, neboť jsou rámovány jako nutné a „existenční“).

Sociální deviance, labeling, stigmatizace a morální panika jsou do jisté míry součástí každé společnosti, neboť v každé společnosti existují určité formální i neformální normy, při jejichž překročení hrozí udělení labelu devianta a stigmatizace a následně i morální panika, přičemž k překročování pravidel dochází ve společnostech naprosto běžně. Každá společnost má z těchto důvodů určitý systém sociální kontroly, který uplatňuje, aby mohla kontrolovat normy a deviaci vůči nim. Sociální kontrola ve společnosti obsazuje fyzické místo (ve formě institucí, mechanismů, aktérů atd.), ale symbolickou a ideovou rovinu (ideologie, očekávání, přesvědčení atd.). V tomto ohledu bychom se měli ptát, jakou podobu má systém sociální kontroly, jak rozsáhlý je, jak moc je viditelný a jakým způsobem ovlivňuje společnost (Cohen 2007: 43). Zároveň bychom měli být, jak uvádí Cohen (2007: 1), kritičtí vůči společnostem, které klasifikují a rozřazují přespříliš.

Koncepty sledování a *surveillance studies*

Problematika sledování, dozoru a dohledu a jejich vlivu na společnost i jednotlivce je díky dílu a konceptu Panopticonu Jeremyho Benthama, který tento koncept zavedl do vědeckého diskurzu, již poměrně starou záležitostí, jejíž význam v (post)moderním diskurzu zdůraznil a v určitém slova smyslu i obnovil Michel Foucault, který (re)interpretoval Benthamův Panopticon jako široce aplikovatelný koncept, jenž nachází uplatnění jakékoliv společenské sféře. Vědecký obor *surveillance studies* postavený na těchto základech absorboval fenomén technologického pokroku od konce druhé světové války, který znamenal vynalezení a proliferaci nových možností sledování a dozoru. Využití nových technologií zásadně ovlivnilo možnosti, rozsah, hloubku, časoprostorovou rozrůzněnost i uplatnitelnost dozoru a sledování. Vznikla tak řada nových konceptů a reflexí, které jsou spjaty s „novým“ sledováním a dozorem, ale také přímo podoborů reflektujících specifické a úzce vymezené uplatňování dozoru, přičemž jedním z takových podoborů je *welfare surveillance*, o němž nebudu na tomto místě psát, jelikož je této problematice věnována celá kapitola později.

Základem pro přemítání o sledování a dozoru a jejich vlivu na jednotlivce i společenském vlivu se stal projekt Panopticonu, který zformuloval Jeremy Bentham (1838b: 39–40, 44–45) a jehož smysl spočíval ve speciálním architektonickém návrhu budovy, aby umožňovala snadný, efektivní a neustálý dozor nad lidmi, kteří se v ní nacházeli. Tato architektonická vlastnost spočívala ve vytvoření místa (bodu), z něhož by bylo možné pozorovat vnitřek celé budovy (a s tím samozřejmě i lidi). Bentham si od Panopticonu sliboval vytvoření specifického prostředí v dané budově, v němž by sledovaní lidé byli vychováváni k dodržování nastavených pravidel. Mechanismus výchovy byl jednoduchý a měl spočívat v povědomí sledovaných lidí, že pokud dojde z jejich strany k porušení pravidel, příslušné autority, které neustálý dohled uplatňují, toto porušení ihned odhalí a budou za něj dotyčného trestat. Sledování lidé tudíž určitým způsobem kontrolují své chování nebo se kontrole učí, neboť mají obavy, že jakékoliv vybočení z normy bude okamžitě odhaleno a potrestáno. Tento mechanismus je elegantní ve dvou rovinách. (1) Osoby, na něž je dozor aplikován, nemusí být opravdu sledovány, stačí, když si vlivem prostředí dostatečně internalizují, že tato možnost existuje a že k ní může velmi jednoduše dojít. (2) Pod dozorem je i personál ztělesňující roli autorit, neboť jeho členové se kontrolují navzájem, čímž je vyřešen klasický problém *quis custodiet ipsos custodes*.

Bentham původně předpokládal, že Panopticon bude využíván pro projektování a stavbu věznic, kde jsou jeho vlastnosti na první pohled jednoduše využitelné. Nicméně, jak poukázal Michel Foucault (2000: 246–247, 287), který koncept Panopticonu dále rozvedl a interpretoval, využitelnost celého konceptu byla mnohem širší a zahrnovala aplikovatelnost na celou společnost i jakékoliv jednotlivé složky společnosti. Panopticon nebyl pouze projektem vězeňského dozoru, ale obecně přijímaným architektonickým principem, který začal být od začátku 19. století hlavním měřítkem pro stavbu budov. Továrny, nemocnice, školy a další zařízení začaly být stavěny s ohledem na efektivní a snadnou uplatnitelnost detailní kontroly personálu, pracovníků, pacientů, žáků atd. Tato všudypřítomná disciplinární atmosféra měla za účel normalizaci jakékoliv odchylky chování od ustaveného normálu (Foucault 2000: 256). Panoptikálně navržená budova je díky prostředí, které vytváří, vhodná jako nejenom jako věznice, blázinec, nemocnice, domov důchodců, chudobinec, ale také jako výrobní hala, továrna nebo škola. V praxi navíc k rozšiřování a internalizaci panoptikálního prostředí docházelo i ve veřejném prostoru, který začal být upravován, aby byl otevřenější a aby v něm bylo možné lépe sledovat nežádoucí osoby (žebráky, tuláky, delikventy, zločince, ale i revolucionáře a další skupiny obyvatel). Tomu napomáhal i nově vzniklý policejní aparát, jenž měl na starosti kontrolu každodenních maličkostí a který hrál roli oficiální zodpovědné autority (Cohen 2007: 209; Foucault 2000: 297–298, 2007: 18–20).

Foucault (2000: 254–255) zároveň rozvedl i individuální sebekontrolu, která vzniká u každého, kdo je Panopticonu vystaven, přičemž ji nazval „infrapenalitou“. Infrapenalita je vnitřní regulace chování každého jednotlivce vyplňující prostor, který neovlivňují zákony, nařízení a další formální normy. Každý, kdo je panoptikálně sledován, si časem vybuduje automatické povědomí o tom, že například za nepřístojné chování, nedochvilnost nebo i neupravený vzhled, tedy za aspekty společenského života, které nejsou nijak formálně regulovány, bude následovat určitá sankce. Sankce však není ve většině případů fyzického nebo materiálního rázu, ale psychologického (ponížení, přehlížení, sebrání určitých privilegií apod.). Postupem času se vlivem internalizace infrapenality (a určitého neformálního nomického nastavení) stávají neformální normy „přirozenou“ součástí každodenního života, což znamená, že na ně není pohlíženo jako na pravidla, která je nutná dodržet, ale jsou jednoduše žita a automaticky respektována a reprodukována (Foucault 2000: 289).

Současné bádání v podobě *surveillance studies* staví na výše zmíněných myšlenkách, ale svým záběrem je přesahuje, což je dáno zejména novými technikami a technologiemi sledování a jejich vlivem na člověka i společnost, přičemž samotná analýza je často vedena v interdisciplinárním duchu (Bigo 2012: 280–281; Hier, Greenberg 2009: 14). Mezi nové techniky a technologie patří zejména kamerové systémy (CCTV⁸), sledování signálu (mobilů, GPS atd.), biometrické identifikátory (otisky prstů, fyzické rysy tváře, oční sítnice, retinální otisk, ale i DNA), internet a tzv. „sociální“ sítě, programovatelné čipové karty a čipy přímo v kůži, přičemž všechny tyto nové techniky a technologie jsou navíc vzájemně propojeny do počítačových databází, což umožňuje v krátké době zpracovat velké množství dat.⁹ Na první pohled je zřejmé, že se těmito technologiemi naprosto transformuje idea Panopticonu, neboť díky dnes již „banálním“ kamerovým systémům není nutné sledovaný prostor nijak speciálně architektonicky konstruovat, respektive limity ohledně architektury jsou menší (stále je nutné například minimalizovat členitost prostoru, která znamená více kamer, a tudíž více obrazovek a větší nepřehlednost). Povědomí a pocit dozoru se znásobuje mimo odbourání nutnosti přímého fyzického sledování i s miniaturizací kamerových systémů, které mohou být skryty kdekoliv, což prohlubuje nejistotu, jestli se „někdo nedívá“, a stírá některé rozdíly mezi soukromým a veřejným. Možnosti sledování dále „obohacují“ a obracejí i záznamové technologie, které umožňují zcela odbourat časoprostorovou rozrůzněnost (autorita, která hraje roli sledujícího, již nemusí být přítomná v daném okamžiku ani před monitorem). V tomto ohledu můžeme pozorovat i efekt banalizace technik a technologií sledování, které se v některých případech stávají „přirozenou“ součástí každodenního západního života, u níž se kritická reflexe výrazně oslabuje (Wright et al. 2010: 344). Banalizace se ve velké míře týká například CCTV systémů ve veřejném prostoru, který je sledován 24 hodin denně sedm dní v týdnu, takže každý

⁸ Akronym označující *Closed Circuit Television*, tedy uzavřený kamerový systém. Tyto systémy se dnes využívají velmi často k zabezpečení různých objektů a prostorů, ale i k monitorování veřejného prostoru ze strany různých subjektů (nejčastěji policie).

⁹ Existuje nespočet příkladů (extrémních) využití těchto technologií k dozoru a ovlivňování chování a jednání. V Ústí nad Labem jsou kamerové systémy na ulicích využívány městskou policií k vynucování dodržování vyhlášky, která zakazuje občanům odhazovat nedopalky od cigaret na zem. V praxi je člověk, jenž odhodí nedopalek, zachycen na kamerovém systému, přičemž personál sedící u kamery, předá tuto informaci spolu s polohou „pachatele“ nejbližší hlídce, která jej následně pokutuje. Jiným příkladem může být instalace kamerových systémů na veřejných záchodech v Kanadě v letech 1983 až 1994 za účelem regulace údajného obscénního chování gayů (Walby 2009: 47). Příkladem využití čipů pod kůží může být jejich využití v USA pro zdravotní účely, ale také Baja Beach Club v Barceloně, kde se zákazníci nechali očipovat, aby skrze čipy mohli platit útratu jako přes kreditní kartu (Lyon 2009: 128).

je na kameře alespoň jednou denně zachycen, nicméně málokdo o tom ve svém každodenním životě přemýšlí. Banalizované je i sledování skrze internet (byť možná spíše kvůli nevědomosti uživatelů), na němž je dnes neustále monitorován pohyb každého uživatele, ať už kvůli marketingovým nebo bezpečnostním účelům (viz například Campbell, Carlson 2002).

Vyjmenované techniky a technologie navíc dnes existují v tzv. „chytré“ verzi (*smart surveillance*), takže mohou fungovat zcela automatizovaně na základě naprogramování a dávat automaticky získaná data dohromady, čímž se idea Panopticonu opět posouvá do nových rozměrů. Mezi takové „chytré“ sledovací technologie patří například automatizované rozpoznávání poznávacích značek automobilů, jejichž řidiči spáchali dopravní přestupek, nebo rozpoznávání a identifikace osob na základě jejich pohybu a obličeje. Výhodami jsou mimo zmiňovaného zpracování velkého množství dat za krátkou dobu také „vědeckost“ těchto technologií a metod, neboť operátor jako lidský faktor je nejenom brán jako neefektivní, ale i jako je chybový prvek. Navíc tyto systémy dokážou samy o sobě upozornit na možné riziko nebo hrozbu, neboť svým naprogramováním rozeznají například opilce nebo podezřele pohybující se osobu, u nichž je předpokládáno, že jsou potenciálními narušiteli pořádku a řádu. Vedle automatizace a rychlosti získávání a zpracování dat však do kategorie *smart surveillance* patří i technologie získávání (nových typů) dat, která se následně automaticky zpracovávají. Mezi tyto technologie patří přenosné infračervené, mikrovlnné, chemické a energetické skenery (jsou schopné vytvořit obraz využívání všech energií v domě nebo bytě) (Wright et al. 2010: 346, 348–349).

Systematické využívání sledování v rámci společnosti ze strany různých institucí úzce souvisí s problematikou společenské klasifikace jedinců do určitých definovaných kategorií (*social sorting*) a sociální kontrolou (*social control*). Pod termínem sociální kontroly je obsaženo řízení a usměrňování lidí, kteří jsou definováni a vnímáni jako devianti a hrozba (obecně například kriminálníci, šílenci, morálně narušení, ale také všichni, kdo se jakkoliv vymykají nastaveným hodnotám a normalitě), a ochrana „normálních“ lidí (Innes 2003: 3). Sociální kontrola je v rámci moderních masových společností umožněna důslednou a funkční klasifikací jedinců prostřednictvím počítačových databází, které nejenom zpracují velké množství dat, ale dokážou je i smysluplně uspořádat a rychle v těchto datech hledat a vyvolat je. Skrze počítačové databáze lze elektronickým vyhledáním jednoho jména vyvolat školní,

lékařské, sociální, trestní a další záznamy daného jednotlivce a na základě těchto záznamů jej určitým způsobem klasifikovat – například jako nebezpečného delikventa nebo spořádaného občana, což implikuje možnost využít klasifikaci jako stigmatizaci nebo marginalizaci určitých skupin (Cohen 2007: 184, 191–192; Lyon 2005: 14, 2009: 15).

Takovému typu sledování a dozoru se dostalo označení „algoritmický“ (*algorithmic surveillance*), neboť spojování různých dat funguje na určitém nastaveném matematickém algoritmu, který umožňuje „odhalit“ určité souvislosti mezi jednotlivými daty a jejich typy. Hlavním atributem algoritmického dozoru je jeho prediktivní charakter (či spíše přisuzování takového charakteru), který umožňuje „předvídat“ a „předpovídat“ na základě dat a jejich algoritmizace jakkoliv definovaný budoucí stav, zejména pak možnost jakékoliv hrozby (Ceyhan 2012: 43; Lyon 2005: 16).¹⁰ Podobným typem dozoru je statistický (*statistical surveillance*), který funguje na stejném principu, ale je zaměřen výhradně na statistická data, mezi nimiž se za pomoci matematicko-statistických algoritmů hledají různé kauzální vztahy, které nejsou na první pohled zřejmé (Gandy 2012: 128). Souhrnně a alternativně se těmito typům sledování a dozoru může označit jako *dataveillance* (elektronické sledování a dozor pouze na základě kauzality mezi získanými daty) (Lyon 2009: 50). Podle Didiera Biga (2008: 12) a Davida Lyona (1994: 6) jsou statistické sledování a dozor zdaleka nejdůležitějšími atributy v dnešních západních společnostech. Důvodem pro takovou klasifikaci (ať už jsou to různé vlády a politické instituce nebo firmy v rámci marketingu) je samozřejmě lepší možnost ovlivňovat a spravovat populaci a jednotlivce, ale také zajistit bezpečnost (ať už je definovaná jakkoliv) a mírnit nejistotu a chaos, které je vytvářen trhem jako *modem operandi* současných západních společností (Ceyhan 2012: 38; Jenkins 2012: 162). *Dataveillance* opět proměnila podstatu a funkci

¹⁰ Je samozřejmě nasnadě, že ve společnosti (a sociálních vědách) je jakákoliv predikce budoucího stavu na základě proběhlého nebo současného stavu minimálně velmi problematická. Všechny tyto predikce pracují s logikou přírodních věd, která je postavená na matematických, fyzikálních a přírodních zákonech (například na zákonu gravitace), které reprezentují fyzické prostředí, v němž se člověk nachází a s nímž je v interakci. Toto prostředí je svým způsobem neměnné (samozřejmě mohou existovat například jiné planety, kde jsou jiné zákony apod.) a přesahuje člověka, což znamená, že jej nevytvořil a pouze jej zkoumá za účelem jeho pochopení. Naproti tomu společnost je naprosto jiný typ prostředí, neboť byl zcela vytvořen člověkem, který jej nejenom analyzuje a zkoumá, ale také se podílí na jeho tvorbě a chodu. Lidské interakce, které utváří sociální prostředí, jsou velmi různorodé a proměnlivé, neboť jsou ovlivňovány rozpoštěním aktérů (emocemi, zkušenostmi, záměry atd.), což znamená, že nelze předvídat, zda se člověk zachová například racionálně nebo iracionálně (a již tyto pojmy podléhají další interpretaci – co je „racionální“ a co „iracionální“). Z toho všeho vyplývá, že analýza za účelem predikce má vždy velmi malou vypovídací hodnotu.

sledování a dozoru, neboť již nedochází k disciplinaci v situaci, kdy dojde k přestupku, ale preemptivně, na základě předpokladu, že k němu nejspíše dojde (Pleace 2007: 947).

Na spravování populace a „management“ rizik navazuje Didier Bigo se svým konceptem *ban-opticonu*, v rámci nějž poukazuje, že sledování, dozor, sociální klasifikace a kategorizace a sociální kontrola mají za cíl vytipovat potenciální hrozbu směrem dovnitř i ven ze společnosti. Podle Biga (2008: 22, 32, 35) je plošné podrobné sledování ve smyslu Panopticonu v současnosti z nejrůznějších důvodů (nevhodnost takového sledování vzhledem k liberálním hodnotám, neefektivnost a vysoké náklady takového sledování a dozoru) zbytečné a nežádoucí. Z tohoto důvodu poukazuje, že panoptikální sledování má spíše charakter monitoringu, který vytipovává potenciální skupiny nebo jednotlivce, které je nutné velmi podrobně sledovat a dozorovat nad nimi. Bigo v těchto svých úvahách vychází ze způsobu, jakým se v současnosti reguluje mobilita v mezinárodním prostoru (zejména po událostech 11. září 2001). Jednotlivé státy (a to jak z anglosaského prostředí, tak z kontinentální Evropy) kladou mnohem větší důraz na podrobné sledování konkrétních „rizikových“ skupin, které jsou vytipovány na základě předchozích zkušeností (a samozřejmě stereotypizace) a na základě plošného sledování a sociální klasifikace. V tomto ohledu pak dochází k vyčleňování „rizikových“ skupin z populace a aplikování disciplinárních prostředků na tyto skupiny za účelem zamezení potenciální hrozby a minimalizace rizika (například v souvislosti s terorismem).¹¹

Podle Biga (2008: 36) se změnila i logika, s jakou příslušné instituce přistupují k případným hrozbám a rizikům. Hlavním zastávaným přístupem se stal proaktivní přístup charakteristický přijmutím opatření nebo jednáním ještě předtím, než je hrozba naplněna, což kontrastuje s předchozími přístupy – represivním a preventivním. V rámci represivního přístupu totiž instituce jednaly pozdě a pouze mírnily, případně napravovaly, vzniklou škodu. Preventivní přístup byl neefektivní, neboť byl závislý na strukturálních změnách (prevence byla často neúspěšná, protože nekorespondovala nastaveným společenským podmínkám). „Potenciální“ (vytipování pomocí *dataveillance*) podvodníci, narušitelé, teroristé atd. jsou na základě vytipování a kategorizace předem „obviněni“ a je s nimi do určité míry zacházeno jako s „viníky“

¹¹ Důkazem využívání těchto metod a postupů budiž nedávné bombové útoky v Bostonu, kdy se americké bezpečnostní složky skrze média omlouvaly, že útoky nevytipovaly dříve, neboť bratři Carnajevové nebyli vlivem chyby v systému nebo špatného zadání údajů v dané „rizikové“ databázi.

(například o člověka, který pobírá sociální pomoc, se předem předpokládá, že ji bude jakýkoliv způsobem zneužívat, proto se proti němu přijímají opatření, jako by ji již zneužíval). Jak poukazuje David Lyon (2009: 121), pomocí takto uplatňovaného proaktivního přístupu se nejenom mohou stigmatizované a marginalizované skupiny vytvářet (vytipovat), ale také se mohou tyto atributy prohlubovat u skupin, které takto kategorizovány již jsou.

Metodologie

Výzkumný design, při jehož vytváření jsem využil poznatky z jiných ekvivalentních zahraničních výzkumů (viz samostatná podkapitola dále), je založen na analýze třech sad dat. První sadu budou tvořit výzkumy *welfare surveillance* v zahraničí, které pomocí konceptuální analýzy analyzují s ohledem na konkrétní projevy, mechanismy a procedury spojené s *welfare surveillance*. Analýza této sady slouží ke kontextualizaci celého výzkumu v rámci již vytvořených výstupů, zjištění, postupů a poznatků, což zvyšuje jeho relevanci a validitu. Kontextualizace se však týká i samotného obsahu, jelikož z kontextualizace zahraničních výstupů bude jasně patrné, že české sociální reformy navazovaly na dlouhodobější a hlubší změny v ostatních západních státech a že v rámci nich byly reprodukována některá opatření z jiných sociálních systémů.

Druhou sadou je český politicko-mediální diskurz v letech 2006–2009 a 2010–2013, kdy v České republice došlo ke dvěma provázaným reformám sociálního systému. V rámci reformy bylo snahou změnit diskurz týkající se sociálních politik a navodit představu, že pro zachování českého sociálního systému jsou nutné reformy založené na neoliberální governmentalitě (viz dále), příslušné sociální spravedlnosti a zavedení procedur a mechanismů *welfare surveillance*. Datový korpus tvoří veřejně dostupná mediální a textová produkce ze strany příslušných politických aktérů (ministrů Ministerstva práce a sociálních věcí, jejich náměstků a samotného ministerstva), přičemž jsem rozsah dat omezil na MPSV za ministrů Petra Nečase a Jaromíra Drábka. Korpus byl vytvořen přes službu Anopress IT, v rámci níž jsem použil následující vyhledávací algoritmus: „[jméno aktéra] AND sociální reforma.“ Omezením při vyhledávání byla zmíněná časová vymezení a skóre 0,85. Vytvořený datový korpus jsem rozdělil na subkorporusy kopírující dvě reformní období, kdy první korpus z období 2006–2009 má rozsah řádově 253 000 a druhý z období 2010–2013 264 000 slov.

K analýze obou korpusů jsem využil kritickou diskurzivní analýzu a analýzu metafor s cílem zjistit, jak konkrétně aktéři konstruovali diskurz a jaké metafory se v tomto procesu reprodukovaly. Základním prvkem analýzy však byl proces kódování, který mi umožnil základní zpracování obou korpusů a následnou orientaci v jejich obsahu a selekci relevantních dat k interpretaci.

Třetí sadou jsou polostrukturované rozhovory s recipienty/tkami sociální pomoci a sociálními pracovníky, kteří se věnují lidem v tíživé sociální situaci. Cílem rozhovorů s těmito respondenty/tkami bylo zachytit jejich prožitou a prožívanou zkušenost (*lived experience*) v souvislosti s českým sociálním systémem. Součástí rozhovorů byla témata týkající se příběhů spjatých s pozicí nezaměstnaného člověka, zkušeností s institucemi sociálního systému (zejména s úřadem práce, který po sociálních reformách převzal většinu agendy) a konkrétních opatření (změna posuzování nároku, krácení pomoci, veřejná služba, sKarta, DONEZ apod.). Schopnost reflexe a hodnocení u jednotlivých respondentů/tek byla samozřejmě různá, tudíž průběh rozhovorů byl vždy uzpůsoben momentální situaci a schopnostem respondenta/tky. Kde to bylo umožněno přehledem respondenta/tky, tam jsem do rozhovorů přidal i více reflexivní a abstraktní témata (například hodnocení sociálního systému před sociálními reformami a po nich).

Jelikož jsem byl omezen neexistující sítíovou spoluprací mezi univerzitou, institucemi sociálního systému a vybranými neziskovými subjekty, která naopak v zahraničí běžně funguje (viz například Pollack, Caragata 2010), musel jsem si vytvořit vlastní síť. Jelikož mě ve výzkumu zajímala zkušenost lidí, kteří přistupují k institucím sociálního systému jako žadatelé/lky nebo recipienti/tky sociální pomoci, a jak je v těchto pozicích ovlivňoval/ovlivňuje nastolovaný/nastolený diskurz sociálních reform, oslovil jsem s žádostí o rozhovor v první řadě neziskové subjekty zabývající se sociální prací. Vytipování neziskových subjektů proběhlo skrze Evidenci nestátních neziskových organizací (Evidence NNO), a to na základě myšlenky, kterou zastávají například Richard Creswell (2007: 126) nebo Staffan Larsson (2009: 31), co největší variability vzorku, čímž by se měla imitovat reprezentativnost, zvýšit různorodost informací a zohlednit různé perspektivy týkající se problematiky, což by celkově mělo zvýšit validitu a kredibilitu výzkumu. V první sledu jsem tedy využil cílený výběr respondentů/tek (*purposive sampling*), který se v kvalitativních výzkumech běžně využívá k vytipování osob, které poskytnou velmi konkrétní a odborné informace, a k relativně rychlému zorientování se v problematice (například Bernard 2006: 186–187;

Creswell 2007: 125). Někdy se cílený výběr označuje jako *information-oriented sampling* (například Brinkmann 2013: 57), ale význam je stejný nebo velmi podobný – respondenti/ky jsou oslovováni/ny a zpovídáni/ny na základě předpokladu, že budou mít relevantní informace vzhledem k výzkumnému záměru. Z tohoto prvotního vzorkování vzešly dohromady čtyři neziskové subjekty, které byly ochotné spolupracovat, z nichž tři měly celostátní a jeden lokální působnost, všechny měly sídla ve velkých městech a každý z nich se zabýval jinou cílovou skupinou – nezaměstnanými, zdravotně postiženými, matkami samoživitelkami a jeden subjekt se specializoval na romskou populaci.

Po prvotním kontaktu a rozhovorech jsem v dalším sledu využil vzorkování *snowballing*, pomocí něhož jsem se respondentů/tek ptal, zda mě nemohou odkázat na někoho dalšího, kdo by byl ochotný se o dané problematice bavit. Riziko tohoto postupu je dobře známé – provázanost respondentů/tek může znamenat tendenčnost získaných informací (například Bernard 2006: 193; Neuman 2014: 275). Byť jsem ve výzkumu využil několik na sobě nezávislých a neprovázaných vláken, vzal jsem toto riziko v potaz a celý proces jsem doplnil o *multi-site sampling*, tedy vzorkování na základě rozmanitosti prostředí, což znamená, že se respondenti/ky oslovují na více různorodých místech, což by mělo zvýšit i jejich různorodost (například Polit, Beck 2010: 1454). Celý proces sekundárního vzorkování by se tudíž dal označit jako *multi-site snowballing*. Kombinování různých metod vzorkování za účelem kompenzace jejich rizik a problémů je v souladu s často doporučovaným zvýšením variability zkoumaného vzorku. Co se týče optimálního počtu rozhovorů, žádný neexistuje. Obecně je doporučováno sledovat, do jaké míry jsou informace v rozhovorech saturovány, tedy zda se výzkumník v rámci nového rozhovoru dozvídá nové zajímavé skutečnosti nebo slyší většinu stejných informací. V případě, že slyší stejné informace, je zbytečné realizovat další rozhovory. Svend Brinkmann (2013: 59) doporučuje realizovat spíše menší počet rozhovorů a následně provést důkladnější a bohatší analýzu, jelikož kvalitativní analýza velkého množství rozhovorů (více než 15) je velmi problematická.

Rozhovorů bylo celkem 18, přičemž 15 z nich bylo vedeno během roku 2014 a tři v roce 2015; 14 respondentů/tek jsem získal skrze neziskové subjekty a 4 prostřednictvím veřejné nabídky a osobního oslovení; všichni respondenti byli situováni v urbánních oblastech velkých či větších měst, čímž ze vzorku vypadly méně urbanizované a venkovské oblasti; celkově výzkum trval jeden a půl roku.

Respondenti/ky byli ve věkovém rozpětí 18 až 60 let a pocházeli z různých částí ČR, aby byla opět co nejvíce zvýšena variabilita, a genderově byly respondenti/ky rozděleny napůl. Rozhovory trvaly v průměru přibližně hodinu, ale vyskytovaly se i výjimky – v jednom případě trval rozhovor 35 minut a ve dvou případech dvě hodiny. S některými respondenty/tkami byly rozhovory vedené na jejich žádost nepřímo přes e-mail, jelikož jim jejich životní situace a prostorová rozrůzněnost neumožňovaly rezervaci kontinuálního času na rozhovor a u některých bylo důvodem jejich neochota mluvit osobně s cizím člověkem o svých problémech. Jak poukazuje Sarah Lowndes (2005: 107–108), uvedené důvody jsou naprosto relevantní a vyžadují využití distanční formy rozhovoru, jelikož výpovědi by jinak nebylo možné zaznamenat, přičemž spolu s Brinkmannem (2013: 29–30) akcentují, že rozhovory vedené přes e-mailovou komunikaci jsou naprosto relevantní formou, která má svoje výhody i nevýhody (stejně jako osobní forma). Důležitým prvkem takto vedeného rozhovoru je jeho asymetričnost spočívající v prodlevě mezi odpověďmi a absenci vizuálně-neverbálního projevu, což znemožňuje sledovat okamžitou reakci respondenta/ky. Naopak neosobní písemná forma v některých případech může znamenat bohatší a strukturovanější odpovědi a informace, z nichž lze získat více poznatků. Ve výsledku je tedy čistě na výzkumníkovi/ci a respondentech/tkách, jaké médium a formu rozhovoru zvolí, důležitá je jejich preference bohatost informací. Využití neosobní formy rozhovoru tedy automaticky neznamená menší relevanci výzkumu.

K analýze rozhovorů jsem využil kvalitativní obsahovou analýzu, při byl opět velmi důležitý proces kódování, který mi umožnil systematické zpracování rozhovorů s ohledem na obsažené informace a opakující se témata.

Všechny tři sady dat jsou komplementární – poznatkově se vzájemně doplňují a ověřují. Tento proces bývá obecně nazýván triangulací, respektive triangulací dat, kdy se v rámci výzkumu paralelně analyzuje více typů dat z více zdrojů a na analýzu těchto dat se využije širší spektrum metod a perspektiv, aby bylo možné minimalizovat tendenčnost výstupů a zjištění (Flick 1992: 176–177, 194). Allen Trent a Jeasik Cho (2014: 653) triangulaci označují jako hlavní součást tzv. transakční validity, která je založena na snaze co nejvěrnějšího zachycení zkoumaného jevu během procesu výzkumu. V obecném slova smyslu je problematika validity spojená s diskuzemi o možnostech generalizace v rámci různých typů výzkumů. Jakákoliv generalizace je však velmi problematickou záležitostí, která musí být založena na velmi dobré argumentaci, kontextovém zasazení v rámci dané problematiky a zmíněné triangulaci.

I kvantitativní výzkumy založené na reprezentativním vzorku a matematických metodách zpracování dat často neumožňují spolehlivou generalizaci zjištění, neboť data vytvořená skrze dotazníky a statistická data jsou velmi povrchní a neumožňují hlubší uchopení problému a adekvátní explanační interpretaci. Naproti tomu kvalitativní výzkumy nabízejí často velmi podrobná data, která ale mohou být tendenční (mohou představovat pouze úzkou výseč případů, pohledů, zkušeností atd.). To je nicméně neodbouratelná součást kvalitativního výzkumu, proto je zcela nesmyslné aplikovat kritéria validity a zobecnění (ve smyslu vytvoření určitého obecného a univerzálně platného vědění) z kvantitativního výzkumu na kvalitativní. Například John Creswell (2007: 202–204) nebo Helen Simons (2014: 465–466) apelují, že je nutné validitu a zobecnění kvalitativního výzkumu chápat ve smyslu jeho kredibility, tedy důvěryhodnosti, která spočívá v kvalitě argumentace, podrobné kontextualizaci analýzy a zobecnění ve smyslu chápání analýzy jako příspěvku do celkové problematiky, nikoli jako studii, která poskytnout komplexní a konečné vysvětlení problému (o různých typech zobecnění viz například Larsson 2009; Polit, Beck 2010). Zároveň je nutné zobecnění chápat ve smyslu transferability výstupu výzkumu na podobné výzkumy a podobné kulturní a společenské podmínky a také v kontextuálním smyslu. Jediný kvalitativní výzkum tedy nemůže poskytnout výstup, který lze zobecnit ve smyslu „takhle je to obecně“ nebo „takhle to funguje všude“, ale má velmi velký přínos ve vztahu k ostatním podobným studiím, protože tvoří jeden z dílů obecnějšího vědění a pochopení daného problému. Obecnější vědění a pochopení lze následně vyvodit pouze komplexně ve vztahu většímu množství studií, které jsou realizovány různými lidmi, různými technikami a metodami a za pomoci různých vzorků respondentů/tek, čímž se zvyšuje variabilita a diverzita a minimalizuje tendenčnost (Polit, Beck 2010: 1453–1455).

Pokud přihlídneme k variabilitě, kredibilitě, transferabilitě a možnosti generalizace, pak tento výzkum a práce splňuje několik zmíněných kritérií:

- Kontextualizace v rámci zahraničních výzkumů.
- Ambicí práce/analýzy není poskytnout konečné vysvětlení problematiky, ale přispět k jejímu poznání a pochopení.
- Triangulace dat a výzkumných metod.
- Variabilita vzorku respondentů/tek.

Kódování

Aby bylo možné prakticky aplikovat široké penzum analytických nástrojů na data, je obecně nutné využít běžně používaný proces kódování jako analytického postupu, který spočívá v indexaci dat v korpusu pomocí přiřazování kódu (klíčového slova, fráze, čísla, obrázku apod.) slovům, větám nebo celým odstavcům v rámci analyzovaných jednotek (nejčastěji odstavce, ale mohou to být i jednotlivé texty, rozhovory apod.). Kódování je základem pro tematickou analýzu, která spočívá v identifikaci opakujících se témat a jiných regularit ve výpovědích (diskurzivních formací) za účelem systematizace obsahu datového korpusu a zjištění, jaké významy korpus obsahuje. Postup při kódování může být induktivní (témata a kategorie jsou vytvářena a přiřazována čistě na základě analyzovaných dat), deduktivní (kategorie jsou zformulovány před analýzou, například na základě předchozího výzkumu, a poté aplikovány na data) nebo může zahrnovat kombinaci obojího. V každém případě se však jedná o neustálý proces kreativní a interpretační činnosti spočívající v přečtení analyzované jednotky (zpravidla je touto jednotkou odstavec), interpretaci jejího obsahu, následném vytvoření a/nebo přiřazení kódu a pořizování komentářů k daným kódům a pasážím (Gläser, Laudel 2013). Kódování je zároveň cyklickým procesem, zřídka stačí jeden cyklus k preciznímu a vyčerpávajícímu nakódování dat. Ve většině případů je nutné využít několik kol čtení a vyhodnocování analyzovaných jednotek k vytvoření lepších kódů. Předmětem vyhodnocování jsou však i zformulované kódy, které lze dále organizovat, přejmenovávat, mazat a dále upravovat, aby co nejlépe reprezentovaly data v korpusu (Saldaña 2009: 8).

Mayring (2000) proto doporučuje využít při kódování kombinaci induktivního a deduktivního postupu, aby se zaručila větší transparentnost výzkumu a konzistentnější pozice výzkumníka při kódování. Podle Mayringa by výzkumník měl začít klasicky induktivně a z dat zformulovat kategorie a témata, přičemž by měl postupovat velmi pečlivě a Mayring nevyklučuje ani doplnění o deduktivní přístup v podobě využití předchozích výzkumů a teorií k precizování definicí témat a kódů. Po okódování desetiny až poloviny korpusu by následně měl zpětně všechny kategorie a témata zrevidovat a pevně definovat, co vlastně znamenají a co do nich patří. Měl by vytvořit kódovník, který je pevnou definicí všech témat a kategorií a dále deduktivně aplikovat tento kódovník na zbytek dat. Podobný postup doporučuje i Johnny Saldaña (2009), podle nějž by se měl proces kódování skládat z alespoň dvou kol (cyklů), během nichž výzkumník kódy vytvoří, precizuje a organizuje pro další analýzu. První kolo by mělo

sloužit k základní orientaci v datovém korpusu a výsledkem by měly být základní obecné kódy systematizující obsah korpusu. V rámci prvního kola lze využít několik strategií kódování (například deskriptivní, in-vivo, procesuální a další) a soustředit se na široké spektrum jevů (motivy, narativy, hodnoty, emoce atd.).

Já jsem kombinaci obou postupů. V rámci Mayringova postupu se snažil pracovat při kódování konzistentně, ale nebyl jsem tak rigidní. Vytvořil jsem jednoduchý kódovník a kontroloval, zda jednotlivé pasáže přiřazuji k relevantním kódům a zda se význam těchto kódů neposouvá. Kódovník byl po celou dobu analýzy „otevřený“, bylo možné upravovat jednotlivá témata a kategorie a brát v potaz nové skutečnosti, které se objevily později během analýzy. V intencích Saldaňova postupu jsem realizoval celkově tři kola kódování, v rámci nichž jsem nejdříve identifikoval obecná témata, která jsem v dalších kolech precizoval a zároveň měnil a reorganizoval samotné přiřazené kódy. V prvním cyklu jsem využil kombinaci deskriptivního a in-vivo kódování. Deskriptivní kódování spočívá ve vytváření kódů, které mají kondenzovaně postihnout témata obsažená v analyzovaných jednotkách, přičemž ze seznamu kódů by mělo být jasně patrné, jaká témata se v korpusu nacházejí a s jakou frekvencí (Saldaña 2009: 70–71). In-vivo kódování je ve své podstatě doslovné kódování – vytvořené kódy jsou slova nebo fráze přímo obsažené v korpusu, což slouží k lepšímu pochopení obsahu, ale i ke zvýraznění zvláštností a specifík (Saldaña 2009: 74). Ve zbývajících dvou kolech kódování jsem reorganizoval a reanalyzoval data a kódy, a to s pomocí vzorkového kódování (*pattern coding*), zaměřeného kódování (*focused coding*) a axiálního kódování. Při vzorkovém kódování se výzkumník má soustředit na opakující se témata a jejich konfiguraci, což by mu mělo pomoci dále precizovat kódy (témata) a vytvořit mezi nimi vztah, který je možné dále vysvětlit a analyzovat. V rámci tohoto kódování je možné (a často k tomu dochází) využít metafory buď přímo jako kód, nebo k dalšímu vysvětlení témat a kódů (Saldaña 2009: 152–154). Zaměřené kódování je založeno na identifikaci nejčastěji a nejnázorněji vyskytující se kódy, které reprezentují důležitá témata a kategorie obsažené v korpusu (Saldaña 2009: 155). Axiální kódování je založeno na dodatečném překódování dat, která mohla být při prvním cyklu roztržena nebo jejich nakódováním mohlo dojít ke ztrátě důležitých vazeb nutných ke kvalitní interpretaci, a spojování nebo slučování kódů, aby lépe vystihovaly reprezentované jednotky. Pro axiální kódování je důležitá saturace, tedy stav, kdy v korpusu již není žádná nová informace, téma, spojitost apod. (Saldaña 2009: 159–162).

V rámci procesu kódování jsem využil počítačový software MAXQDA, který umožňuje velmi rychle a efektivně přiřazovat kódy a komentáře jednotlivým kódům i okódovaným pasážím, čímž velmi usnadňuje vytváření kódovníku. S kódy a okódovanými pasážemi, které lze lehce vyvolat podle aktivovaných dokumentů a kódů, lze následně dále systematicky pracovat. Prakticky okamžitě je vidět kvantitativní aspekt analýzy v podobě frekvence výskytu jednotlivých kódů (témat a kategorií), která může naznačit důležitost jednotlivých témat (častější výskyt určitého tématu nebo kategorie může implikovat, že autoři sdělení jim přiřkládají větší význam a intencionálně je reprodukuje za určitým účelem nebo je reprodukuje neintencionálně, takže se jedná například o určité kulturně předávané vědění). Dalším aspektem analýzy je kolokace kódů, z níž lze velmi jednoduše vidět, jaké kódy spolu nejvíce souvisejí (nacházejí se u sebe nebo se překrývají), z čehož jde dále vytvořit i síť souvisejících kódů. Kolokace a síť může naznačit, jaká témata se spolu často vyskytují, jak spolu souvisejí, jaký je mezi nimi vztah a s jakými konkrétními textovými pasážemi souvisejí.

MAXQDA umožňuje využívání i dalších funkcí nástrojů (například přiřazování proměnných nebo autokódování zadaných pasáží), nicméně, jak správně poznamenává Gläser a Laudel (2013), všechny tyto nástroje jsou pouze podpůrnými prostředky. Kódování a následná analýza a interpretace zjištěných kódů (témat) je bytostně kvalitativní proces, který je vždy odvislý od kvalit výzkumníka, jeho zkušeností, schopností, kreativity a znalostí. Zároveň nikdy nelze skrze kódování postihnout úplně všechny témata, regularity a diskurzivní formace v rámci korpusu, neboť každý výzkum a analýza má vždy určitý záměr a nadefinované cíle, které zpětně redukuje a limitují kódování.

Návaznost na podobné výzkumy v zahraničí

Popsaný výzkumný design i moje pozice založena na kritické/advokačním principu je založená na řadě výzkumu realizovaných v zahraničí, ale podobné výzkumy se dostávají i do ČR. V této podkapitole představím podrobněji metodologii pěti vybraných zahraničních výzkumných designů, abych svůj jasně kontextualizoval a zasadil do zahraničního diskurzu týkajícího se *welfare surveillance*, a vedle toho metodologii jednoho českého výzkumu, který byl věnován podobnému tématu. Prvním výzkumem jsou polo-strukturované rozhovory s matkami samoživitelkami, které realizovaly Shoshana Pollack a Lea Caragata (2010). Pollack a Caragata oslovily respondentky skrze výzkumnou síť, která byla vytvořena mezi jejich univerzitou, vybranými

neziskovými subjekty zabývající se sociální prací s matkami samoživitelkami a sociálním úřadem v Torontu. Výzkumnice založily svůj výzkum pouze na polostrukturovaných rozhovorech, proto oslovila větší počet respondentek (42), s nimiž posléze realizovali čtyři rozhovory během čtyř let (každý rok jeden). Z uvedeného počtu respondentek jich bylo pouze devět osloveno skrze sociální úřad, zbytek respondentek byl získán prostřednictvím neziskových subjektů. Finální vzorek respondentek byl vybírán s ohledem na co největší variabilitu, a to v intencích věku, vzdělání, počet dětí a místo narození, za účelem zvětšení pestrosti informací a příběhů a také zvýšení validity. Díky kosmopolitnímu prostředí Toronta nemusely výzkumnice výzkum prostorově diverzifikovat.

Kaaryn Gustafson (2011) realizovala svůj výzkum v rámci anonymizovaného regionu na severu Kalifornie, přičemž sama uznává, že tato skutečnost může limitovat pestrost informací, což je ale vykompenzováno diverzitou obyvatel regionu. Důvodem uzavření výzkumu do tohoto jednoho regionu je také zdravotní stav Gustafsonové, která má omezenou pohyblivost. Výzkum trval také čtyři roky, což ale bylo způsobeno neochotou spolupracovat ze strany sociálního úřadu ve zkoumaném regionu – Gustafson jej oslovila s cílem rekrutování respondentů/tek, ale úřad jí nedal jasnou odpověď, což rezultovalo v diskuzi trvající déle než půl roku. Po této zkušenosti Gustafson nakonec zvolila přímé osobní oslovování recipientů/tek před sociálním úřadem, čímž získala během zmíněných čtyř let 34 respondentů/tek. Snahou Gustafsonové byla opět co největší variabilita vzorku, zejména s ohledem na etnicitu. I tento výzkum byl postaven čistě na zjištěních z polostrukturovaných rozhovorů, což Gustafson reflektuje a zamýšlí se nad možnostmi generalizace výstupů i v rámci jiných regionů, kterou spatřuje ve smyslu, že zjištění lze aplikovat i na jiné recipienty/tky, pokud jsou ve stejné nebo podobné situaci.

John Gilliom (2001) řešil v rámci svého výzkumu jiný problém, a sice jak získat respondenty/tky, kteří jsou velmi nedůvěřiví, a zároveň se vyhnout úřadům, od nichž předpokládal, že by mohly vůči recipientům/tkám, kteří by participovali na výzkumu, přijmout zvýšenou míru represí. Gilliom realizoval výzkum v americkém Ohio, kde oslovil dvě bývalé recipientky sociální pomoci, zda by mu nepomohly proniknout do terénu. Recipientky souhlasily a formou placené konzultace začaly oslovovat potenciální respondenty/tky, přičemž jako metoda vzorkování byl využit *snowballing*. Počet respondentů/tek účastnících se výzkumu byl 48, ale jejich variabilita byla omezená, jelikož celý projekt byl závislý na schopnosti konzultantek získat důvěru,

takže do výzkumu byl přibrán kdokoliv, kdo projevil alespoň minimální ochotu spolupracovat. To se odrazilo i na skutečnosti, že ačkoliv celkový počet respondentů/tek byl 48, ve studii jsou využity zkušenosti a příběhy pouze pěti z nich. Přesto byla snaha o variabilitu vzorku alespoň prostorově (získat respondenty z několika míst v Ohio).

Kjell Underlid (2012) realizoval svůj výzkum v norském Bergenu, přičemž jeho největším problémem byla absence jakéhokoliv podobného výzkumu a nemožnost jeho kontextualizace (Underlid zkoumal zkušenosti, pocity a životní příběhy dlouhodobě nezaměstnaných recipientů/te sociální pomoci). Underlid zvolil nejjednodušší cestu, jak získat respondenty/ty, a to oslovením sociálního úřadu v Bergenu, zda by personál v rámci úřadu mohl nabídnout recipientům/tekám možnost placené participace na výzkumu formou polostrukturovaných rozhovorů. Jelikož v Norku běžně funguje spolupráce mezi univerzitami a společenskými institucemi, nebyl s nabídkou žádný problém (a Underlid se ani neobával represí ze strany úřadu pro lidi participující na výzkumu). Bylo osloveno 44 potenciálních respondentů/tek, z nichž nakonec 25. Underlid participanty/ty dále nijak neselektoval a ani nefiltroval, takže přibral všechny lidi, kteří projeví zájem a ochotu se účastnit.

Jill Duerr Berrick (1995) pojala svůj výzkum jinak než ostatní představení výzkumníci, jelikož minimalizovala vzorek svých respondentek na pět, s nimiž ovšem vedla dlouhodobý (trvajícím tři až osm měsíců) a hloubkový výzkum kombinující participativní pozorování, polostrukturované i neformální rozhovory. Jejím cílem bylo představit podrobné životní příběhy matek samoživitelek, které jsou závislé na sociální pomoci a pokoušejí se každodenně přežít a zajistit svoje děti. Generalizace analyzovaných příběhů a případů je podle ní možná s ohledem na skutečnost, že její respondenti/ty reprezentují ostatní ženy ve stejné nebo podobné pozici, takže se zjištění dá aplikovat i na tyto další ženy. Přesto se však Berrick pokoušela variabilizovat vzorek na základě vzdělání, etnicity, rodinného stavu (svobodná/rozvedená) a zkušeností se zaměstnáním. Respondentky byly osloveny skrze místní sociální úřad, který neměl problém spolupracovat s univerzitou.

Kromě Gustafsonové nebyla generalizace výzkumu nijak explicitně tematizována, výzkumníci představili svoje zjištění s cílem přispět k pochopení dané problematiky (nekladli si nárok na univerzální platnost svých výzkumů a interpretací).

V ČR se sociálním systémem ve svém výzkumu zabývaly Lucie Trlifajová, Petr Musil, Linda Kovářová a Jakob Hurre (2015), které zajímala zkušenost recipientů/tek

sociální pomoci se sociálním systémem, možnostmi zaměstnání a jejich pozicí, která oscilovala mezi zaměstnáním a pobíráním sociální pomoci. Výzkumný tým zvolil podobný postup jako Gilliom, jelikož předpokládal, že některá témata rozhovorů budou pro respondenty/ky velmi citlivá (například ohledně dluhů, exekucí, jejich pozice apod.), takže v lokalitách, kde výzkum probíhal, oslovil vždy nejméně dvě osoby, které v nich dlouhodobě působily a které týmu otevřely terén. Respondenti/ky byli následně získáváni skrze *snowbailling* – osoby působící v lokalitách skrze svoje kontakty oslovovali respondenty/ky. Celkový počet respondentů byl 30, přičemž tým se snažil o velkou variabilitu vzorku a lokalit, aby zvýšil validitu výzkumu a možnost generalizace. Výzkum tedy probíhal ve dvou různých lokalitách – jedna byla urbánní a druhá venkovská – a byly předem stanoveny ideální kvóty týkající se velikosti domácností, rodinného stavu apod. Rozhovory s recipienty/tkami byly ještě doplněny rozhovory s dalšími aktéry v rámci lokalit, a sice zaměstnanci úřadu práce (celkem šest rozhovorů) a zaměstnavateli (celkem sedm rozhovorů).

Přístupy k sociální spravedlnosti

Libertarianismus

Ideový základ libertarianismu, který můžeme považovat za nejjednodušší koncept sociální spravedlnosti, je to velké míry založen na binární opozici mezi specificky vnímaným státem a jednotlivcem. Tato binární opozice je do velké míry dána obdobím mezi polovinou 40. a koncem 70. let 20. století, kdy byl vytvořen ideový základ pro tento proud a kdy vznikly koncepty moderního totalitarismu a sociálního státu, které často libertariáni berou jako totožné a vůči nimž se silně vymezují. Druhým základním prvkem libertarianismu je nekritické přijímání trhu jako foucaultovského režimu pravdy. Tato skutečnost je vidět na úvahách spojených s trhem, který je u některých myslitelů brán doslova jako přírodní zákon, stejně jako například fyzikální zákony, tedy jako něco přirozeného, daného a nezpochybnitelného. Nicméně v rámci přístupu existuje i určitá ideová rozrůzněnost, u níž je však nutné poznamenat, že není příliš výrazná. Na jedné straně je Murray Rothbard, který je celkově zřejmě nevlivnějším inspirátorem pro ostatní libertariány a zároveň nejradikálnější zastáncem tohoto ideového proudu, jelikož odmítá stát jako celek, a proto bývá označován za anarchokapitalistu. Umírněnějšími libertariány jsou například Robert Nozick (zřejmě obecně nejznámější

libertarián) nebo Ludwig von Mises, kteří stát tolerují, pokud je jeho působnost velmi důsledně limitována. Na druhém pomyslném pólu je například Friedrich Hayek, který občasně reflektuje určité nedokonalosti trhu, avšak netematizuje je jako selhání trhu, u něž je nutná kompenzace, spíše připouští, že mohou existovat i interakce mimo trh, které funkčnost trhu v určitém smyslu doplňují. Sociální spravedlnost v pojetí libertariánů splývá s ideou trhu, což ilustrativně ukazuje například Hayek (1998: 195–197), který naprosto odmítá koncept „sociální spravedlnosti“ a označuje jej za nesmyslný, jelikož jediná možná životní spravedlnost je realizována prostřednictvím trhu a je zbytečné vymýšlet jinou spravedlnost, která tu „skutečnou“ pouze narušuje. Výklad o libertariánské sociální spravedlnosti však začneme myšlenkami Rothbarda, protože se domnívám, že jsou pro pochopení přístupu klíčové.

Podle Rothbarda (1978: 24–25, 78, 2009: 15–16) je stát jednoduše zločinnou organizací. Nevznikl metaforicky a principiálně na základě společenské smlouvy, která symbolizuje snahu lidí o spolupráci a komunitní život, ale vznikl jako výsledek dobývání a násilí. V moderní době, kdy řada (západních) států již nezažívá přímé násilí v podobě válek nebo konfliktů, je zločinnost dána vykořisťováním občanů a parazitováním na jejich ekonomické aktivitě v podobě výběru daní, které označuje Rothbard za legalizovanou velkou loupež a otroctví. Hlavním problémem a námitkou je absence možnosti volby platit daně, což Rothbard považuje za neakceptovatelné narušení svobody jednotlivce, jenž musí mít vždy možnost volby platit za službu, kterou chce nebo nechce. Vládu, která je schopna fungovat pouze na základě této loupeže, Rothbard (2009: 10–11) analogicky odsuzuje a popírá, že by jako instituce měla jakýkoliv podíl na rozvoji prostředí, v němž člověk žije, nebo že by měla jakékoliv reprezentativní funkce, což navíc Rothbard považuje za absurdní, jelikož jednotlivec se může reprezentovat pouze sám, nemůže to dělat kdokoliv za něj.¹² Mimo parazitování a vykořisťování se násilně stát projevuje i v oblasti vojenské služby, prostřednictvím níž svoje občany nutí dělat něco, co nechtějí, a nutí je se chovat násilně vůči jiným lidským bytostem. Rothbard tuto ideu často zdůrazňuje, čímž se výrazně přiklání k humanismu a pacifismu. Příznačná je však skutečnost, že Rothbard (1978: 22–23) celkově tuto pozici označuje jako apolitickou a neideologickou, protože podle

¹² Podobnou myšlenku můžeme najít už u Jeana Jacquese Rousseaua, který kritizoval reprezentativní demokracii právě za skutečnost, že je nemožné, aby nějaké těleso reprezentovalo vůli jednotlivce, neboť vzniká rozrůzněnost mezi postojí obou aktérů, takže se již v podstatě nedá mluvit o demokracii.

něj libertariánovi jde pouze o svobodu každého jednotlivce a právo na nenásilné zacházení.

Jedinec hraje v Rothbardově myšlení výsadní postavení a je to jediný relevantní aktér, protože spolu se státem Rothbard (1978: 34) zpochybňuje i existenci společnosti jako entity, která má jakékoliv normy, hodnoty a která jakkoliv jednotlivce ovlivňuje:

Všechny [...] zdroje jsou dány jednotlivcům, ne „společnosti“ jako abstrakci, která ve skutečnosti neexistuje. Neexistuje žádná entita nazývaná „společnost“, pouze jednotlivci, kteří mezi sebou vedou interakce.¹³

Společnost naopak může být velmi škodlivou myšlenkou, jelikož může zaštiťovat legitimizovat různé násilné akty a špatnosti ve jménu vyššího dobra nebo obecného blaha. Společností je proto jakékoliv sdružení lidí, kteří se spojují za určitým (nenásilným) účelem, jež ovšem nikdy nejde brát jako nadřazený zájmu jakéhokoliv jiného jednotlivce, vždy se navíc jedná o volné sdružení, na jehož chod si členové musí obstarat prostředky sami skrze ekonomickou aktivitu (Rothbard 1978: 37). Každý jednatel má velmi silnou autonomní pozici, která je ztělesněna principu sebevlastnění (*self-ownership*) jako jediném pravidlu a limitu lidské interakce. O sebevlastnění Rothbard (1978: 28) mluví jako o klíčovém právu člověka předcházejícím všechny ostatní a spočívajícím v myšlence, že každý jednatel vlastní své tělo a může s ním nakládat, jak uzná za vhodné, a to bez jakýchkoliv vnějších zásahů kohokoliv jiného. V rámci sebevlastnění má každý právo myslet, jednat, vybírat, učit se atd., jak sám uzná za vhodné, protože je to jeho výsada, a na druhé straně je pouze na něm, jak se během života zabezpečí a přežije.

Koncept sebevlastnění dále v poslední době rozpracoval Peter Vallentyne (2007: 190), který rozlišuje několik dílčích práv tvořících samotné sebevlastnění: (1) právo na vlastnění a užívání svého vlastního těla, na jehož užívání nemá nikdo jiný bez souhlasu právo; (2) právo přenést právo na vlastnění svého těla na někoho jiného (skrze prodej, pronájem, půjčku nebo jako dárek); (3) právo na neomezené požívání dvou předchozích práv, pokud dotyčný neporuší práva někoho jiného; (4) právo na kompenzaci za využití těla někým jiným bez předchozího souhlasu; (5) právo na použití síly v případě vymáhání ostatních práv nebo případě předejití porušení těchto práv; (6) právo na nemožnost arbitrárně ztratit práva po předchozím porušení práv někoho

¹³ Odtud pochází i slavný výrok Margaret Thatcherové, která se od něj ovšem později distancovala a tvrdila, že ji média a další kritici dezinterpretovali.

jiného. Jak poukazuje Tibor Machan (2005: 20), právo na sebevlastnění je upřesněním klasického konceptu negativní svobody založené na absenci donucování a minimalizaci vnějšího vlivu.

Sebevlastnění vyžaduje ničím neomezované právo na vlastnictví, které tvoří integrální součást celého konceptu, jelikož bez materiálních věcí nemůže člověk přežít a dále se svobodně vyvíjet. Vlastnické právo ale předchází i ostatním právům, například právu svobodně se vyjadřovat, publikovat a sdružovat se, jelikož bez vlastnického práva a příslušného vlastnění statků nelze tato další práva vůbec uplatňovat a realizovat. Rothbard v tomto ohledu uvádí příklad, že svobodný tisk a svobodné publikování jsou pouhými iluzemi, neboť pokud jsou tiskárny vlastněny institucemi státu nebo pokud má stát poslední slovo na tom, co se bude tisknout (například pomocí zákona), pak svobodné vyjadřování není možné. A naopak pokud existuje ničím nelimitované vlastnické právo, pak je možné si prostřednictvím tržní směny tiskárnu pronajmout nebo opatřit a tisknout si, co je libo (Rothbard 1978: 22, 42–43).¹⁴ Rothbard (1978: 43) uvádí i další příklady – právo na sdružování je závislé na schopnosti daného člověka nebo skupiny lidí najmout si nebo koupit prostor, kde by se mohli veřejně vyjádřit. Všemi příklady Rothbard předřazuje většinu práv, která dnes známe, trhu, čímž jaksí převrací obvyklou logiku, že společenské instituce byly ustaveny za účelem, aby garantovaly určitá práva, která byla zformulována předem na základě diskuze a společenského vývoje. Jinými slovy jsou vlastně všechna práva závislá a odvozená z tržního prostředí.

Celkově jsou stát a společnost naprosto absurdními institucemi, které jsou podle Rothbarda (2009: 11–12, 20, 24) pouhými zájmovými sdruženími určitých skupin lidí, kteří porušují základní lidská práva či v pojetí libertarianismu pouze jedno základní lidské právo – sebevlastnění –, aby uspokojili svoje zájmy. Pro zakrytí těchto jasných a zřejmých skutečností využívá stát ideologii a propagandu spolu s nacionalismem, aby svoje občany mobilizoval a vzbudil u nich jakési umělé sepětí. Propaganda je založena na dehonestaci soukromého vlastnictví, které je výrazem materialismu, chamtivosti, lichvy apod., tudíž je nutné ho určitým způsobem kompenzovat a s ním kompenzovat také tyto negativní vlastnosti, které produkuje (Rothbard 2006: 283, 2009: 27–28). Stát a společnost neposkytují a ani nemohou poskytovat prostor pro

¹⁴ Tento příklad není příliš zdařilý, neboť tisk historicky, na rozdíl od televizního vysílání, fungoval vždy spíše na principu soukromého vlastnictví a koncepce veřejnoprávního tisku byla spíše ojedinělá.

uplatňování sociální spravedlnosti, neboť jsou postaveny porušování práv a vytváření příkoří. Jediným možným prostředím, které poskytuje spravedlnost všem jeho účastníkům, je trh.

Trh kritéria pro sociální spravedlnost splňuje, jelikož se jedná o přirozeně vytvořené prostředí složené ze spontánně interagujících jednotlivců, kteří si nejsou většinou schopni zajistit zcela svoji subsistenci, proto volí spolupráci ve formě tržní směny. Podle Rothbarda (2006: 251, 2009: 13–14) totiž člověk musí přeměňovat přírodní zdroje na výrobky, které mu zajišťují přežití a uspokojují jeho potřeby, což je často složitý úkol, který není možné realizovat bez pomoci někoho jiného. Právě proto se začali jednotlivci svobodně a dobrovolně sdružovat na trhu, který institucionalizuje určitá pravidla pro směnu a spolupráci. V rámci tržních interakcí nejsou porušována žádná práva, každý může vlastnit cokoli a nakládat s čímkoliv, co si přivlastnil. (Rothbard převzal koncept Johna Locka, podle nějž je přivlastnění legitimní, pokud k přírodnímu zdroji člověk přidá vlastní práci a kultivuje jej.) Na trhu nejsou kladeny žádné nároky v podobě hodnot a norem, které by omezovaly práva a svobodu jednotlivců, každý se může například prodat do otroctví, jelikož sám se sebou může disponovat podle libosti a protože neexistuje žádné omezení nebo ochrana (například v podobě ochrany jednotlivce před sebou samým, jak apeloval John Stuart Mill). Trh je striktně neutrálním prostředím, které nikoho nehodnotí za jeho cíle nebo tužby, na nikoho neklade abstraktní morální a etické nároky, které si sám nezvolil, a nereprodukuje žádnou sdílenou kulturu, která by jednotlivce ovlivňovala. Tržní prostředí je ovšem na druhou stranu podle Rothbarda (2006: 3, 10, 16) vysoce kultivovaným prostředím, jelikož se jedná o nástroj a mechanismus, který přináší blahobyt velkému množství lidí. Lidé se přitom nesnaží uspokojit svoje zájmy na úkor někoho jiného, ale spoluprací, na níž vydělávají všichni. Díky spontánnosti a motivaci jednotlivců může bezproblémově trh fungovat a nemusí ke svému chodu mít stát vynucující určitá pravidla, naopak stát je v tomto ohledu spíše destabilizačním prvkem a jde proti trhu. V tomto ohledu případná státní intervence narušuje rovnováhu trhu a vytváří nerovnosti a vykořisťování, které jinak v tržním prostředí neexistuje.

Rothbard si však při výkladu týkajícího se trhu protirečí, jelikož odmítá, že by trh jakékoliv hodnoty vytvářel a reprodukoval je, ale následně poukazuje, že vznikl na snaze o kooperaci, která vytváří prostředí podněcující vzájemné zajištění subsistence, čímž jsou mimo jiné reprodukovány například zmiňované hodnoty pacifismu. Tento rozpor určitým způsobem vyřešil Hayek (1995: 77), podle nějž má člověk hodnoty

vrozené, přičemž tyto hodnoty nazývá jako „vrozenou morálku instinktů“. Tato vrozená morálka funguje mezi instinktem a rozumem a patří do ní například solidarita, altruismus nebo skupinové rozhodování. Trh žádné hodnoty nevytváří, nepředává a nereprodukuje, ale slouží pouze k jejich (svobodnému) uplatňování, protože jsou podle libertariánů člověku vrozeny.

Tržní prostředí neumožňuje vznik a proliferační státních institucí, které by vybíraly povinné daně určené na svůj chod. Všechny instituce fungují na dobrovolné bázi, jelikož získávají finance na svůj chod pouze v případě, že poskytují žádané služby, za něž jsou jednotlivci ochotni zaplatit. V Rothbardově (1978: 45) libertariánu neexistují veřejně financované nemocnice, hasiči, školy, policie, soudy, parlamenty a další instituce, pouze instituce, které jsou schopné si na sebe vydělat. Rothbard však nepředpokládá, že by tyto instituce vymizely, naopak by existovaly dál a poskytovaly lepší služby, neboť by jim šlo o nalákání zákazníků. Každý, kdo by například chtěl lékařskou pomoc nebo pomoc hasičů při hašení požárů svého obydlí, by si musel zřídit pojištění, z něhož by se platily všechny náklady. Popřípadě (s odkazem na policejní ochranu) by bylo možné doplatit náklady dodatečně, pokud by došlo k nějaké situaci, kdy by byla potřebná asistence. Veškeré instituce by navíc pracovaly na principu konkurence, což by mělo dále zlepšovat a zlevňovat poskytované služby. Rothbard (1978: 87, 227) zmiňuje i soudnictví, jehož funkčnost si lze jenom těžko představit v intencích trhu, nicméně tuto problematiku řeší pouze limitovaně. Uvádí několik možností, jak by tržně řízené soudnictví mělo fungovat. Předně by měla absentovat jakákoliv reprezentace v podobě státního zástupce, každý člověk by k soudu měl jít sám za sebe (s obhájcem, kterého si najme). Soud by měl být financován opět z pojištění, a to *ad hoc* podle potřeby nebo by jej mohla v případě potřeby najímat policie. Není ovšem jasné, podle jakých zákonů by soud soudil a zda by nedocházelo k účelovému vybírání soudců, aby rozhodovali tendenčně. Zároveň je patrné, že Rothbard odmítá státní soudnictví a další instituce, ale často zmiňuje variantu s pojištěním, které je placeno kontinuálně a předem. To připomínání vybírání daní, byť pojištění je volitelné, nicméně zmíněné instituce a služby jsou natolik specifické a jejich výsledkem je tolik pozitivních externalit, že namísto zjišťování, kdo má a nemá pojištění, je efektivnější jednoduše plošně vybírat daně.

Samostatnou kapitolou je pomoc znevýhodněným lidem prostřednictvím sociálního státu, což pochopitelně Rothbard (1978: 165–166) zcela odmítá, jelikož je tento koncept závislý na zdanění a navíc oslabuje kompetence u recipientů/tek, čímž

zároveň oslabuje jejich soběstačnost. Sociální stát je ovšem kontraproduktivní také z pragmatického hlediska, jelikož zdanění oslabuje ekonomickou aktivitu na trhu a svépomoc u všech skupin obyvatel. Rothbard předpokládá, že trh sám o sobě je schopen poskytnout prostředí pro kohokoliv, aby se byl schopen si pomoci sám. Pokud přece jenom někdo chce pomoci člověku nebo lidem, u nichž předpokládá, že pomoc potřebují nebo jim jednoduše chce pomoci, pak má možnost udělat to dobrovolně prostřednictvím charity (Rothbard 2006: 212). Nikdo nemůže být nucen, aby pomohl jinému člověku, protože v rámci libertarianismu může být pouze přesvědčován svobodnou diskuzí a argumentací, ale konečné rozhodnutí je na něm, jak shrnuje Machan (2005: 12).

Na Rothbarda v mnohé navazují další libertariáni, ale nikdo z nich již není tak radikální, aby požadoval zrušení státu. Většina spíše navazuje na myšlenky Roberta Nozicka, který Rothbardovu kritiku státu zmírnil a poukázal na problém, který jsem uváděl výše, a sice že není jasné, podle jakých norem budou soudy soudit a kdo by měl hrát roli neutrálního arbitra ve sporech, když soudci budou najímáni a nebude existovat alespoň navenek neutrální třetí aktér, jehož roli hraje stát. Nozick se v tomto ohledu vrací ke klasickému konceptu společenské smlouvy a ustavení státu na základě této imaginární domluvy, přičemž přebírá argumentaci a koncept Johna Locka. Podle Nozicka (1999: 10–11) lidé klasicky ustavili stát ze strachu z nejistoty a nedokonalého vymáhání práv v přirozeném stavu. Hlavním kritériem takového státu bylo institucionální rozložení, které by poskytovalo bezpečí a jistotu a nevytvářelo by horší prostředí, než byl přirozený stav. Přirozený stav podle Nozicka (1999: 18–19, 23–25) lidem poskytoval maximální míru svobody, kterou si udržovali pomocí ustavení sdružení, které Nozick nazývá bezpečnostní agentury, v rámci nichž se spojovali lidé za účelem svojí ochrany, kterou poskytovali i komukoliv jinému, pokud si je najal. Tento stav měl velkou výhodu v tom, že agentury byly vytvářeny spontánně a byly flexibilní, od smlouvy s nimi šlo odstoupit. Ovšem jejich velkou nevýhodou absence garance bezpečí pro všechny lidi, nedostatečná možnost prosazovat bezpečí i u zaregistrovaných lidí a možné negativní důsledky konkurence, které by mohly znamenat oslabení garance ochrany a práv v důsledku soupeření mezi agenturami. Řešením bylo ustavení státu jako garanta práv a ochrany a jako nestranného arbitra, který by řešil případné spory, čímž však utrpěla svoboda, neboť smlouva se státem se stala nevypověditelnou. Samozřejmě obě instituce lze i zkombinovat ve smyslu, že stát se využije pouze jako garant práv a bezpečnosti a občané si budou moci vybrat „svoji“

bezpečnostní agenturu (policii). Pro Nozicka je tudíž hlavním problémem nalezení rovnováhy mezi svobodou a životem ve státě.

Nozick (1999: 26–27) proto zavádí dvě podoby státu – ultraminimální a minimální. Ultraminimální stát má monopol na používání násilí kromě nutné sebeobrany, v rámci něž poskytuje ochranu svým občanům, ale pouze těm, kdo si tuto službu zaplatí. Ten, kdo si nezaplatí ochranu, ji jednoduše nedostane. Na druhé straně minimální stát poskytuje ochranu naprosto všem bez ohledu na platby jako pozitivní externalitu. Tím se ovšem Nozick vystavuje do pozice, kdy mu ostatní libertariáni mohou namítnout, že takový stát musí vybírat daně a je redistributivní, jelikož bezpečnost jako statek poskytuje i těm, kdo daně neplatí. Sám Nozick jako libertarián proces redistribuce vnímá velmi negativně a označuje jej jako nemorální akt zotročující všechny občany, kteří si musí vydělat na svoji subsistenci a ještě platit daně. Minimální stát by teoreticky měl být nelegitimní, čemuž se však Nozick vyhýbá specifickou definicí redistribuce, za niž považuje pouze přerozdělování peněz, nikoli statků typu bezpečnosti (ovšem striktně ve smyslu fyzické bezpečnosti), takže minimální stát v tomto smyslu zůstává legitimní. Podmínka fyzické bezpečnosti není Nozickem nikde zdůrazňována, implicitně však vyplývá z jeho myšlenek a také libertarianismu. Je potřeba zdůraznit, že tato podmínka je klíčová, jinak by celá argumentace byla kontradiktorní. Pokud totiž aplikujeme širší koncept bezpečnosti na Nozickovu argumentaci, pak by například redistribucí nebylo poskytování sociálního bydlení nebo potravin v rámci materiální nebo ekonomické bezpečnosti.

Pro Nozicka jsou tak oba typy států legitimními a uskutečnitelnými koncepty, zbývá otázka jejich morálnosti. V této souvislosti poukazuje na ultraminimální stát jako koncept, který pokulhává v zajištění práv pro některé lidi, což znamená, že neprolomitelnost a jistota základních práv je slabinou tohoto konceptu. To je pro Nozicka zásadní problém, jelikož nahlíží na problematiku práv podobně jako Rothbard deontologicky, nicméně na rozdíl od něj Nozick (1999: 30–31) svoje přesvědčení ukotvil v kantovské etice a principu, že s člověkem není možné nakládat jako s věcí, pokud k tomu nedá souhlas. Ultraminimální stát však tento princip neprolomitelnosti osobních práv každého jednotlivce potenciálně porušuje, jelikož není zcela schopen garantovat práva univerzálně, proto je podle Nozicka nevyhovující a je nutné zavést minimální stát. Minimální stát je poté svým rozsahem libertariánsky „maximálním“ státem v tom smyslu, že jakékoliv další zvýšení pravomocí by jej posunulo do sféry nelegitimnosti a nemorálnosti. Větší zdanění, než je nutné pro zajištění fyzické

bezpečnosti, by znamenalo, že stát občany nutí, aby pro něj „otročili“ – čas, který by mohli věnovat sami sobě, musí věnovat práci, aby mohli odvést vyšší daně (Nozick 1999: 169).

Umírněnější postoj má Friedrich Hayek, pro něhož má trh stále velmi výsadní postavení v podobě nejlepšího možného mechanismu pro koordinaci lidského úsilí a vytváření materiálního bohatství, ale Hayek rozeznává i sféru mimo něj a reflektuje určitý dogmatismus, který libertariáni a někteří liberálové zaujímají vůči trhu. Hayek navíc rozvádí i koncept minimálního státu, v rámci nějž zdůrazňuje, že pro správně fungující trh je nutné mít propracovaný právní systém, který by konkrétně zajišťoval ochranu práv, což většina libertariánů a liberálů podle něj velmi podcenila a tuto skutečnost neřešila. To mělo za následek v některých případech i potlačení konkurence (Hayek 2004: 34, 46, 49). Hayek nejenom, že připouští existenci státu jako garanta práv, ale dokonce uvádí, že určité regulace trhu ze strany státu jsou nutné, aby tržní prostředí správně fungovalo (nicméně stále se pohybujeme v intencích sebevlastnění a potažmo vlastnického práva). Navíc Hayek (2004: 96) připouští, že trh některé skupiny z(ne)výhodňuje (zejména ty, které mají k dispozici méně peněz, které přímo úměrně určují míru svobody v tržně nastavené společnosti), byť i u znevýhodněných skupin je tržní prostředí zdaleka nejlepším a nejspravedlivějším systémem. I přes tuto dílčí reflexi je Hayek klasickým libertariánem, neboť trh je pro něj základním stavebním kamenem společnosti, okolo nějž jsou vytvářeny všechny ostatní instituce a jemuž je přizpůsobena veškerá (společenská) činnost. Trh (Hayek jej nazývá spontánním řádem nebo katallaxí) je pro něj výsledkem spontánně a přirozeně budované pospolitosti lidí založené na tradici a udržování morálních hodnot, přičemž trh a pospolitost umožnily člověku přežít a kvalitu života navyšovat (Hayek 1995: 11).

Hayek (1998: 163–165, 195–197) se však zabývá přímo i sociální spravedlností, která je pro něj ovšem naprosto nesmyslným pojmem, neboť trh není ani spravedlivý a ani nespravedlivý, je to pouze prostředí, které slouží ke spontánní interakci jednotlivců a výsledek této interakce nemůže být nijak hodnocen nebo určován, jinak tržní prostředí přestane být spontánním. Podle Hayeka je ovšem navíc chybou vůbec na trh aplikovat hodnotící hledisko ještě z jiného, zásadnějšího důvodu – přirovnává jej k přírodním zákonům, u nichž je absurdní o nich tvrdit, že jsou spravedlivé nebo nespravedlivé, protože jednoduše existují nezávisle na člověku. Trh je podle něj přírodním zákonem nebo jakýmsi nezpochybnitelným artefaktem, který je sice založen

na lidské interakci, ale ta je do velké míry nevědomá, takže trh nelze pojímat jako společenský výtvar člověka:

Adam Smith byl prvním, kdo si uvědomil, že jsme náhodou narazili na metody uspořádání lidské ekonomické spolupráce, které překračují meze našeho vědění a vnímání. Jeho „neviditelnou ruku“ lze snad nejlépe pojímat jako neviditelný nebo nezachytitelný vzorec. Jsme vedeni – například cenovým systémem tržní směny – dělat věci za okolnosti, jež si ve velké míře neuvědomujeme, a naše jednání produkuje výsledky, jež nezamýšlíme. Skoro každý z nás sloužil lidem, které nezná, a dokonce si ani nemusí uvědomovat jejich existenci. A téměř každý z nás také neustále využívá služby jiných lidí, o nichž nic neví. Toto vše je možné díky tomu, že se nacházíme ve velkém systému institucí a tradicí – ekonomických, právních a morálních –, do kterého zapadáme, protože přijímáme jistá pravidla chování, které jsme nikdy neutvořili a kterým jsme nikdy nerozuměli tak, jak rozumíme fungování věcí, jež vyrábíme (Hayek 1995: 19).

Zmiňované právní normy Hayek (1998: 168) opět pojímá ve smyslu ochrany základního libertariánského práva (sebevlastnění), žádné jiné právní normy neuvádí.

A právě ve skutečnosti, že trh není sám o sobě (ne)spravedlivý lze najít spravedlivé společenské uspořádání. Spravedlivá společnost je totiž tvořena v myšlenkách Hayeka (1998: 201–202, 211–212) tržním řádem, který obsahuje instituce zajišťující jeho správný chod a poskytuje jasně daná pravidla, podle nichž se hraje životní hra přinášející vítěze a poražené. Výsledek hry u každého jednotlivce je sice ovlivněn jeho dovednostmi a štěstím (takže nikdo nemá v tomto ohledu stejné podmínky), ale pravidla jsou pro všechny stejná a kompenzovat tyto nerovnosti nebo výsledek hry není možné, neboť by se rozložil celý tržní systém. Přes to všechno však Hayek (1998: 213) při rozebírání sociální spravedlnosti přichází s myšlenkou, která jde proti duchu libertarianismu:

Není důvodu, proč by vláda ve svobodné společnosti neměla všem zajišťovat ochranu proti krutému strádání ve formě nějakého zaručeného minima důchodu nebo dolní hranice, pod níž by nemusel nikdo klesnout. Zavést takovéto pojištění proti krajní bídě může docela dobře být v zájmu všech; nebo se může počítovat jako jasná morální povinnost všech pomáhat v rámci organizovaného společenství těm, kteří si nemohou pomoci sami. Dokud se takovýto konkrétní minimální důchod poskytuje mimo trh všem těm, kteří jsou z jakéhokoliv důvodu neschopni vydělat si na trhu na přiměřené živobytí, nemusí to vést k omezení svobody nebo ke konfliktu s vládou zákona.

Hayek navrhuje určitou formu základního nepodmíněného příjmu, který by měl sloužit jako ochrana před základním materiálním strádáním, čímž se naprosto vymyká všem ostatním libertariánům. Je však otázkou, jak by takový příjem měl být zajištěn, pokud Hayek chce, aby to bylo mimo trh, a co vlastně myslí tím, že chce, aby tento příjem byl zajištěn mimo trh. Hayek nikdy ve svých dílech příliš nekritizoval zavedení daní ze strany státu, takže je možné, že by pro něj nebyla větší míra zdanění problémem a že poskytování subsistence mimo trh znamená, aby se neměnily podmínky fungování trhu kvůli strádajícím lidem. Nicméně zdaněním (nebo jeho větší mírou) se prostředí trhu samozřejmě mění. Alternativně může mít Hayek na mysli, aby stát organizoval neziskové instituce, které by získávaly peníze na dobrovolné bázi a pomáhaly lidem, kteří pomoc potřebují.

Ovšem jinde Hayek (1995: 163) tento humanistický pohled velmi brzdí:

Pouhá existence nedává nikomu právo či morální nárok vůči jinému. Osoby či skupiny mohou mít povinnost ke konkrétním jedincům, avšak jako součást systému obecných pravidel, jež pomáhají lidstvu růst a rozmnožovat se, nemají dokonce ani některé jednotlivé životy nárok na ochranu.

A základní nepodmíněný příjem zpochybňuje (nebo možná precizuje podmínky jeho zavedení):

Můžeme být schopni pomáhat slabým a nemocným, těm nejmladším a velmi starým, ale jen potud, pokud se zdraví a dospělí podvolí neosobní kázní, jež nám k tomu poskytuje prostředky (Hayek 1995: 164).

Hayek tak zjevně lavíroval mezi těmito pozicemi a neměl na solidaritu a zajištění subsistence všem občanům vyhraněný názor.

Posledním libertariánem, jehož zmíním, je Ludwig von Mises, který specificky rozvedl dva motivy: (1) neexistenci smysluplné alternativy ke společnosti a sociální spravedlnosti postavené na trhu a (2) jednotlivce jako jediného relevantního aktéra, který na rozdíl od Rothbarda může žít a žije ve společnosti, ale tak jej vždy brzdí, respektive společnost vždy brzdí schopné jednotlivce. Trh je pro von Mises (2002: 69) opět jediným místem, kde dochází ke spravedlivé interakci mezi jednotlivci, nicméně pouze za předpokladu, že je ničím neregulován, pouze za této podmínky se mohou rozvinout všechny interakce, které vytváří spravedlivý systém. V tomto ohledu je von Mises (1998: 76–77, 2002: 112, 180) často nekritický a popisuje možné alternativy k systému postavenému na ničím neregulovaném trhu velmi černobíle a

dichotomicky, například jako diktaturu. Trh je opět neideologickým a apolitickým místem, který umožňuje jednotlivcům svobodně jednat podle své vůle. Nicméně trh na druhou stranu není dokonalým místem, neboť dokonalost neexistuje, je však nejlepším uskutečnitelným a možným společenským řádem, s nímž se podle von Misesse musíme jednoduše smířit. Stejně jako ostatní, i von Mises finálně srovnává trh s přírodou a jejími zákony, s nimiž lze nesouhlasit, ale člověk je nemůže změnit, tudíž nesouhlas je všechno, co může dělat.¹⁵ Trh znovu dostává nálepku přirozeného a nadčasového systému a zákona.

V rámci druhého motivu von Mises (2002: 44–45) rozvádí společnost a její roli ve vztahu k jednotlivci. Zatímco u Rothbarda společnost neexistuje, u Nozicka je společnost trhem a u Hayeka je společnost kombinací trhu a vrozených morálních hodnot, u von Misesse je to nutné zlo. Společnost totiž vytváří hodnoty a normy, které vždy brzdí a utlačují schopné jednotlivce a jejich potenciál a talent. Společnost vždy reprodukuje netržní hodnoty, proto ani nepřispívá k výchově schopného a originálně smýšlejícího jedince, z čehož von Mises vyvozuje, že jednatel společnosti jako prostředí, které se podílelo na formování jeho osobnosti, postojů, smýšlení atd., není ničím zavázán, naopak společnost je zavázána jemu, protože on ji posouvá dále a navíc ho to stojí neustálé úsilí, neboť musí s hodnotami společnosti kontinuálně bojovat. Další přítěží může být i stát a jeho zdanění, které dále ochromuje nebo úplně odrazuje jednotlivce, aby se jakkoliv angažoval v uskutečnění svých vizí. Na druhou stranu je stát nutností, neboť zajišťuje základní institucionální rozložení, které chrání sebestlastnictví (žádné další pravomoci by však mít neměl) (Mises 1998: 42, 51).

Sociální spravedlnost v podání libertarianismu lze shrnout velmi jednoduše. Podle Machana (2005: 5) libertariánům jde o vytvoření prostoru (termín „společnost“ je v případě libertariánů značně zavádějící), v němž by se každý mohl svobodně rozvíjet, aniž by ho kdokoliv omezoval a aniž by kohokoliv omezoval on sám. Stát a jeho instituce sice existují (v případě Rothbarda existují alespoň instituce imitující stát), ale jejich úkolem je pouze ochrana práva na sebestlastnění, aby byla zaručena funkčnost celého prostředí. Jelikož libertariáni neuznávají společnost jako entitu, která nese specifickou kulturu, normy, ideje a hodnoty ovlivňující členy společnosti, je

¹⁵ Zde si von Mises protiřečí, neboť trh je buď přirozeným zákonem, který existuje nezávisle na člověku, nebo je nejlepším uskutečnitelným systémem, takže existují i méně výhodné alternativy. Von Mises má však spíše na mysli, že jedinou alternativou vůči trhu je totalitarismus nebo diktatura, což lze chápat jako nepřirozené systémy a odklon od přirozenosti. Trh jako nejlepší uskutečnitelný systém je spíše strategickým argumentem, který má navodit dojem sebereflexe u libertariánů.

jediným systémem vnášejícím do celého prostoru určitý řád trh, jenž je v rámci libertarianismu považován za spontánní systém, kvůli čemuž jej libertariáni charakterizují jako přirozený, spravedlivý, hodnotově neutrální, nadčasový a nejlepší uskutečnitelný systém. Základním stavebním kamenem sociální spravedlnosti je trh, jenž zavádí (za pomoci a podpory státních institucí) objektivní pravidla, která jsou pro všechny stejná a předvídatelná. Pravidla nelze měnit, a to ani v případě, že jejich výsledkem je určitá nespravedlnost, jelikož by se tím narušila objektivita a neutralnost tržního prostředí. Nespravedlnost v podobě výsledků aktivity na trhu, které nejsou vždy úplně zasloužené (libertariáni sami přiznávají, že tržní aktivita je závislá na štěstí, smůle, schopnostech, dispozicích apod., tedy aspektech, které člověk ovlivnit nemůže), je spravedlností, neboť výsledky vznikly prostřednictvím tržních pravidel. Jakákoliv pravidla vždy vytvářejí ne úplně zasloužené výsledky, kvůli nimž nelze měnit samotná pravidla, ale pouze nabádat, aby se hráči více snažili a hráli lépe. Mimo trhu je součástí libertariánsky pojeté sociální spravedlnosti i určitý humanistický prvek v podobě důrazu na práva každého jednotlivce a možnost, aby se každý jednatel mohl svobodně rozhodovat, jak bude žít svůj život, přičemž u Rothbarda navíc lze vidět i pacifistický prvek a odpor k jakékoliv újmě vůči druhému člověku.

Kritika libertariánské sociální spravedlnosti

Hlavním bodem kritiky je aspekt libertariánské sociální spravedlnosti, který tvoří její hlavní součást, – trh – a nekritická a definitivní pozice, s jakou k němu libertariáni přistupují. Velké množství výzkumníků a teoretiků sociální spravedlnosti (například Dworkin 2002: 327; Miller 1999: 248–249; van Parijs 1997: 199; Vallentyne 2007: 203) poukazují, že trh je sociální konstrukt, stejně jako jakákoliv jiná součást společnosti, takže je nesmyslné jej považovat za přirozený nebo daný systém přerozdělování společenského bohatství. Naopak trh má chyby a trhliny (například sklon k monopolizaci, kdy vlivní ekonomičtí aktéři místo konkurence s ostatními volí spíše destrukci konkurence), které je třeba kompenzovat a regulovat. Miller v tomto ohledu zdůrazňuje, že je úkolem netržních institucí zejména dbát na rovnováhu v tržním prostředí, která zajistí férovost. Nekritičnost vůči trhu se podle Elizabeth Andersonové (1999: 315) projevuje i v omezení sociální spravedlnosti na individuální práva, která jsou redukována na nezasahování do záležitostí jednotlivce, a možnost participovat na trhu (vyvíjet ekonomickou aktivitu a interagovat na trhu s ostatními lidmi). Jedinec je v tomto ohledu navíc vytržen ze společenských vazeb a je podle libertariánů entitou

existující nezávislé na okolním světě, který ho neovlivňuje vůbec nebo minimálně (měla by se vytvořit sociální spravedlnost, která by zajistila, aby nebyl ovlivňován). Tuto skutečnost hodnotí Louise Haagh (2010: 45) jako velmi naivní předpoklad, neboť každý člověk je vždy ovlivněn prostředím, v němž se nachází a tomuto ovlivnění nelze zabránit, protože to odporuje realitě a tendenci člověka se sdružovat s lidmi, s nimiž cítí určitou sounáležitost a kteří mu mohou pomoci žít lepší a plnější život. Navíc často dosažení některých cílů vyžaduje participaci v určité formě kolektivní akce, která se pohybuje mimo trh (příkladem mohou být hnutí za práva různých marginalizovaných skupin), jinak by nemohla fungovat. S tím souvisí i absence nebo pouze velmi minimální uznání jakýchkoliv netržních hodnot, norem a kulturního rozměru společnosti obecně, který s sebou může nést různé formy marginalizace, diskriminace a útlaku, které znemožňují specifickým skupinám samotnou participaci na trhu. V tomto ohledu může být trh stejně represivní jako stát, může vytvářet nebo reprodukovat nerovnosti a útlak (například menší ohodnocení žen v rámci stejného zaměstnání a za stejně odvedenou práci), což libertariáni vůbec nereflektují.

Navíc, jak poukazuje Craig Duncan (2005b: 51–52), trh může být represivní i sám o sobě, jelikož aktéři, kteří mají k dispozici více ekonomických prostředků, mají na trhu větší vliv a mohou jej uplatňovat ke svojí dominanci nad ostatními aktéry, kteří jednoduše nemají peníze a vliv, a narušovat jejich důstojnost. V libertarianismu samozřejmě existuje princip ochrany integrity každého jednotlivce, ale mohou existovat negativní případy dominance, které naprosto vyhovují libertariánsky nastaveným právům. Ekonomicky vlivní aktéři mohou například nutit méně vlivné aktéry podepisovat nevýhodné smlouvy, rozvazovat s nimi smlouvy podle libosti (regulace smluvních podmínek, například ve formě zákoníku práce, je pro libertariány nepřípustná) nebo je jinak nutit k aktivitám, které nechtějí dělat (pomocí vyděračského potenciálu), případně ovlivňovat jejich chování a jednání (k čemuž slouží především reklamy).

Libertarianismus ignoruje uznání a solidaritu, kterou každá společnost musí obsahovat, aby existovala příslušná sounáležitost a společnost fungovala. To se podle něj projevuje striktním odmítáním zdanění, které je má nejenom praktický význam (poskytuje financování institucí), ale také symbolický, jelikož tím lidé vyjadřují sounáležitost a solidaritu s ostatními (zejména, těmi, kteří měli v životě smůlu nebo jsou znevýhodněni) (Duncan 2005b: 47, 57–58). Libertariáni sice připouštějí dobrovolnou solidaritu (charitu), ale v rámci jejich sociální spravedlnosti není možná

ani tato dobrovolná solidarita, respektive je vysoce nepravděpodobná kvůli tržnímu prostředí, které funguje na logice „něco za něco“ a kde se solidarita („něco za nic“) nereprodukuje, čímž se oslabuje pospolitost a komunita (Gorz 1992: 179). Hayek si byl tohoto problému vědom, proto se snažil celou situaci zachránit svým konceptem vrozených hodnot (kam zařadil i solidaritu), ale tím popírá výsledky základních sociologických výzkumů, že hodnoty a normy jsou konstruovány společenstvím aktérů v závislosti na prostředí a vazbách mezi členy. Trh navíc neřeší ani vrozené predispozice, například talent, dovednosti, postižení, znevýhodnění a další aspekty života, které si lidé nemohou vybírat a ovlivnit je, jednoduše jsou mu dány, ale klíčově jej ovlivňují v možnosti se na trhu prosadit. S tím samozřejmě souvisí, jak poukazuje Machan (2005a: 110–111), i iluze spravedlivé odměny za ekonomickou aktivitu podle úsilí, které každý na trhu vynaložil, neboť součást ocenění každého člověka jsou ve velké míře faktory, které nemůže ovlivnit.

Iluzornost přímé úměry mezi úsilím a odměnou v tržním prostředí názorně ukazuje Michael Sandel (2010: 159), který uvádí příklad dvou stavebních dělníků, kdy jeden má od narození silnou stavbu těla, která mu umožňuje udělat za den hodně práce, a druhý je naopak od narození slabší a zvládne méně práce. První dělník je schopen za jeden den postavit čtyři stěny, druhý tuto práci zvládne za týden, přičemž u práce vyvine samozřejmě více úsilí. Nicméně na trhu bude zaplacen lépe první dělník, který svoji práci odvedl rychleji a teoreticky i kvalitněji, byť při tom vynaložil menší úsilí. Podobný příklad lze vidět i u povolání, které vyžadují speciální talent, například u hudebníků, kdy hudebník s menším talentem vynakládá větší úsilí při cvičení, ale lépe zaplacen je hudebník, který má větší talent, neboť lépe hraje a posluchači při jeho hraní mají lepší prožitek (a nezajímá je, jestli někdo vynakládal větší nebo menší úsilí). Z příkladů je vidět, že odměna není závislá pouze na úsilí, ale také na dovednostech, vlohách a talentu, protože člověk nemůže úsilím rozvíjet talent, který nemá. S tím je spojena další kritika, kterou vyjadřuje například Martha Nussbaum (2006: 102), a sice že společnost, která je postavena pouze na tržním principu, neuznává jiné pracovní úsilí než ekonomickou aktivitu na trhu. Člověk musí mít zaměstnání, aby bylo uznáno, že se něčemu v životě věnuje („pracuje“), což ale odporuje zejména úsilí, které vyvíjejí ženy v domácnosti. Domácí práce a starání se o dítě jistě není jednoduchá a nepodstatná záležitost, ale trh tuto aktivitu naprosto neuznává, neboť za to ženy (či muži) v domácnost nejsou placeny jiným aktérem, a tudíž se jedná o jejich soukromou aktivitu. Podobnou paralelu bychom mohli najít i u

dalších veřejně prospěšných činností, například sociální práce (lze si jen těžko představit, že by vznikla na trhu společnost, která by zaměstnávala sociální pracovníky, aby pomáhali lidem, neboť z této činnosti neplyne žádný přímý materiální zisk).

Další podstatnou myšlenku a neduh trhu nabízí opět Sandel (2010: 162–163), který poukazuje, že i když daný člověk má určitý talent a schopnosti, které prostřednictvím velkého úsilí rozvíjí, nemá zdaleka nic jisté, neboť se může jednat o talent, který není v dané společnosti a době příliš vysoko hodnocen. Sandel uvádí příklad středověku, kde byli vysoko ceněni malíři fresek, a současné doby, kdy je daleko více ceněn počítačový programátor. Jenomže vlohy a cit na umění nebo dobré kombinatorické a analytické myšlení si opět člověk nevybírá. V dnešní společnosti jsou podle výše odměny zřejmě nejvíce ceněni manažeři, ale ne každý se manažerem může stát, protože například neumí jednat s lidmi, ale může mít talent na něco jiného, třeba hraje dobře na klavír, nicméně tržně materiálně je penalizován, neboť neumí danou lépe hodnocenou specifickou věc. Je tedy otázkou, zda je férové, aby neexistovala vůbec žádná regulace nebo kompenzace, která by řešila tuto skutečnost. Výsledkem takto volně nastaveného tržního režimu by totiž nakonec mohla být situace, kdy všichni budou chtít být manažery, čímž vznikne mnoho lidí, kteří tuto pozici budou zastávat špatně, a nebudou žádní hudebníci hrající na klavír. Jinými slovy společenská pestrost a lidská činnost budou redukovány podle toho, jaká je poptávka na trhu, čímž samozřejmě vymizí činnosti, které jsou nehodnotné pro trh, ale důležité pro společnost.

Poslední bodem kritiky je koncept sebevlastnění, jehož princip je míněn humanisticky, ale samotné vyjádření je symbolicky a vzato do důsledku i prakticky velmi nedůstojné a dehonestující. Lidská autonomie vzatá optikou sebevlastnění je redukována na materiální a smluvní vlastnění všech částí lidského těla, práce a myšlenek (což si lze představit pouze těžko). Vlastnit svoje tělo znamená i možnost vyčíslení jeho ceny, což je radikální komodifikace lidského života, která v souvislosti s volným trhem a nijak neregulovaný právem na vlastnictví znamená, že se každý na trhu může komukoliv prodat do otroctví, pokud má materiální těžkosti. Z hlediska libertariánských principů a individuálních práv je prodání sama sebe naprosto v pořádku, nicméně je otázkou, zda člověk, který prodává sama sebe, jedná skutečně ze své svobodné vůle. V dané chvíli má totiž na výběr pouze dvě varianty, buď zemřít na materiální strádání, nebo se prodat, takže z původně svobodného rozhodnutí se

stává nutnost a nesvobodná volba. Tato totální komodifikace je pro člověka jako lidskou bytost, která má jenom tím, že je lidskou bytostí, důstojnost a autonomii, krajně ponižující.

Egalitarismus

Na kritiku libertarianismu navazuje druhý významný směr – egalitarismus –, který je spojen zejména s postavou Johna Rawlse, jenž je dodnes hojně citovaným politickým filozofem a jehož koncept spravedlnost jakožto férovosti stále podléhá živé diskuzi. Rawls svůj koncept zformuloval jako odpověď na většinu námitek vůči libertariánskému pojetí sociální spravedlnosti, které vnímá především jako orientované na maximalizaci materiálního bohatství, a to za cenu suspendování osobních práv každého jednotlivce a jeho důstojnosti v podobě možnosti žít život, jaký chce, takže zpochybňuje bazální atributy libertarianismu. Podle Rawlse (2001: 20–21, 2005: 5–6) je základním cílem sociální spravedlnosti vytvoření společnosti jako systému pro férovou kooperaci jejích členů, kteří by měli mít reálnou možnost stanovit si v životě, co považují za dobro, o to usilovat a žít svůj život tak, jak chtějí, pokud tím nenarušují základní systémové nastavení. V tomto ohledu Rawls považuje všechny občany za racionální a morálně kompetentní bytosti, které potřebují mít možnost svobodně se rozhodovat a řídit svůj život, jak uznají za vhodné. Stěžejním a zásadním bodem pro takové nastavení společnosti je podle Rawlse (1995: 70–71) identifikace a uznání skutečnosti, že existují určité nezasloužené nerovnosti, které musí být v rámci koncepce sociální spravedlnosti a i v daném konkrétním systému kompenzovány. Měli být zachována férovost a rovnost příležitostí, musí systém pomoci lidem, kteří se narodili do znevýhodněných poměrů. Mezi takové poměry Rawls (2001: 55) řadí zdravotní postižení, nadání a sociální pozice, do níž se člověk narodí a která jej ovlivňuje v rámci dospívání, a to jak po materiální, tak duševní stránce. Tyto skutečnosti sami o sobě však nejsou spravedlivé nebo nespravedlivé, jsou podle něj sociální realitou. Spravedlivá nebo nespravedlivá je pouze pozice, s níž se k této problematice postaví společnosti a její instituce.

Aby mohla společnost fungovat spravedlivě, musí mít vhodně nastavenou základní strukturu společnosti (*basic structure*), která jasným a transparentním způsobem nastaví všechny instituce ve společnosti, aby vznikl provázaný celek, který bude spravedlivě rozdělovat práva a povinnosti. V rámci struktury se odehrávají konkrétní aktivity aktérů ve společnosti a přijímají se další společenská opatření

(řadové zákony a politiky). Základní struktura by měla sloužit jako garance základních práv a neměla by být předmětem politických rozhodnutí a změn. Zároveň by se neměla nastavit nebo měnit, aby v rámci ní byla příliš zvýhodněna určitá populace nebo konkrétní aktér. Základní struktura by naopak měla sloužit jako určitá záchranná brzda (Rawls 2001: 10, 1995: 45). Obecné principy, na nichž má být postavena základní struktura, uvádí Rawls (1996: 5–6) pouze dva: (1) Každá osoba by měla mít právo na co nejširší soubor základní svobod, které vzájemně nekolidují a jsou slučitelné s právy ostatních osob; (2) sociální a ekonomické nerovnosti musí být spjaty pouze s pozicemi, které jsou k dispozici všem občanům za rovných podmínek a příležitostí, a nerovnosti musí být nejvíce ku prospěchu těm nejhůře situovaným členům společnosti.

V rámci takto nastaveného společenského rámce dále Rawls (1996: 10, 2001: 31–32, 58–59) definuje primární společenské statky, které každý občan potřebuje, aby mohl žít život, jaký chce, a mohl si určit sám, o jaké dobro chce usilovat. Nejedná se o statky v ekonomicko-materialistickém slova smyslu a nikdo by po nich neměl toužit, jelikož by se mělo jednat o samozřejmou součást spravedlivého systému, a to do takové míry, že tyto statky budou za samozřejmé (a obtížně zpochybnitelné) považovat i sami občané. Těchto statků je pět: (1) svoboda myšlení, svědomí a možnosti odpočívat; (2) svoboda pohybu a možnosti zvolit si zaměstnání a obecně aktivity, kterým se člověk chce věnovat; (3) autorita a zodpovědnost společenských institucí; (4) materiální příjem a bohatství; (5) sebedůvěra a respektování sama sebe ze strany každého občana, aby mohl dosáhnout toho, čeho chce. Tyto primární společenské statky a vůbec základní společenská struktura by měly nabýt podoby tzv. překrývajícího se konsensu, který vyjadřuje sounáležitost občanů, kteří si sice individuálně žijí život, jaký chtějí žít, ale sdílejí uznání těchto hodnot a spravedlnosti jakožto férovosti, což vytváří společenské hodnoty, kohezi a koherenci celého systému, jehož funkčnost není oslabována atomizací společnosti na jednotlivá individua a jejich zájmy. Zároveň rozdílné (často naprosto rozdílné) postoje členů společnosti nejsou destabilizujícím prvkem pro společnost, neboť vlivem překrývajícího konsensu občané nezpochybňují základní společenskou strukturu a právo ostatních občanů na vytyčení vlastního života, neboť s nimi cítí sounáležitost a uznávají právo na jinakost, která je zpetně limitována základní strukturou. Claus Offe (1992: 62) zdůrazňuje, že uznání společnosti a člověka jako součásti určité společnosti a komunity, bez níž nemůže plnohodnotně fungovat, je velmi velkým přínosem egalitarismu. Nikdo totiž úplně nekontroluje svůj život a existují aspekty života, které

jsou mimo možnosti ovlivnění ze strany jednotlivce, ale lze se jim bránit v rámci kolektivní spolupráce. Offe uvádí příklad negativních externalit (typicky šíření nákazy nemoci) které nemohou být regulovány nebo umírňovány bez systematické spolupráce a solidarity.

Mimo překrývajícího se konsensu má každý občan podle Rawlse (1996: 186–187) plnou zodpovědnost za svůj život a dobro, které si sami vytyčí, a pokud si vytyčí náročný cíl, jenž vyžaduje například hodně materiálních prostředků k naplnění, je plně na zodpovědnosti občana si tyto prostředky opatřit povolenou cestou. Nicméně na druhou stranu je společnost a systém musí poskytnout férové podmínky, aby občané tuto zodpovědnost na sebe vzít mohli a bylo možné ji od nich vyžadovat. Jak poukazuje Derek Parfit (2002: 93), lze všechna tato pravidla chápat ve smyslu kompenzace nezvolených nerovností a ponechání deliberativně zvolených nerovností, tedy těch, které si vybírají sami občané (někdo je spokojen s životem založeným na ekonomické aktivitě a někdo s asketickým životem, což vytváří ekonomickou nerovnost, s níž jsou ovšem oba dva spokojeni, protože si ji sami zvolili a měli možnost si ji zvolit). Slovy Daniela Raventóse (2007: 35–36) by měli být občané zodpovědní v ideálním případě pouze za skutečnosti a okolnosti, které si sami zvolili.

Otázkou však zůstává, proč by měla jakákoliv společnost a její občané přistoupit na takto nastavenou sociální spravedlnost. Rawls v tomto ohledu přichází se svým slavnými koncepty původní pozice a závoje nevědomosti. Původní pozice je podle Rawlse (2001: 80, 87, 1995: 92, 95) stavem, v němž se občané mají dohodnout na férových společenských podmínkách, které by ideálně byly výhodné pro všechny. Občané jsou v tomto stavu svobodni a naprosto rovni, aby nebylo možné uplatňovat jakýkoliv vliv ze strany vlivnějších aktérů, a zároveň jsou schopni racionální úvahy a argumentace, aby mohli dojít ke konsensu. Důležitým prvkem v tomto původním stavu je závoj nevědomosti, který zakrývá určité informace každému člověku, aby se zamezilo účelovému jednání. Nikdo za závojem nevědomosti neví, jaká bude jeho pozice ve společnosti, jestli bude mít zdravotní postižení, jaké dovednosti a talent dostane nebo do jaké skupiny v rámci společnosti bude patřit, proto se snaží najít takové podmínky spravedlivé společnosti, které by pro něj byly férové, ať už by byl v jakékoliv pozici. Každý občan by tudíž zvolil sociální spravedlnost a systém postavený na uvedených principech, jelikož by měl obavu, že se dostane do špatné životní situace. Hlavní smysl původní pozice a závoje nevědomosti je však v jejich retrospektivitě (původní pozice je samozřejmě hypotetická a ahistorická) – všichni

občané by měly schvalovat instituce (progresivní zdanění a sociální stát), které pomáhají znevýhodněným osobám, protože se mohli dostat na jejich pozici a pouze štěstím se na ni nedostali. Občané by tudíž měli schvalovat ekonomickou (tržní) regulaci, neboť pro férovou společnost není možné, aby někteří občané byli velmi dobře materiálně zajištěni a jejich bohatství rostlo, kdežto jiní občané materiálně strádali, což je podle Rawlse (2001: 130–131) nepřípustné, protože férovost v první řadě vyžaduje uspokojení základních potřeb u všech občanů, pokud je to možné. Rawls pak uvádí ještě další důvody, proč je tržní regulace nutná. Zajištění nedominance vlivných skupin v rámci společnosti, neboť by se mohlo stát, že takové skupiny ovládnou společenské instituce a změní základní společenskou strukturu, aby vyhovovala jejich potřebám, čímž se naruší princip sociální spravedlnosti. Dalším důvodem pro regulaci je odbourávání marginalizace občanů, kteří jsou ve špatné sociální situaci, což může vyústit v nahlížení na tyto lidi jak neschopné a podřadné. Finálně je regulace důležitá i kvůli trhu jako takovému, protože tržní prostředí tíhne k vytváření různých monopolů, čemuž je nutné zabránit, jelikož to opět může narušit spravedlnost.

Celý Rawlsův koncept lze shrnout jeho slovy:

V rámci hranic vytýčených obecnými podmínkami je rozdělování výsledkem jakési přírodní loterie; tento výsledek je z morálního hlediska arbitrární. Vliv přirozených aktiv na rozdělení příjmů a majetku není totiž o nic lépe odůvodněn než pro historické a společenské náhody. Princip slušných příležitostí se navíc prosazuje jenom nedokonale, a to alespoň tak dlouho, dokud existuje instituce rodiny. Stupeň rozvoje a působnosti přirozených schopností závisí na všech možných společenských podmínkách a třídních postojích. Dokonce ochota usilovat o něco, pokoušet se o něco, být takto v běžném smyslu užitečný, závisí sama na příznivých rodinných okolnostech a společenských poměrech. Je prakticky nemožné zajistit stejně nadaným lidem stejné kulturní možnosti a stejné šance vzestupu. Musíme proto přijmout nějaký princip, který tento fakt respektuje a také zmenšuje nahodile účinky přírodní loterie samé (Rawls 1995: 55).

Jak uvádí Duncan (2005a: 90, 2005b: 45–46) a Carl Knight (2009: 117), egalitarismus lze chápat i jako odpověď na nedostatky libertarianismu, který sice lidem přisuzuje práva a svobodné rozhodování nad svým životem, ale prakticky neřeší, jestli lidé skutečně mají možnost práva a svobodu uplatňovat, jelikož k tomu stačí pouze přístup na trh. Egalitarismus je však postaven na skutečnosti, zda lidé mají reálnou možnost

v rámci nastavené sociální spravedlnosti žít život, jaký chtějí, a zda je dodržována jejich důstojnost jako lidských bytostí, což je dáno absencí dominance a represe. Trh takovou volbu a důstojnost s ní spojenou často stírá, protože může skrze materiální deprivaci redukovat možnost volby na pouhé existenční přežívání, v rámci něž nedochází k žádné reálné volbě. I trh může být zdrojem útlaku, pokud není usměrňován a regulován. Z egalitárního pohledu je problematický neregulovaný tržní systém i z dalšího důvodu – dělení zaměstnání na prestižní a velkoryse placené sice může sloužit jako určitá motivace, ale často se spíše stává, že vznikají zaměstnání, která jsou vnímána jako podřadná a jsou navíc velmi špatně placená. „Podřadná“ místa jsou ovšem velmi důležitá a pro správný chod společnosti významná a nikdo se bez nich neobejde (například uklízení veřejného prostranství) (Duncan 2005a: 108). Podle Duncana (2005a: 118–119) a Dworkina (2002: 2–3) je dále základním principem egalitární sociální spravedlnosti společenská reciprocita a vzájemné uznání důstojnosti mezi občany, které vyjadřuje v praxi sociální pomoc, která je poskytována lidem ve složité situaci. Mimo praktického významu (zajištění důstojné subsistence) má sociální pomoc i symbolický význam, jelikož jejím prostřednictvím občané vyjadřují sounáležitost mezi sebou. Daně nejsou krádeží, ale pouze vyjádřením této společenské koheze a také solidarity mezi občany, kterou jako hlavní součást egalitarismu a klíčový identifikační prvek vnímá Stuart White (2003: 138). Skutečnost, že zajištění subsistence předchází svobodnému životu a svobodnému rozhodování, připouští i Hayek (2004: 109–110), který má v této parciální věci velmi podobný pohled jako Rawls, neboť by podle měla společnost a stát zajistit základní životní potřeby, aby mohli občané rozhodovat o svém životě a převzít za něj zodpovědnost.

Byť se většina zastánců egalitarismu shoduje, že ve společenské praxi je jasným vyústěním egalitarismu sociální stát, který podle Raventóse (2007: 119) jasně nese prvky egalitarismu, zejména snahy plošně zvednout životní úroveň občanů, otázka panuje ohledně problému, co by vlastně měl zajišťovat, jak by měly být nastaveny kompenzace a komu by měli být kompenzace poskytovány. Jednoduše řečeno, jakou podobu by měla solidarita nabýt, aby splnila podmínku zajištění subsistence pokud možno všem občanům a zároveň poskytovala dostatečný prostor na vlastní rozhodování. Na tento popud vzniklo v rámci egalitarismu několik proudů a myšlenek odpovídajících na zmíněnou problematiku.

Luck egalitarianism

Zastánci tohoto proudu apelují, aby společenské instituce kompenzovaly pouze smůlu a životní záležitosti, které nemůže jednatlivec nijak ovlivnit a nevybírání si je (tzv. *brute luck*), a naopak nekompensovaly (nechaly na tržních mechanismech) smůlu a životní volby, které provádí sami jednotlivci, byť se jim tato volba nemusí vůbec povést a dostane se do složité životní situace (tzv. *option luck*). Toto striktní rozdělení vychází z kritiky směřující ke skutečnosti, že původní egalitarismus příliš stíral zásluhovost jako atribut sociální spravedlnosti, čímž penalizuje schopné jednotlivce a omezuje společenskou dynamiku. Navíc podle této kritiky lidé žijí vlivem egalitarismu ve „zlaté kleci“, která ignoruje jejich autonomii ve smyslu zodpovědnosti za svoje životní rozhodnutí, včetně možného selhání za toto rozhodnutí. Sociální stát v podání této větve egalitarismu je velkou pojišťovací agenturou, u níž se mohou občané pojistit proti životním rizikům, která nemohou odhadovat a za něž nemohou nést zodpovědnost. Ostatní životní volby, včetně hlubokých životních nesnází (pro *luck egalitarianism* není teoreticky problémem například dobrovolný prodej do otroctví), jsou výhradně na zodpovědnosti každého jednotlivce, který nemá žádnou záchrannou síť, která by jej případně zachránila před jeho neuvážeností, špatným rozhodnutím nebo chybami. Naopak zvláštní pozornosti se v této koncepci sociální spravedlnosti těší lidé, kteří mají vrozené zdravotní postižení. Příkladem může být situace, kdy se posuzuje kompenzace u dvou lidí, kdy oba mají rakovinu plic a z nichž jeden kouřil a druhý ne. Podle konceptu má nárok na kompenzaci (bezplatnou léčbu) pouze ten, kdo nekouřil (a dobrovolně tak nezvyšoval riziko rakoviny), a naopak kouřící jednatlivec na žádnou pomoc nárok nemá a musí si ji zajistit sám, neboť mohl s tímto rizikem počítat a zajistit si vlastní pojištění nebo se zařídit jinak (Anderson 1999: 291–292, 298; Cohen 1989: 916; Dworkin 2002: 73–74). Výstižně shrnuje jádro konceptu *luck egalitarianism* Elizabeth Anderson (1999: 308):

[...] volný trh, aby bylo možné redistribuovat statky podle faktorů, za něž jsou zodpovědní přímo jednotlivci, a sociální stát k usměrňování redistribuce statků na základě faktorů, které jsou mimo kontrolu jednatlivců. Na rovnost štěstí tudíž lze nahlížet jako na pokus o kombinaci toho nejlepšího z kapitalismu a socialismu. Volný trh podporuje efektivitu, svobodu volby, „konzumeristickou autonomii“ a osobní zodpovědnost, zatímco socialistický aspekt zaručuje každému férový start do života a ochranu proti nezaviněné životní smůle. [...] zdá se, že tím podařilo otupit tradiční konzervativní a libertariánskou kritiku egalitarismu.

Zřejmě nejznámějším zastáncem tohoto proudu je Ronald Dworkin (2002: 77), jenž jej obhajuje na základě myšlenky, že jednotlivci s vrozenými zdravotními postiženími jsou prakticky vždy natolik znevýhodněni, že je nutné jim společensky pomoci, aby mohli vést důstojný život. Tito lidé se navíc nemohli pojistit na trhu, jelikož už se s postižením narodili, na rozdíl od lidí, kteří utrpěli zdravotní postižení během života (byť i tam Dworkin tvrdí, že by neměla být odepřena sociální pomoc). Nicméně Dworkin se nejvíce proslavil svým rozvedeným argumentu týkajícího se Rawlsova závoje nevědomosti, v rámci něž se mu daří lépe obhájit zdanění v rámci sociálního státu. Podle Dworkina (1981: 297–298, 2002: 93–94) bychom si měli představit, že jsme za závojem nevědomosti, ale původní stav má tentokrát specifickou podobu pojišťovacího trhu, na němž je možné uzavřít životní pojistku. Každý jednatlivec má určitou představu, co to znamená být společensky znevýhodněn (mít zdravotní postižení nebo nedostatek určitých ve společnosti ceněných schopností), ale opět neví, jaká bude jeho reálná pozice ve společnosti. Podle Dworkina naprostá většina jednotlivců si na tomto imaginárním pojišťovacím trhu pojištění zřídí, aby byli zajištěni, když se náhodou do takové pozice dostanou. Po tom, co se jednotlivci dostanou na svoje společenské pozice, následně zdravotně postižení a dále znevýhodnění lidé (například s talentem, který je na trhu obtížně zpeněžitelný) pobírají sociální pojistku, kterou si předtím imaginárně zřídili, a zdraví a nadaní lidé naopak pojistku splácí, protože ji nepotřebují. Součástí tohoto pojištění však podle Geralda Cohena (1989: 921) nejsou a ani nemohou být preference, chutě apod., které jsou zčásti vrozené, ale jsou ovlivněné racionální úvahou a jednáním, tudíž za ně každý jednatlivec může nést a nese zodpovědnost.

Zjevným problémem tohoto konceptu je pozice lidí, kteří se svojí vinou dostali do problémů a u nichž neexistuje nárok na sociální pomoc v jejich špatné situaci, neboť se do ní dostali vlastní vinou. Jinými slovy je *luck egalitarianism* příliš krutý k lidem, kteří udělali v životě chybu, což však není ojedinělá situace, neboť většina lidí dělá poměrně často ve svém životě chyby. Na tento popud vznikl sufficientarismus jako další směr (Freiman 2012: 27).

Sufficientarismus

Jednoduše řečeno, sufficientarismus je konceptem sociální spravedlnosti, podle něž je morální povinností společnosti zajistit každému členovi adekvátní subsistenci, přičemž prioritou by v tomto ohledu měla být přisouzena znevýhodněným lidem. Míra

znevýhodnění se posuzuje podle nastaveného prahu, který určuje zmíněnou adekvátní (důstojnou) subsistenci a jenž musí být v rámci diskuze ve společnosti vytvořen. Zároveň platí, že každý, kdo se dostane nad nastavený práh, ztrácí prioritu a aplikuje se na něj jiný koncept sociální spravedlnosti (Benbaji 2006: 327; Freiman 2012: 26–27; Widerquist 2010: 474). Yitzhak Benbaji (2006: 329, 331) představil dvě verze sufficientarismu – slabý a absolutní. V rámci slabé verze platí, že je nastavena určitá laťka a každý, kdo je pod touto laťkou, dostává prioritu podle toho, jak špatně na tom je, a postupně se zlepšuje jeho pozice až do doby, kdy dosáhne laťky, která automaticky znamená nulovou prioritu. Absolutní verze bere navíc v potaz i počet lidí, kteří jsou pod laťkou, čím více jich je, tím větší je i priorita, kterou dostávají (pokud daný jedinec patří do početné skupiny znevýhodněných lidí, dostává větší prioritu, než jedinec, který je v méně početné skupině). Jak naznačuje Liam Shields (2012: 103–105), v rámci tohoto konceptu dále probíhají diskuze, jak by se mělo dále nakládat s lidmi, kteří překročili práh, zda jim poskytnou alespoň určitou minimální prioritu nebo poskytnout základní sociální pomoc, pokud ji z nějakého důvodu potřebují, nebo je úplně vyřadit z možnosti získat sociální pomoc, kterou případně opětovně získají až „spadnou“ pod nastavený práh.

Je patrné, že sufficientarismus je pouze určitým doplněním a reinterpetací některých dílčích myšlenek v rámci egalitarismu, nikoli plnohodnotnou teorií sociální spravedlnosti. Podobně je na tom prioritarianismus, který tvoří součást sufficientarismu.

Prioritarianismus

V rámci tohoto konceptu je hlavní myšlenkou, že egalitarismus bychom měli chápat především v intencích pomoci lidem, kteří jsou na tom ve společnosti nejhůře, respektive, že by mělo být společenskou prioritou těmto lidem pomoci. Na rozdíl od sufficientarismu ovšem v prioritarianismu neexistuje určitý práh, do něhož se na lidi priorita aplikuje, ale priorita je přidělována kontinuálně a flexibilně. V rámci této teorie je jedním hlavních bodů problematika, jak je ve společenské praxi přerozdělováno bohatství a kdo z tohoto přerozdělování těží (Freiman 2012: 28; Otsuka 2012: 365–366). Důležitou skutečnost však zmiňuje Derek Parfit (2002: 103), který tvrdí, že principem prioritarianismu není zmírnit nebo vymýtit nerovnosti a nespravedlnosti, ale pomoci lidem, kteří jsou momentálně deprivováni, protože je obecně velmi špatné, pokud ve společnosti existují lidé, kteří se mají materiálně, psychicky nebo jakkoliv

jinak špatně. Podle Parfita (2002: 106) tak není prioritarianismus ani proudem v rámci egalitarismu, neboť jeho zastánci ignorují existenci a mírnění nerovností. Parfit (2002: 117–118) jde však ještě dále a poukazuje, že sám Rawls svým častým opakování zásad, že nerovnosti musí být ku prospěchu těch nejméně zvýhodněných osob ve společnosti a že nerovnosti jsou akceptovatelné, pokud neubližují špatně situovaným jedincům, prakticky zformuloval svébytnou teorii prioritarianismu, která je nezávislá na egalitarismu a může být i určitou alternativou.

Kritika egalitarismu

Tradiční kritika egalitarismu přichází z řad libertariánů, kterým se nelíbí, že celý koncept je postaven na donucení, kdy bohatí a schopní lidé, kteří se umí prosadit na trhu, doplácí na chudé a neschopné lidi, kterým navíc platí subsistenci, čímž dále problém zhoršují. Egalitarismus, sociální stát a zdanění jsou represivní nástroje, které zotročují lidi, protože je nutí, aby dělali aktivity navíc kvůli zaplacení daní. Celý systém pak podporuje líné lidi, kteří se nechtějí zabezpečit sami a pouze čekají, až to někdo udělá za ně (Machan 2005: 20, 22; Nozick 1999: 169; Rothbard 1978: 72). Podle Machana (2005: 25) je navíc takový systém neudržitelný i z principu, neboť proti sobě staví práva jednotlivců, kdy na jedné straně má jednatel právo na autonomii a nezasahování do svých záležitostí a na druhé straně toho samého jednotlivce systém nutí, aby kus ze své autonomie věnoval někomu jinému. Hayek (1995: 10–11, 19–20) a Rothbard (2006: 146–147) následně zdůrazňují, že ve společnosti nemůže existovat žádný morální princip na přerozdělování bohatství, jelikož pak by se narušil meritokratický tržní princip, který zaručuje přirozenou a spontánní spravedlnost. Navíc by takový systém sklouzl k alespoň minimálnímu plánování, u něhož je problémem jeho vnucování potřeb občanům a oslabování jejich autonomní (tržní) volby a určování preferencí. Výsledkem egalitární sociální spravedlnosti je podle Hayeka (1995: 164) pouze společnost, kde všichni mají představu, že mají práva bez ohledu na svoje příspěvky do společnosti. Rothbard (1978: 145–147) dále akcentuje, že sociální pomoc poskytovaná sociálním státem pouze podporuje lenost u lidí a odrazuje je od ekonomické aktivity na trhu, která zajišťuje bohatství sociálního státu, z něhož je pomoc vyplácena. Tím se dále stírá i společenský tlak a stigma, které bylo tradičně přítomné u lidí, kteří se o sebe neuměli postarat sami (být ekonomicky aktivní na trhu) a žádali o pomoc ostatní, za což byli považováni za parazity. Tím se systematicky

konstruuje a reprodukuje závislost občanů na sociální pomoci, což je v některých případech i záležitost celé rodiny.

Jinou tradiční kritikou, kterou připouštějí i sami zastánci egalitarismu (nazývají ji *leveling down objection*), je obava, že sociální spravedlnost založená na rovnosti nebude znamenat vytvoření systému, v němž se vyrovnají životní příležitosti a kompenzují nepříznivé životní situace, ale naopak to bude znamenat vyrovnání životní situace u těch, kteří se mají dobře nebo lépe než ostatní. Namísto pomoci lidem, kteří jsou jakýmkoliv způsobem deprivováni, se zhorší situace u ostatních, čímž se formálně stav vyrovná a dosáhne se větší rovnosti (Parfit 2012: 399). S tím je spojena i obecnější obava, že budou v rámci kompenzace „zprůměrovány“ všechny schopnosti a dovednosti ve společnosti, aby nevznikaly nerovnosti a nikdo nevyčnival, čímž se bude vyvíjet represe na nadané a schopné lidi (Mises 1998: 34; Rothbard 2006: 263). Jak ovšem naznačuje Sandel (2010: 156–157), tato kritika není příliš věcná, neboť minimálně u Rawlova konceptu nenajdeme myšlenku, že by egalitárně zkonstruovaná společnost měla striktně vynucovat stejnost ve všech lidských a společenských sférách. Naopak Rawls, jak jsem psal výše, akceptuje a podněcuje nerovnost a různorodost, ale za předpokladu, že bude ku prospěchu všech. Občané by měli svoji jinakost primárně využívat pro obecné dobro, nikoli ke svému vlastnímu prospěchu a vylepšování si své společenské a mocenské pozice.

Sandel (2010: 157–158) nicméně vznáší jinou kritiku založenou na potenciální demotivaci občanů, kteří se budou chtít realizovat ve společnosti nastavené podle Rawlova předpokladu. Pokud nikdo z nás nemá svůj život úplně pod kontrolou a všechno, co dělá, mu je nebo bylo z velké části umožněno faktory, které nikdy neovlivnil (narodil se s talentem do fungující rodiny a prožil dosavadní život v podnětném prostředí fungující společnosti), proč by se měl snažit cokoli dělat „navíc“? Některé lidi totiž může výrazně demotivovat zejména Rawlova myšlenka, že ani vlastní píle není úplně vlastní pílí, neboť je podmíněna vnějšími okolnostmi, bez nichž by píle daný jednatel nemohl nikdy vykonávat (například bez zmiňované rodiny). Občané se tudíž v Rawlově systému nemusí cítit úplně uznáni, respektive mohou cítit, že jejich aktivita není věnována dostatečné uznání.

Další směr kritiky je založen na skutečnosti, že ačkoliv Rawls a další egalitariáni poskytují rozsáhlé analyticko-teoretické rozpravy o sociální spravedlnosti, v nichž nabízejí plno argumentů, není úplně jasné, jak by se měla egalitární sociální spravedlnost uplatnit ve společenské praxi. Není například jasné, jak by měla být

organizována základní společenská struktura, aby splňovala všechny náležitosti, nebo jak dosáhnout, aby všechny nerovnosti byly pouze ku prospěchu znevýhodněným lidem. Není také jasné, kde je hranice subsistence a solidarity s ostatními členy společnosti. Stejně tak není jasné, jak velkou podporu by měli požívat občané, kteří jsou na tom hůře (do jakého stupně bychom měli zvyšovat jejich blahobyt), respektive co jsou to vlastně základní potřeby a jak je určit (Dworkin 2002: 330; Hayek 2004: 110). Na to navazuje další tradiční kritika spočívající v excesivní kompenzaci potřeb, které u jednoho člověka mohou být vnímány jako samozřejmost a u jiného jako velký nadstandard. Příkladem může být člověk, kterému stačí ke spokojenosti obyčejné nenáročné jídlo, a člověk, jenž má potřebu jíst pouze vybrané luxusní potraviny. Tato kritika nazývající se *expensive tastes objection* směřuje k rozpravě, co je a není člověku dané a co ještě může ovlivnit (Cohen 1989: 913). Podle Hayeka (2004: 111) tyto nejasnosti a nepřesnosti mohou znamenat, že celý systém může velmi lehce sklouznout k diktatuře, kde bude život každého jednotlivce řízen systémem, který sice bude zajišťovat materiální a jinou bezpečnost každého občana, ale nebude mu poskytovat žádnou svobodu v rozhodování. Podobně Peter Vallentyne (2007: 202) poukazuje, že selhání trhu nemusí být vždy efektivně vykompenzováno státními nebo společenskými institucemi, které mohou představovat naprosto stejné riziko a mohou rovněž selhat v zajištění spravedlivé společnosti.

Jinou kritiku nabízí Elizabeth Anderson (1999: 288), která poukazuje, že egalitarismus se v moderní době posunul do diskuze o přerozdělování materiálních prostředků a o osobách, které (ne)mají nárok na sociální pomoc. Z diskuze se vytratila původní normativní myšlenka egalitarismu, která spočívala v narovnání kulturních a společenských nerovností a útlaku, například ve formě etnorasového stigma, diskriminace žen, etnocentrismu atd. Egalitarismus je původně zejména bojem proti jakémukoliv útlaku, marginalizaci, represi a další negativních formách využívání vlivu. Anderson (1999: 289–290) tedy kritizuje egalitární snahu vyrovnávat individuální životní nesnáze za pomoci redistribuce materiálních statků, namísto prosazování určitého politického projektu, který by měl emancipační snahu.

Další specifickou kritiku vznáší Martha Nussbaum (2006: 16, 135), která kritizuje především Rawlsovy koncepty původního stavu a závoje nevědomosti, které vnímá jako nedostatečné pro konstrukci spravedlivé společnosti. Problémem je především Rawlsova příliš striktní definice, kdo se deliberace v původním stavu účastní, neboť jsou to pouze racionální a zdraví jedinci, kteří jsou schopni „normální“ racionální

diskuze. Pro Nussbaumovou je ovšem důležité zahrnout do celého procesu i zdravotně postižené lidi, kteří podobné diskuze nejsou schopni (mají například duševní postižení) a kteří jsou z občanství automaticky diskvalifikováni, přestože je jejich zájem pro spravedlivou společnost neméně důležitý.¹⁶ S tím souvisí i přílišný důraz na racionalitu a upozadování emocionality nebo dalších lidských vlastností, které mohou do diskuze vnést jiný relevantní pohled. Tento argument je často vznášen z feministických pozic, neboť Rawlsova deliberace a původní stav jsou brány jako „šité na míru“ (domnělému nebo vykonstruovanému) mužskému racionálnímu světu, v němž je péče a starost o druhé upozadována. Nussbaum (2006: 21) jde však ještě dále a poukazuje, že mimo zdravotně postižených lidí a dalších lidí, kteří nespádají do racionálně-individualistického obrazu člověka, nejsou zohledněny ani zájmy jiných živých bytostí, které si rovněž zaslouží spravedlivé zacházení a jednání.

Podobnou kritiku představuje i Amartya Sen (2009: 260–261), který nicméně zdůrazňuje, že Rawls vyjadřuje velmi silné pochopení pro zdravotně postižené lidi, byť nejsou explicitně zahrnuti ve vytváření spravedlivé společnosti. Podle něj je největším problémem až dodatečná kompenzace potřeb a znevýhodnění, která není zahrnuta do základní společenské struktury, ale je záležitostí legislativního procesu, který už je procedurou ustavené společnosti a systému. To je však z normativního a symbolického hlediska nedostatečné, neboť je tím implicitně naznačováno zdravotně postiženým a dalším znevýhodněným lidem, že jejich potřeby nejsou prioritní a řeší se „až za pochodu“.

Kritika existuje i k jednotlivým proudům egalitarismu. *Luck egalitarianism* je velmi přesvědčivě kritizován z pozice, kterou jsem zmínil výše, a sice že tento koncept je přílišně tvrdý a nekompromisní vůči lidem, kteří na základě svého vlastního úsudku utrpěli životní újmu. Žádný člověk nemá alespoň základní jistotu před rizikem, které podstupuje dobrovolně a deliberativně. Anderson (1999: 295–296, 298) nabízí v tomto ohledu poměrně jasný příklad řidiče, který nemá zdravotní pojištění a zapříčiní autonehodu, po níž nemá nárok na zdravotní péči, jelikož si dobrovolně neplatil zdravotní pojištění a s touto variantou musel počítat. A i kdyby lékaři nejdříve poskytovali zdravotní péči a následně zjišťovali, kdo má a nemá pojištění, dotyčný řidič

¹⁶ Nussbaum (2006: 146) správně rozpoznala, že tento problém v rámci Rawlsovy teorie je dán jeho přílišným lpěním na Kantově principu lidství, které je však založeno na osvícenském racionalismu, který zcela automaticky odsouvá pryč bytosti, které nemají rozumové schopnosti, a to do té míry, že již nejsou lidskými bytostmi. V Kantově konceptu tak nejsou lidmi mentálně postižení lidé, protože nemají základní rozumové dovednosti a nesplňují tak základní definici člověka.

může skončit v bezvědomí, v němž mu může být opět odepřena péče. Pokud zůstaneme u tohoto příkladu, můžeme samozřejmě říci, že lékaři poskytnou péči a až bude pacient schopen zaplatit tuto péči, zaplatí (léčí jej na dluh). To je pravda, nicméně uvedený příklad dobře ilustruje slabinu základního principu tohoto konceptu, v němž neexistuje pojem důstojnosti a základního lidství, které má každý zaručen a jehož součástí může být například bezplatná lékařská péče, takže každý může po své chybě spadnout do nejhorší společenské pozice bez jakékoliv možnosti záchrany. Stejně tak podle Andersonové (1999: 322) není zohledněna ani obecná prospěšnost některých zaměstnání, která jsou nebezpečná a představují riziko pro lidi, kteří je vykonávají. Pracovník, který pracuje v nebezpečném prostředí, například hasič, nemá nárok na žádné úlevy a péči, pokud se mu něco stane a nezajistí si péči sám, neboť o tomto riziku ví a musí s ním počítat, když si vybírá a vykonává zaměstnání.

Carl Knight (2009: 31) dále kritizuje Dworkinův koncept imaginárního pojišťovacího trhu, který je podle něj neřeší problémy, které by měl. Podle Knighta totiž existuje velká pravděpodobnost, že bude velké procento lidí, kteří jednoduše budou riskovat a pojištění si nezřídí, aby měli v životě více materiálních prostředků, a tudíž nepůjdou cestou Dworkina. Navíc samotné pojištění neřeší problémy zajištění jistoty pro znevýhodněné lidi, kteří jsou například „pouze“ bez zaměstnání, jež nemohou najít, nebo jsou nemocní. Na tyto lidi se totiž kompenzační mechanismus, který představuje Dworkin, explicitně nevztahuje.

Sufficientarismus obsahuje jeden hlavní a zjevný problém, a sice že není jasné, jak nastavit hranici základních potřeb, na niž by se každý občan měl dostat prostřednictvím sociální pomoci. Může nastat situace, kdy se bude hranice neustále posouvat s ohledem na řešení dalších problémů, takže by se ze sociálního minima mohlo stát sociální maximum (Benbaji 2006: 331; Widerquist 2010: 478). Christoph Freiman (2012: 31–32) poukazuje, že sufficientaristé jsou, vzato do důsledku, odkázáni na intuici a na neustále se měnící představu důstojného života, u níž ale zdůrazňuje, že by se dal využít koncept mezního užitku. Horším nedostatkem pro Freimana (2012: 34–35) je vlastní fungování systému, v němž by mohlo docházet k situaci, kdy lidem pod prahem budou majoritně pomáhat lidé těsně nad prahem, takže mezi životní situací obou skupin nebude přílišný rozdíl. Lidé, jejichž situace bude o mnoho lepší, sice také budou pomáhat, ale jejich pomoc bude vzhledem k jejich situaci nepoměrně menší. Další problémovou situací by mohlo být poskytování všech

společenských prostředků malé skupině lidí, která je pod úrovní, čímž by se ignorovaly potřeby všech ostatních.

Prioritarianismus je kritizován z podobného hlediska – kde je hranice pro udělování priority, respektive komu by se měla udělat co největší priorita a co by se s ní mělo dít, až se situace daných osob bude zlepšovat. Je otázkou, kde je hranice pro prioritní pomáhání osobám, které pomoc potřebují (Freiman 2012: 30). Problém udělování priority poměrně názorně osvětluje William Talbott (2010: 94–95), který nabízí příklad dvou lidí, kteří jsou od pasu dolů ochrnutí, ale jeden z nich je v takovém stavu od narození a druhý se do tohoto stavu dostal v důsledku nehody. Který z těchto lidí má mít ovšem prioritu? Oba stejnou? Nebo by se měla například zohledňovat skutečnost, že člověk, který má zdravotní postižení od narození se na tento stav již adaptoval a činí mu menší problémy, a naopak člověk, který se do této pozice dostal, s ním není tolik sžitý? To je pouze jedna z mnoha otázek, na niž je obtížné odpovědět a která se může objevit.

Z kritiky egalitarismu vznikly další dva koncepty sociální spravedlnosti – přístup založený na poskytnutí určitých základních dispozic (*capability approach*) a koncept uznání (*recognition*).

Koncept uznání (*recognition*)

Uznání jako základní součást sociální spravedlnosti proslavila zřejmě nejvíce Nancy Fraser prostřednictvím svých debat s Axelem Honnethem, ovšem do tohoto konceptu lze zařadit i již zmiňovanou Elizabeth Andersonovou a její koncept demokratické rovnosti. Teorie demokratické rovnosti je založena na myšlence, že sociální spravedlivá společnost nezajišťuje pouze prostou redistribuci materiálních prostředků za účelem zajistit subsistenci, ale přerozdělování by mělo mít i normativní rozměr. Společnost by tak měla zajistit minimální ochranu svých členů před jejich špatnými rozhodnutími zajištěním subsistence a zároveň na ně apelovat, aby využívali svoje demokratické možnosti participace na veřejných věcech, a zajistit jim možnost podílet na společenském dění (Anderson 1999: 289). Normativní rozměr egalitarismu je dán historickým vývojem tohoto konceptu, který vznikl na základech společenského boje proti různým typům represe a diskriminace. Veškeré materiální nerovnosti kompenzované v rámci egalitarismu jsou spíše výsledkem normativních nerovností, které je nutné vymýtit, aby se dala vyřešit samotná materiální a psychologická deprivace. Systém postavený na demokratické rovnosti v první řadě zajišťuje, aby

panovala rovnost vztahů mezi členy společnosti, což znamená, že občané by měli považovat za samozřejmou vzájemnou diskuzi, pochopení a uznání. K tomu by měla přispět materiální rovnost ve smyslu zajištění subsistence, která přispívá k vytvoření důstojnosti a sebedůvěry u občanů, kteří tak do interakce nevstupují z mocensky výrazně různých pozic (Anderson 1999: 312–314).

Podle Andersonové (1999: 314, 317–318) je z praktického hlediska nutné určit základní statky, k nimž musí mít všichni občané přístup, aby mohli svobodně vést svůj (společenský) život. Tento přístup nesmí být podmíněn paternalistickými opatřeními spočívajícími v určování, jak by občané měli nakládat se svojí svobodou a co by měli dělat. Občané by neměli být ani příliš souzeni (a potenciálně marginalizováni) za svoje rozhodnutí a naopak by se všichni měli podílet svými schopnostmi na společenském blahobytu. Základní statky by měly zaručit biologickou existenci po stránce stravy, oblečení, přístřeší a lékařské péče (jinak se ale základní statky odvíjejí od kulturního a společenského prostředí a rovněž od individuální situace, kdy například zdravotně postižený člověk potřebuje více statků, aby byl rovnocenným občanem). Materiální dostatek by měl zajistit u každého občana možnost, aby vstupoval do společenských interakcí a institucí jako sebevědomý a uvědomělý člověk a mohl se ještě dále rozvíjet. Nikdo není penalizován za svoje volby a nikomu nejsou odepírány základní statky na základně rozhodnutí, které učinil, a případně s tím spojená selhání. Nikomu však není odepřena autonomní možnost odmítnout poskytovanou pomoc ve formě základních potřeb. To ovšem neznamena, že se tímto odmítnutím dotyčný jedinec může zříci pomoci ostatním, což je jeho morální a občansko-společenská povinnost, přičemž daně jsou praktickým vyjádřením této povinnosti a sounáležitosti (Anderson 1999: 326–327, 330–331).

Velmi podobně o sociální spravedlnosti a spravedlivém systému smýšlí i Nancy Fraser (2001: 24, 28, 2004: 22–23, 2007a: 309), podle níž prostá redistribuce prostředků v rámci společnosti zdaleka nestačí na konstrukci spravedlivého systému, jelikož nespravedlnosti nejsou často zapříčiněny materiální deprivací. Součástí spravedlivého systému musí být i důraz na uznání každého člověka jako člena společnosti, který má nárok nejenom na život, ale také participaci na společenských záležitostech a reciproční interakci s ostatními členy společnosti. Hlavním cílem sociální spravedlnosti je zajištění uznání všech občanů jako rovnocenných společenských partnerů, a to systematickým potlačováním jakékoliv formy marginalizace a represe, které staví svoje oběti do mocensky nerovné a slabé pozice,

kteřá je neslučitelná se spravedlivě nastavenou společností. V tomto ohledu Fraser (2004: 24, 40–41) zavádí pojem dvojdimenzióálního pojetí sociální spravedlnosti, které je charakteristické dualitou a prolínáním redistribuce a uznání. Vychází přitom primárně (ale ne výhradně) z feministických teorií, kde je dualita a snaha napravit oba rozměry spravedlnosti velice zřetelné a patrná. U žen je totiž porušován princip spravedlnosti v obou rozměrech. Z hlediska redistribuce není uznána práce v domácnosti a starání se o děti (pokud nejsou tyto činnosti vykonávány „profesionálně“, tedy v cizí domácnosti nebo v mateřské škole) jako relevantní zaměstnání, které je nutné ohodnotit. V širším slova smyslu je patrná genderizace zaměstnání – specifické dělení mnoha zaměstnání, které mohou vykonávat ženy i muži stejně dobře, na „mužské“ a „ženské“. V rovině uznání jsou v západních společnostech jasně patrná symbolická a kulturní specifika, která marginalizují ženy v rámci společenských interakcí (ženy jsou například daleko častěji sexuálním objektem, u nějž je důležitý vnější obal pro posouzení jeho kvality). Do této „feminizující“ pozice, která může sloužit jako symbolická kategorie, se však mohou dostat jakékoliv skupiny, čímž mohou být marginalizovány a stigmatizovány stejně nebo podobně. Příkladem mohou být nezaměstnaní lidé pobírající sociální pomoc, kteří jsou symbolicky viktimizováni jako neschopní lidé odlišující se od ostatních, kteří platí daně, jsou výdělečně činní a sami se užijí (Fraser 2004: 101). Celkově je podle Fraserové (2004: 53) hlavním zdrojem nespravedlivého útlaku ve společnosti zejména její kulturní nastavení, které institucionalizuje zneuznání určitých skupin lidí jako normu a samozřejmost.

V rámci konceptu uznání je tudíž sociální stát pro sociální spravedlnost nedostatečný, neboť nezajišťuje normativní rozměr spravedlnosti a v některých případech neřeší ani problém materiální deprivace, jelikož ze své podstaty prohlubuje společenské rozdělení na základě tržních nerovností, které pouze kompenzuje, ale strukturně neupravuje, a tudíž reprodukuje strukturní kulturní nerovnosti (Feldman 2002: 413). Pro Fraserovou (2004: 120) by došlo k narušení této reprodukce například v případě zavedení nepodmíněného základního příjmu, který by narušil zažité kapitalistické struktury jako současný velmi významný zdroj útlaku. Samo o sobě však toto opatření není samospasitelné, neboť musí být doplněno dalšími společenskými opatřeními – v libertariánské společnosti by znamenalo pouze nárůst individualismu a konzumerismu, zatímco v sociálnědemokratické společnosti by mohlo opatření narušit mocenskou rovnováhu a zajistit další změny.

Později do konceptu dvojdimenzionální sociální spravedlnosti včlenila Fraser (2007b: 158–160, 179) ještě třetí dimenzi, která měla odrážet politično spojené s redistribucí a uznáním, tedy nastavení společenských podmínek spojených s uplatňováním obou předešlých idejí. Třetí dimenze slouží k určení základních politických mantinelů, v nichž se uznání a redistribuce odehrávají, čímž se určí, jací aktéři patří do společnosti a mají nárok spravedlivé podmínky. Politická dimenze ovšem není záležitostí pouze národních států, ale v době globalizace a rozvolňování národních hranic musí zahrnout i otázku transnacionalismu a uplatňování sociální spravedlnosti i za hranicemi států.

Kritika konceptu uznání

Myšlenky týkající se uznání vykrytalizovaly zejména v kontrastu s kritickými debatami, jež Fraser vedla s Axelem Honnethem, jenž je klasickým zastáncem redistribuce jako naprosto dostatečného nástroje pro zajištění spravedlivých společenských podmínek a který je i největším kritikem tohoto konceptu, pomineme-li skutečnost, že na teorii uznání se vztahují velmi podobné námitky ze strany libertariánů jako na egalitarismus. Honnethovým (2001: 52, 54–55, 2004: 154–155) hlavním bodem kritiky je přílišná abstrakce konceptu uznání od reálné společenské praxe, kde je stále hlavním bodem materiální deprivace a existenční boj o přežití, který se ještě prohloubil novými prekarizujícími efekty globalizace. Uznání netvoří spolu s redistribucí rovnocenný celek, ale je jeho nadstavbou, bez redistribuce, která by vyřešila problém materiální deprivace a zajistila důstojný život co nejširší skupině občanů, není možné bojovat uznání různých kulturně stigmatizovaných skupin. Přijmout koncept uznání by znamenalo přeskokovat nevyřešený problém a řešit další „vyšší“ problém, který ovšem bez vyřešení předchozího nelze nijak řešit. Podle Honnetha (2001: 53, 2004: 157–159) je zdrojem tohoto problému přílišné lpění na nových sociálních hnutích jako hlavních hybatelích společenského pokroku ze strany Fraserové, která do velké míry opomíjí „stará“ sociální hnutí, což symbolizuje i vztah mezi redistribucí jako záležitostí původních sociálních hnutí a uznáním, jež je výrazem nových sociálních hnutí. Spíše praktickou námitkou je neexistence jakéhokoliv atributu, jak od sebe odlišit jednotlivé identity, které mají nárok na uznání, jelikož v západních společnostech se můžeme setkat i se skupinami podněcujícími násilí a prosazujícími svoji identitu násilně (na tento popud Fraser zahrнула svojí třetí dimenzi, kterou problém zmírňuje).

Poskytnutí základních dispozic (*capability approach*)

Sociální spravedlnost založená na poskytnutí základních dispozic má podle Marthy Nussbaumové (2003: 36–39, 55, 2006: 156–157, 160) velmi blízko ke konceptu lidských práv, jak je konstruován v soudobém mezinárodním prostoru, tedy jako poskytování a garance určitých univerzálně platných základních lidských práv, a navazuje na Rawlsovu teorii sociální spravedlnosti založenou na myšlence poskytnutí možnosti prožít život podle individuálně zvoleného dobra. Na rozdíl od základních lidských práv, která jsou podle Nussbaumové příliš maskulinně zaměřena, přístup založen na základních dispozicích zohledňuje i specifické ženské potřeby. Druhým velkým rozdílem je odklon od tradičního (neo)liberálního výkladu ústavy, která by měla garantovat určitá práva zajišťovaná státem, jenž má právo je pouze vymáhat, nikoli jakkoliv aktivně prosazovat určitý normativní rámec. Sociální spravedlnost ve smyslu poskytnutí základních dispozic je naopak založena na aktivní participaci společenských institucí na utváření společenského prostoru, zejména v intencích zmenšování dominance, útlaku a represe a podněcování společenské kooperace, namísto konkurence. V současných tržně orientovaných západních společnostech musí každý jednatel ve společnosti nejdříve být produktivní, čímž si vyslouží uznání ostatních a nárok na místo ve společnosti.¹⁷ To je pro přístup založený na poskytování dispozic nepřijatelné, neboť nárok na důstojnost (důstojné přežití) má každý člověk tím, že je člověk. Ekonomická aktivita a produktivita jsou pouze jedny z mnoha společenských činností a zdaleka ne nejdůležitější. Společenské instituce by měly dále samy zjišťovat a hodnotit, jak společenský prostor funguje, a podle toho upravovat svoji politiku, aby například pomohly marginalizovaným osobám v jejich možnostech vykonávat široké spektrum činností. Přístup poskytování základních dispozic je založen na orientaci přímo na aktéry a jejich sociální pozice a potřeby, nevytváří žádný abstraktní spravedlivý systém, nýbrž vytváří konkrétní podmínky pro každého jednotlivce, aby mohl zažívat spokojený život podle svého uvážení. Podle Nussbaum (2006: 155), není jí prosazovaný přístup analyticko-filozofickým morálním konceptem

¹⁷ Jak uvidíme později, kritika západních tržně orientovaných společností ze strany Marthy Nussbaumové není úplně přesná, neboť je to spíše specifická neoliberalní governmentalita, která podněcuje expanzi trhu jako režimu pravdy a podmiňuje přežití ekonomickou aktivitou, nikoli samotné tržní nastavení.

sociální spravedlnosti, ale politickou doktrínou, která má za úkol prosadit sociální spravedlnost v podobě lidské důstojnosti ve společensko-politické praxi.

Podobně, ale trochu odlišně, charakterizuje koncept Amartya Sen (2009: 65–66, 232–233) jako jeho druhá ústřední postava (možná spíše první vzhledem ke skutečnosti, že Sen je faktickým původcem celého pohledu na sociální spravedlnost).¹⁸ Sen také navazuje na Rawlse, ale těsněji, když tvrdí, že primární společenské statky jsou příliš abstraktní a jejich redistribuce (v podobě sociální pomoci) zdaleka nemusí znamenat spravedlivé nastavení společnosti. Primární statky musí mít různorodou podobu, aby skutečně sloužily k pomoci lidem vést život, jaký chtějí. Primární statky je nutné chápat v intencích dispozic, které jsou systematicky individualizovány s ohledem na konkrétní situaci daného člověka. Celý přístup, obdobě jako u Nussbaumové, není designem společenského nastavení, ale kritický a analytický nástroj na evaluaci skutečných životních možností občané dané společnosti. Mírně jiný pohled má Sen na politickou pozici konceptu, který podle něj jasným vodítkem pro přijímání specifických politik a nenabízí řešení konfliktů a problémů vzniklých při implementaci opatření spojených s poskytnutím dispozic. Dispozice a jejich poskytnutí mají u Sena charakter informací a údajů, které je nutné brát v potaz při implementaci jakékoliv politiky, neboť je to oblast, kde všechny společnosti do velké míry v minulosti zaostávaly.

Orientace na člověka jako aktéra, který by měl mít možnost dělat, co skutečně chce dělat, vychází ze dvou ústředních myšlenek celého konceptu – (1) člověk je jako lidská bytost charakterizován především svojí důstojností a (2) měl by mít dostatečnou svobodu činit autonomní rozhodnutí a žít život, jaký chce. Systém sociální spravedlnosti by měl být nastaven, aby v první řadě zajistil svým členům důstojnost, a to zejména těm nejslabším nejvíce znevýhodněným, a svobodu (Nussbaum 2003: 40, 2006: 14–15; Sen 2009: 228). S ohledem na důstojnost by systém každému jednotlivci měl zajistit určité dispozice, jež může využít k naplnění svého životního cíle a potřeb, přičemž Nussbaum (2006: 212) explicitně tvrdí, že je nutné za tímto účelem nabourat tradiční liberální dělení na veřejnou a soukromou sféru. Toto dělení totiž může skrývat nebo být zástěrkou pro porušování lidské důstojnosti, neboť pozice ženy může být

¹⁸ Sen (2009: 225–227) původně zformuloval koncept poskytování dispozic jako odpověď na svoji nespokojenost s obecným politicko-ekonomickými statistikami vyjadřujícími míru ekonomické blahobytu (zejména s HDP a HNP). Tyto statistiky podle něj vypovídají pouze omezeně o skutečném blahobytu majority běžných lidí, jelikož v nich není zohledněna vlastní redistribuce blahobytu a následně skutečné životní možnosti, které občané mají.

marginalizována v rámci rodinných vztahů, kam ale nikdo nesmí zasahovat, takže se udržuje a dále reprodukuje. Základním problémem je podle ní situace, kdy se velká část aktivity, u níž je kulturně dáno, že se jedná o „ženskou“ aktivitu (a tato feminizace je stále velmi silná), nechápe jako ekonomická aktivita, kterou je nutné odměnit, takže práce v domácnosti a péče o děti jsou soukromé aktivity. Podobný pohled má i Sen (2009: 257), který poukazuje, že ženy a dívky jsou mnohem častěji deprivovány na svých dispozicích než muži a chlapci, a to i v rámci svých rodin, kde bývají role genderově rozděleny.

Dispozice je nutné chápat velmi specificky ve smyslu „být schopen“. Pokud v teorii zaznívá zajištění dispozic, je tím myšleno zajištění práv a možností sloužících každému člověku k prožití plnohodnotného života, a to způsobem, jakým chce a s nímž bude spokojen, čímž bude každému zajištěna důstojnost. Dispozice jsou významné i ve smyslu základní orientace každého jednotlivce ve společnosti a vlastním životě (Nussbaum 2006: 70–71, 161–162). Poskytnutí dispozic by nemělo stimulovat pouze osobní důstojnost a svobodu, ale také společenské vztahy a interakce, neboť jsou pro funkčnost jakéhokoliv společenského systému klíčové a žádný jedinec nežije ve vakuu, ale každodenně jej ovlivňuje prostor a pole, v němž se nachází a jež by měl ve svých plánech a preferencích rovněž brát v potaz (Sen 2009: 244). Nussbaum (2003: 41–42, 2006: 75–78) v tomto ohledu zformulovala deset těchto dispozic:

1. Právo na život a možnost prožít jej v jeho plné délce bez strachu a reálné možnosti jeho předčasného ukončení.
2. Právo mít zdravý život bez materiálního strádání a možností využití lékařské péče.
3. Ochrana před fyzickým násilím, včetně sexuálního násilí, a zajištění fyzické integrity každého jednotlivce.
4. Schopnosti představitivosti, snění a myšlení nutné k vlastnímu prožití svého života (přijímání informací a jejich vyhodnocování, plánování, reflexe atd.).
5. Emoce a možnost mít emocionální prožitek k jiným bytostem a prožít emocionální vývoj bez jakékoliv deprivace.
6. Schopnost vyvinutí (sebe)reflexe, prostřednictvím níž každý může hodnotit svůj život a svoje jednání.
7. Možnost sdružení a komunitního života podněcujícího pochopení, vcítění se do druhého a uznání integrity ostatních.

8. Uznání ostatních živých bytostí, které nejsou osobami, a přírodního světa jako celku.
9. Mít možnost hrát si a užívat si svého života.
10. Možnost ovlivnit společnost a její směřování prostřednictvím politické a společenské aktivity

Tento seznam Nussbaum nepovažuje za jakkoliv uzavřený a konečný, spíše se jedná o nástin základních lidských dispozic, které se ale společensky a kulturně mohou lišit. Seznam by mohl hrát roli podnětných nápadů pro společenskou deliberaci nad sociální spravedlností a pro zajištění alespoň některých dispozic. Nussbaum (2003: 43) ovšem důrazně nabádá, aby se od sebe oddělily sféry legitimizace a implementace, čímž se zamezí autoritativnímu vnucování některých myšlenek a principů, které jsou v některých kulturách zcela cizí. Podle ní lze seznam legitimizovat kdekoliv na světě, což však neznamená, že jej lze stejně jednoduše i implementovat, neboť změna kultury a společenských hodnot je složitý a dlouhodobý proces. Explicitně pak říká, že není příhodné a ani přípustné donutit společnost k přijetí jakéhokoliv principu ze seznamu na základě represí, zejména vojenských a ekonomických sankcí, nebo „humanitárních“ intervencí. Tyto nástroje by měly být využívány pouze v krajních situacích, které jsou charakteristické zločiny proti lidskosti apod.

Mimo tohoto seznamu Nussbaum (2006: 74–75) sdílí se Sen myšlenku, že nutnou součástí celého systému je i jeho individualizace s ohledem na znevýhodněné občany a jejich konkrétní potřeby a situaci. Zajištění stejných dispozic neznamená, že všichni budou mít stejnou možnost žít plnohodnotný život, protože například zdravotně postižení lidé potřebují další speciální péči a prostředky, což musí zhodnotit každá spravedlivě fungující společnost. Individuální pomoc by však neměla mít podobu pouze redistribuce, která je do jisté míry nefunkční (řeší materiální problémy, ale ne psychické nebo společenské), ale je nutné ji chápat v obecném slova smyslu jako poskytování širokého spektra statků, mezi něž můžeme zařadit například sociální práci, která recipientům pomáhá s psychologickou a praktickou stránkou života.¹⁹

¹⁹ Jako příklad takové redistribuce uvádí Nussbaum (2006: 196–197) švédskou politiku týkající se sociální pomoci z 90. let 20. století, která se týkala nejenom redistribuce materiálních statků směrem ke zdravotně postiženým lidem, ale také poskytování osobního sociálního pracovníka, jenž měl za úkol takto znevýhodněného člověka uvést do společenského života. Sociální pracovník byl tedy mediátorem, který se komplexně staral o osoby, které mu byly přiděleny. Na druhé straně znevýhodněný člověk mohl sociálního pracovníka odmítnout nebo žádat jiného, pokud mu ten stávající nevyhovoval.

Individualizace se však netýká moralizování a určování, jak by měl každý člověk s dispozicemi nakládat a co je správné jednání a chování. Jak uvádí Nussbaum (2006: 79–80, 171), zastává v tomto ohledu více libertariánské stanovisko, že systém založený na poskytování dispozic nikoho nemůže penalizovat za jeho volbu nebo nezodpovědné chování, například v podobě odepření lékařské pomoci. Občané mohou být varováni a mohou se jim poskytnout všechny prostředky a možnosti, jak vést zdravý život (jeho specifickou podobu), ale konečné rozhodnutí je na jednotlivci. Pokud pak v důsledku svého rozhodnutí utrpí zdravotní problém, systém je povinen mu nejlepší možnou léčbu poskytnout. Podle Sena (2009: 238) by také měl mít každý možnost odmítnout jakoukoliv dispozici, pokud se s ní neztotožňuje. Pokud zůstaneme u příkladu s lékařskou péčí, pak by měl mít každý občan možnost využít sociálně garantovanou lékařskou péči, kterou může každý jednatlivec odmítnout, ale podobně jako u Nancy Fraserové ji nesmí odepřít nikomu jinému, což znamená, že nemůže přestat udržovat systém garance veřejné lékařské péče, protože by tím narušil možnost autonomní volby někomu jinému.

Kritika konceptu poskytnutí základních dispozic

Základním bodem kritiky celého přístupu (jako i jiných, které obsahují jakoukoliv univerzalizující myšlenku) je jeho velká etnocentričnost, která je naprosto zjevná, pokud celý koncept aplikujeme na jiné než západní společnosti. Samotná skutečnost, že se v rámci konceptu prosazuje výrazná autonomie a individuálnost může v některých, zejména asijských, společnostech znamenat velký problém a nepochopení ze strany kolektivněji naladěných občanů. Této námitce by se teoreticky mohli zastánci poskytnutí základních dispozic vyhnout, pokud by jej primárně aplikovali na západní typ společnosti s poukazem, že dosud nebyl jejich koncept zcela naplněn ani v jedné z nich (možná s výjimkou severských společností). Ovšem v tomto ohledu je problémem zejména jasně deklarovaná interkulturní ochrana žen a jejich nároku na plnohodnotný život. Tato snaha je z určitého pohledu oprávněná, ale problematická právě vzhledem na kulturní předpoklady. Je totiž velmi náročné nabourat mnohasetletou tradici a kulturu s tím, že dosud některé společenské aspekty její příslušníci dělali špatně a někdo jiný, který často ani danou kulturu úplně nezná, má řešení a lepší společenské uspořádání.

Amartya Sen, na rozdíl od Marthy Nussbaumové, i z těchto důvodů nevzněl jakýkoliv konkrétní požadavek na poskytování specifických dispozic, čímž možná

umírní etnocentrickou kritiku, ale vystavil se jiné, a sice že není jasné, jaké dispozice jsou základní a garantované. Jak poukazuje Elizabeth Anderson (1999: 316), není vůbec jasné, co by měla společnost svým členům garantovat a do jaké míry, takže lze například považovat ozdravný pobyt v exotické zemi za nástroj, jak prosazovat základní dispozice, neboť zaručuje fyzické i psychické uvolnění nutné pro spokojený život. Podobnou, ale pragmatičtější námitku, má Tibor Machan (2005: 26), který zpochybňuje samotnou udržitelnost celého konceptu z ekonomického hlediska, neboť zajištění dispozic by bylo velmi nákladné a bylo by nutné velké zdanění, které implikuje opět klasickou námitku libertariánů vůči zdanění a jeho legitimitě.

Egalitární libertarianismus

Egalitární libertarianismus jako teorie sociální spravedlnosti vznikl na základě fúze některých myšlenek libertarianismu a klasického egalitarianismu, která je na první pohled téměř nemožná, ale podle Michaela Otsuky (2003: 11) jsou problémy panující mezi libertarianismem a egalitarismem, respektive mezi koncepty sebevlastnění a rovnosti, imaginární. Podle něj si klasičtí libertariáni (zejména Nozick, který podle Otsuky celý problém vytvořil) neúplně interpretují dílo Johna Locka (které je základním stavebním kamenem pro všechny libertariány), zejména s ohledem na koncept dostatečné provize materiálních statků pro všechny členy společnosti. Tzv. lockovské provizo spočívá v principu, že každý člověk by v rámci společnosti měl spotřebovávat pouze tolik statků, kolik ke svému životu skutečně potřebuje, a neměl by plýtvat a zabírat více statků, aby zbyl spravedlivý díl i na ostatní, neboli, jak poukazuje Philippe van Parijs (1992a: 9, 14), přírodní bohatství je tu pro všechny a bez něj by nemohl přežít nikdo. Důvodem tohoto nároku je skutečnost, že přírodní bohatství vzniklo nezávisle na člověku, tudíž je majetkem všech a každý by měl mít nárok na jeho spravedlivý díl. Trochu jiný pohled nabízí Peter Vallentyne (2007: 199–200), podle něhož všichni libertariáni lockovské provizo zohledňují, ale různě si jej interpretují. Podle Nozickovy interpretace na tom nesmí být po přivlastnění přírodního bohatství nikdo ve společnosti hůře, než by byl, kdyby dané přírodní bohatství bylo vlastněno společností nebo kolektivně. Někteří egalitární libertariáni interpretují provizo ve smyslu, že nikdo na tom po přivlastnění přírodního bohatství nesmí hůře, než kdyby dané bohatství nevlastnil nikdo. Třetí interpretace proviza je podobná předchozí s tím rozdílem, že vlastníci přírodních zdrojů jsou povinni přispívat k dosažení důstojné životní úrovně ostatním lidem, kteří přírodní zdroje nevlastní.

Ať už interpretujeme lockovské provizo jakkoliv, jisté jsou dvě věci. Locke svoji myšlenku formuloval v době, kdy ještě nebyla zabrána a vlastněna celá planeta, takže si každý, kdo měl dostatečnou píli, mohl zabrat zem a začít na ni pracovat. Lockovi šlo o regulaci ve smyslu, že nikdo by neměl zabírat více půdy, než může využít, protože by tím sebral možnost obživy někomu jinému a protože by utrpěla efektivita produktivity. V současné době to již udělat nelze a vyvstává tak otázka, jak dodržet lockovské provizo a zajistit férový a spravedlivý díl přírodního bohatství pro všechny. Druhá skutečnost se vztahuje k obecné ideji proviza, která obsahuje apel, aby se každý jednotlivec ve svém jednání a materiálních potřebách choval uměřeně a dbal na potřeby ostatních. Otsuka (2003: 24, 41–42) zohlednil obě věci a nabízí zavedení egalitárního proviza, které je poplatné na současnou dobu, v níž je, jak poukazuje Baruch Brody (2000: 38), přírodní bohatství rozděleno mezi různé aktéry, kteří svým zabráním a využíváním tohoto přírodního bohatství permanentně způsobují deprivaci ostatním, kteří jsou omezeni na svobodě, neboť již toto bohatství nemohou využívat. Egalitární provizo ovšem nemůže být postaveno na principu redistribuce již nabytého majetku, neboť by se vlastníkům přírodního bohatství sebral určitý podíl majetku a ten pak rozdělil mezi ostatní, což by porušilo princip sebevlastnění. Proto Otsuka (a další egalitární libertariáni) navrhuje zavést nepodmíněný základní příjem jako kompenzaci lidem, kteří nevládnou přírodní bohatství, čímž by se naplnilo jejich právo na provizi z přírodního bohatství a zároveň by nevznikla kolize se sebevlastněním u vlastníků přírodního bohatství, kteří by platili daň z majetku, nikoli přímo svým majetkem. Zároveň by se tím posílil (v některých případech zprovoznil) princip sebevlastnění, který je v klasickém libertarianismu narušován trhem a nutností participovat na ekonomických aktivitách, které jsou s ním spojeny. Jednotlivci, kteří na aktivitách nechtějí participovat a chtějí vynakládat úsilí pouze na svoji subsistenci, jsou obírání o svoji svobodu a možnost volby, na kterou ale mají díky principu lockovského (egalitárního) proviza nárok. Základní příjem by vyřešil i tento problém.

Rozpor mezi sebevlastněním a egalitarismem řeší i Peter Vallentyne (2000: 2–4, 2007: 191), který do velké míry zdůrazňuje zejména význam konceptu sebevlastnění, přes nějž chce řešit i problematika jeho skloubení s egalitárním principem univerzálního nároku na přírodní bohatství. Sebevlastnění je podle Vallentyne robustním konceptem, který byl u klasického libertarianismu sice implicitně přítomen, ale nikdy nebyl spolehlivě charakterizován, takže byl rozvolněn a bylo možné jej vystavit například kritice, kterou jsem uváděl výše, a sice možnosti

prodat sám sebe naprosto legitimně do otroctví. Vallentyne však v rámci egalitárního libertarianismu jasně definuje, jak by mělo být sebevlastnění implementováno do praxe, přičemž nevyklučuje, že prodání sama sebe do otroctví není možné, ale v rámci konceptu je silně regulované, neboť může každý jednotlivec z jakékoliv smlouvy kdykoliv odstoupit, což slouží zároveň i jako jeho ochrana. Tímto krokem ovšem nebyla vyřešena kritika symbolického rozměru, jaký sebevlastnění obsahuje (komodifikace člověka, který tím ztrácí důstojnost, což dále obecně narušuje celý egalitární libertarianismus), což potvrzuje i sám Vallentyne (2013). Ze sebevlastnění a vlastnického práva vychází podle Vallentyne (2000: 5–6) i druhá část egalitárního libertarianismu, protože přírodní bohatství, z něhož vychází právo na základní příjem, je někým vlastněno, a proto je nutné na ně pohlížet optikou vlastnického práva. Pokud je totiž přírodní bohatství někým již vlastněno, pak lidé nevlastníci žádné k němu musí přistupovat pouze se souhlasem majitele, který souhlas může a nemusí udělit. Pokud jej udělí, tak za svých specifických podmínek, které jsou výhodné pro něj a na něž musí člověk bez přírodního bohatství přistoupit, pokud chce přežít, neboť bez přírodního bohatství nemůže přežít žádný člověk. Podle Vallentyne je klíčový vztah mezi přírodním bohatstvím, jeho majitelem a zbytkem aktérů, a proto je nutné jej podrobit kritickému rozboru s ohledem na sociální spravedlnost.

Řešením problému skloubení principu sebevlastnění a nároku na přírodní bohatství je podle Vallentyne (2000: 7–9) specifické chápání procesu a aktu zdanění, které není krádeží, ale má status kompenzace. Kdokoliv může zabrat jakékoliv přírodní bohatství, pokud tím nezpůsobí újmu někomu jinému, s tím, že bude platit daň jako kompenzaci ostatním, kteří neměli možnost si přírodní bohatství přivlastnit. Součástí této daně je nejenom přírodní bohatství jako takové, ale také produkce a výrobky z něj plynoucí, neboť ty lze rovněž pokládat za zvýhodnění majitele vůči ostatním. Tím je uplatňována egalitární myšlenka, že schopnosti a talenty, které daný člověk má, nedostal svojí zásluhou, ale byly mu dány, a píle vložena do jejich rozvíjení je reprezentována výhodou, kterou má vlastník přírodního bohatství oproti ostatním. Egalitární libertariáni tak podle Vallentyne (2007: 191) sdílí s klasickými protějšky dodržování principu sebevlastnění, ale na rozdíl od nich mají jiný pohled na vlastnění externích statků. Namísto striktní neprolomitelnosti osobního vlastnictví přírodních zdrojů, se v rámci egalitárního libertarianismu prosazuje myšlenka, že přírodní bohatství je vlastnictvím všech, takže si jej nelze přivlastnit, aniž by byl porušen princip sebevlastnění a způsobena újma lidem, kteří si nemohli nebo nemají možnost

přivlastnit přírodní zdroje, tudíž je nutné mít souhlas společnosti nebo jí tuto újmu kompenzovat.

Problematikou daní v souvislosti s egalitárním libertarianismem se zabývá i Hillel Steiner (1992: 82, 86, 88–89), který má trochu jiný pohled než Vallentyne a definuje tři typy daní, které jako jediné lze považovat za spravedlivé a férové. První typ se vztahuje ke zdanění přírodního bohatství, jež je férové, neboť lidé využívající toto bohatství porušují princip sebevlastnění u ostatních, kteří jej nemohou využívat. Lidské úsilí podle něj v tomto smyslu ovšem zdanitelné není, protože daň reprezentuje újmu, která je způsobena lidem v důsledku jejich nemožnost zabrat si přírodní zdroje, nikoli v důsledku něčí píce. Druhým spravedlivým typem daně je dědická daň, neboť po smrti vlastníka není majetek nejdříve vlastněn nikým a až poté se přerozděluje podle závěti, čímž se majetek dostává do statusu přírodního bohatství, které je v tomto jediném momentu spravedlivé jednorázově zdanit. Poslední typ daně se vztahuje ke genetickým informacím, které děti dědí po svých rodičích, přičemž daň se nevztahuje přímo na schopnosti dosažené během života, ale pouze na genetické dispozice. Na základě těchto dispozic si totiž každý člověk během života vyvíjí určitou schopnost nebo znevýhodnění a postižení.

Druhý hlavní argument pro egalitární libertarianismus představuje Philippe van Parijs (1992a: 16, 1997: 25, 33, 2001: 3, 5–6, 14), který celý koncept obhájí na základně poskytnutí co největší svobody všem lidem, aby se mohli věnovat tomu, co v životě považují za hodnotné. Podle něj jsou problémem nerovnosti, které vytváří původní libertariánský systém a jež jsou zdrojem nesvobody pro mnoho lidí, aniž by to byla jejich zásluha. Svoboda jako garantování určitých osobních práv nestačí pro prožívání skutečné svobody, jelikož důležitou otázkou zůstává, co reálně může člověk označený za svobodného ve společnosti dělat. Právě nepodmíněný základní příjem zajistí ochranu před trhem, skutečnou svobodu širokému spektru lidí a důstojné přežití, čímž by se řešil problém nezaměstnanosti a chudoby. Pozitivní efekt by byl i psychologický, neboť by se všichni občané mohli na základní příjem spolehnout jako na existenční jistotu. Van Parijs (1992a: 9, 11–12) v těchto úvahách vychází i z myšlenek Thomase Paine, který je znám především pro svůj manifest, v němž obhájí vznik Spojených států amerických, v nichž by každý požíval skutečnou svobodu. Podle van Parijse se ovšem často opomíjí pasáž, v níž Paine přímo obhájí základní rentu vyplácenou každému občanovi, která by měla implementovat do praxe právo na svobodu. Paine navíc spojil svobodu s myšlenkou přírodních zdrojů jako vlastnictví

všech, když navrhl, aby ti, kdo vlastní půdu, platili určitou daň reprezentující kompenzaci za nárok ostatních na danou půdu. Z této dané by se každému vyplácela renta, aby měl důstojnou subsistenci, na niž nemůže jinak dosáhnout. Druhým klasickým myslitelem, od něhož se van Parijs (1992a: 17) inspiroval, je Karl Marx a jeho pojetí komunistické společnosti, v níž by nebyl nikdo odměňován podle svého výkonu, ale svých potřeb. V takovém systému by každý vykonával ekonomickou aktivitu pouze v řádu subsistence a nebyl by vykořisťován, což by znamenalo předejití alienace od práce a zajištění seberealizace skrze práci, která by měla okamžitý a viditelný výsledek. V takovém systému by měl každý skutečnou svobodu dělat, co chce, a řídit svůj život, jakým směrem chce, aniž by měl strach o svoji subsistenci a byl skrze ni „vydíratelný“ a vykořisťovatelný.

Podle van Parijse (1992b: 228–229, 2001: 19–20) základní příjem v současných (západních) systémech zmenší možnost vykořisťování pracovníků kvůli jejich obavám z existenčních problémů a nutnosti zajistit si subsistenci na trhu. Redukce pracovního fetišismu a obsese každého něčím zaměstnat by usnadnila seberozvoj každého člověka, který by měl více času sám na sebe, neboť by díky základnímu příjmu mohl omezit ekonomické aktivity, a měl větší volnost při výběru zaměstnání. Navíc by se tím zohlednilo i v současnosti velmi opomíjené právo každého jednotlivce na svobodnou volbu se neúčastnit (tolik) tržních aktivit a mít více volného času. Významným faktorem je i pomoc ženám, a to jak ženám v domácnosti, tak samoživitelkám, u nichž by základní příjem zlepšil jejich materiální i společenskou pozici. Vyřešil by se tím zmiňovaný problém nedostatečného ohodnocení domácích prací a ekonomické aktivity žen obecně. Podobně by základní příjem zlepšil i situaci u lidí, kteří chtějí žít alternativním způsobem života, ale kvůli tržnímu nastavení jej nemohou zrealizovat, aniž by se ekonomické aktivity museli účastnit. Takoví lidé sice nejsou ekonomicky aktivní, ale často provozují komunitní a sociální činnosti, jimž se nemohou věnovat v tržním systému, neboť na ně nemají čas a často ani fyzické a psychické dispozice. Jak dodává Anne Alstott (2001: 78–79), umožnilo by to lidem, kteří se chtějí věnovat určitému studiu nebo vědě, aby o něj usilovali, protože v současnosti je to pro řadu lidí nedosažitelná věc kvůli zajištění subsistence. Podle Ronalda Dora (2001: 82) a Billa Jordana (1992: 172) by kvůli tomuto humanistickému přístupu spočívajícím v uznání člověka na základě toho, že je člověkem, nikoli podle toho, jestli a jaké zaměstnání vykonává, dostalo občanství úplně nový rozměr a znamenalo by to pro řadu lidí (zejména těch, kteří cítí odcizení) lepší možnost se ztotožnit se svými

spoluobčany a celou společností. Tato dekomodifikace lidského života a práce by podle Daniela Raventóse (2007: 21–22) a Clause Offeho (1992: 76) odbourala jakoukoliv stigmatizaci na základě statusu a vykonávaného zaměstnání. Michael Freedon (1992: 188) základní příjem v tomto ohledu vidí dokonce jako nezbytnou investici do společnosti a vytváření komunity založené na vzájemném uznání a nemateriálních vazbách.

Samotný základní nepodmíněný příjem je nástrojem, který je založen na několika principech: (1) je poskytován bez ohledu na snahu člověka, tedy i lidem, kteří nechtějí vytvářet ekonomickou aktivitu; (2) vyplácení probíhá bez ohledu na sociální situaci recipienta – chudým i bohatým a bez ohledu na předešlou ekonomickou aktivitu; (3) nezávisle na lidech, s nimiž osoba žije; a (4) nezávisle na regionu, kde žije (van Parijs 1992a: 3, 1997: 35). Důležitou součástí je absence jakékoliv podmíněnosti, která často symbolicky marginalizuje a stigmatizuje recipienty podmíněné sociální pomoci, čímž podkopává celý smysl sociální pomoci, která by měla každému pomoci materiálně i psychologicky (van Parijs 1992a: 23). Stigmatizace by vymizela především na základě absence jiného principu pro poskytnutí sociální pomoci než pouhého občanství, absence „lustrace“ recipientů s ohledem na definovaná kritéria, změnou zásluhovosti na uspokojení základních potřeb jako základního principu pro sociální spravedlnost a ponechání možnosti volby a zodpovědnosti za tuto volbu jednotlivým občanům (Offe 1992: 70; Raventós 2007: 122).

Konkrétní implementace zahrnuje s ohledem na náklady a efektivitu široké pole manévrovatelnosti. Částka by v první řadě nahradila řadu současně vyplácené sociální pomoci (například důchody), včetně podmíněných, u nichž je samotná podmíněnost důvodem ke zvýšení nákladů vyplácení, protože personál zodpovědný za kontrolu je nákladný, stejně jako samotný chod procesů a mechanismů spojených s kontrolou (van Parijs 1997: 39; Raventós 2007: 122). Přitom ale základní nepodmíněný příjem nelze chápat jako modifikaci nebo efektivizaci sociálního státu, nýbrž jako úplně jiné a nové opatření, které se řadí na stejnou úroveň jako zákaz otrokářství nebo poskytování volebního práva (van Parijs 1992a: 7). Zároveň by mělo být prvním krokem zavedení alespoň nějaké podoby základního příjmu, který by zprvu neposkytoval subsistenci, ale narušil by tržní struktury a postupně by transformoval poměr mezi základním příjmem a příjmem z ekonomické aktivity až do té míry, kdy by se dalo důstojně přežít jen ze základního příjmu a příjem z ekonomické aktivity by sloužil jako přilepšení nebo k uspokojení speciálních potřeb. Jinými slovy by podle van Parijse (1992a: 18) došlo

k naplnění původní komunistické myšlenky, a to bez ohledu, jestli by se tento proces odehrával v kapitalistické nebo socialistické společnosti. Spolu s transformací struktury příjmů by se transformovala i výrobní struktura, která by se více orientovala na skutečné potřeby a snahu je uspokojit, oproti současnému systému, kdy se zboží vyrábí a pomocí reklamy se zpětně nabízí konzumentům. Jelikož by zmizela potřeba neustálé expanze tržní ekonomické aktivity, aby bylo možné nabídnout zaměstnání stále většímu počtu lidí za účelem zajištění jejich subsistence, racionalizovala by se tím celá výroba. Podobně o celém problému přemýšlí i James Grunebaum (2000: 69), podle něhož by se po zavedení základního příjmu nevytvořila společnost, kde by byly rovné příjmy, a ekonomická aktivita by tím nevytizela. Celý systém by se spíše „pročistil“, protože by zůstala pouze skutečně nezbytná zaměstnání, která by byla kontinuálně poptávaná ze strany občanů a u nichž by ti samí občané měli větší svobodu vybrat si, jestli by do těchto zaměstnání vstoupili. Za pomoci tohoto dvojího „filtru“ by zmizela zaměstnání, která nikdo nechce dělat a která nejsou potřeba.

Základní příjem přitom nemusí mít nutně podobu redistribuce peněz nebo peněžní částky, ale může mít podobu poskytování veřejných služeb a statků, které ovšem musí zajistit základní subsistenci v rámci dané společnosti (Grunebaum 2000: 58–59; Norman 1992: 145).²⁰ Podle Richarda Normana (1992: 149–150) je dokonce žádoucí, aby část nepodmíněného základního příjmu byla poskytována nepeněžní cestou, což by narušilo symbolickou komodifikaci některých základních potřeb (například potravy a ubytování). Kdyby byl základní příjem v celé míře vyplácen, reprodukovalo by to nutnost za potravu a ubytování platit. Specifickou podobu základního příjmu nabízí Claus Offe (2001: 117), a sice že každý občan, který by dosáhl určitého věku, by měl možnost využít „sabatickou dovolenou“ (například na deset let), během níž by mu společnost platila jeho subsistenci a on se mohl věnovat, čemukoliv chce. Podle Offeho by s tím vyřešil o problém zaměstnanosti, protože by se periodicky uvolňovala místa a lidé by se v zaměstnaneckých pozicích střídali. Další variantu nebo spíše doplněk základního příjmu nabízí Stuart White (2003: 150), který navrhuje komunitaristickou verzi základního příjmu spočívající v jeho doplnění o občanskou službu, v rámci níž by byl každý občan povinen podle svých možností vykonávat veřejně prospěšné činnosti, bez nichž se společnost a komunita neobejdou.

²⁰ V tomto ohledu Edmund Phelps (2001: 52) poznamenává, že mnoho kontinentálně-evropských států již určitou verzi základního nepodmíněného příjmu přijalo, neboť poskytují například veřejně dostupnou lékařskou péči, sociální bydlení nebo veřejně dostupné vzdělání.

Kritika egalitárního libertarianismu

Nejjednodušší a nejčastěji zmiňovanou kritikou v souvislosti s egalitárním libertarianismem je pragmatická otázka, zda je vůbec materiálně (peněžně) možné implementovat základní nepodmíněný příjem a zabezpečit tak všechny členy byt' jen západních společností. Zastánci této kritiky poukazují, že zavedení základního nepodmíněného příjmu by znamenalo velkou zátěž na veřejné rozpočty jednotlivých států. Zátěž by znamenala velkou míru zdanění, čímž se dostáváme ke stejné kritice, jakou vznášejí libertariáni směrem k egalitarismu, a sice nespravedlnost jakéhokoliv (většího) zdanění. Jak naznačuje Raventós (2007: 84) nebo Phelps (2001: 57), dalším často zmiňovaným pragmatickým problémem je přílišně radikální transformace společností a zaměstnání, kterou by základní příjem přinesl. V rámci transformace by zmizela řada zaměstnání a u dalších řady zaměstnání by nebyl nikdo, kdo by je chtěl vykonávat, ačkoliv by se jednalo o důležitá povolání nutná k zajištění společnosti. Některá zaměstnání by se mohla naopak zcela vymýtít nebo zrušit, neboť by o ně nebyl zájem, což by dále zhoršilo situaci u lidí, kteří by si chtěli přivydělat k základnímu příjmu. V krajním případě by transformace mohla vést i ke zhroucení celého systému, v němž by nebylo dostatek ekonomické aktivity, aby bylo možné zajistit samotný základní příjem.

Druhý směr kritiky spočívá v nespravedlnosti egalitárního libertarianismu jako konceptu sociální spravedlnosti, přičemž problematické je podle Elizabeth Andersonové (1999: 299) zejména upozaďování lidí, kteří potřebují sociální pomoc. Základní příjem totiž podle ní vede k situaci, kdy je sociální pomoc tříštěna mezi všechny členy společnosti, včetně lidí, kteří ji nepotřebují, čímž je oslabována možnost pomoci občanům ve skutečné nouzi. Anderson navíc považuje za nepřijatelné, aby byli podporováni lidé, kteří společnosti nic nevrací a necítí žádnou reciprocitu, což má symbolické implikace, protože se tím společensky podporují negativní hodnoty. Anderson (2001: 70–72) zdůrazňuje, že podpora negativních hodnot se může projevit zejména ve velkém egoismu, který je prostřednictvím základního příjmu spíše podporován, nikoli umírňován, a jenž může naopak znamenat oslabení veřejného života a aktivit. V ohrožení jsou zejména zdravotně postižení lidé, kteří potřebují větší péči, než by si mohli skrze základní příjem zajistit a než jim prakticky a i symbolicky příjem poskytuje, neboť je výhodný zejména pro zdravé a schopné jednotlivce, kteří jej dokážou plně využít a nemají jakékoliv vynucené speciální potřeby. White (2003: 138)

akcentuje právě narušení společenské reciprocity, kdy jednotlivci mohou využívat veřejné služby a statky, aniž by do jejich chodu a zajištění jakkoliv přispěli, jako největší problém celého konceptu základního příjmu. Podle Raventóse (2007: 179–181) bývá tato kritika spojována se společenským parasitismem, tedy zneužívání dobroty a úsilí jiných lidí, který je prostřednictvím základního příjmu velmi usnadněn. Podle Offeho (1992: 74–75) a Roberta Goodina (2001: 93) se egalitárním libertariánům příliš nedaří obhájit myšlenku, že i neekonomická aktivita by byla společensky přínosná a naplňovala reciprocitu, byť by to nebylo ekonomicky, ale například kulturně nebo pečovatelsky. Na to navazuje i problém poskytování něčeho za nic, což je v současné době politicky nepřijatelný princip, který je velmi problematické legitimizovat a obhájit, a to dokonce do té míry, že podle Goodina je právě toto důvod nemožnosti přijetí základního příjmu. William Galston (2001: 31) zdůrazňuje, že egalitární libertariáni neúměrně podceňují roli zaměstnání, které v lidském životě hraje důležitou úlohu, protože mu dává smysl, strukturuje jej a pomáhá lidem po psychologické i společenské stránce „dospět“.

Vedle reciprocity by dalším problémem mohl být různý společenský a ekonomický stav států, který by mohl vytvořit migrační vlny za předpokladu, že bohatší státy by základní příjem zavedly a chudší ne. Občané státu bez základního příjmu by následně chtěli do země, kde příjem implementován je, což by mělo za následek zhroucení jak států se základním příjmem, tak států odkud by pocházela velké vlny migrantů (Galston 2001: 29). Základní příjem tudíž podle Offeho (2001: 117–118) není možné zavést pouze selektivně, ale je nutné jej zavést plošně, což může být nemožné, alespoň v současném politickém a společenském stavu.

Syntéza přístupů k sociální spravedlnosti

V rámci všech přístupů lze vidět, že hlavním cílem všech konceptů sociální spravedlnosti je vytvoření a zajištění společnosti, v níž by každý jednatel měl možnost rozvíjet se, jak uzná za vhodné, za předpokladu, že bude respektovat všechna základní pravidla (řečeno rawlsovsky překrývající konsensus). Ve všech konceptech, které jinak konstruují jednotlivce a občana rozdílně, existuje silný humanistický prvek zajišťující každému člověku jeho autonomii a důstojnost (byť jsou tyto hodnoty v některých myšlenkových proudech chápány odlišně). Pro žádný z konceptů není přijatelné, aby u kohokoliv ve společnosti byla tato autonomie a důstojnost narušena. V žádném konceptu rovněž nedochází k jakékoliv separaci na

občany s „plnými právy“ a občany, u nichž je možné jejich práva oslabit a jednat s nimi jinak než s ostatními, což je jeden ze základních bodů neoliberálně konstruované sociální spravedlnosti.

Neoliberální governmentalita a sociální spravedlnost

Od konce druhé světové války se v západních společnostech začala prosazovat sociální spravedlnost založená na idejích sociální solidarity, vzájemné závislosti a snaze integrace všech členů společnosti pomocí sociální redistribuce, která byla ztělesněná v sociálním státu jako příslušném institucionálním společenském rozložení. Tento koncept se teoreticky zřejmě nejvíce blížil rawlsovské ideji sociální spravedlnosti a jak uvádí Zygmunt Bauman (2005: 45–46), jeho největší devizou bylo oddělení důstojné subsistence od společenské užitečnosti či ekonomické aktivity neboli, pokud využijeme pojmosloví Gøsty Esping-Andersena (1990: 21–23), unikátním specifikem byla dekomodifikace lidského života, která zajistila subsistenci občanů bez spolehnutí se a závislosti na trhu. David Garland (2001: 34–35, 43) další unikum spatřuje ve snaze o nerepresivnost vůči vězňům a lidem odsouzeným k výkonu trestu, u nichž byla snaha především o rehabilitaci bez využití instituce vězení, které bylo vnímané jako kontraproduktivní zařízení. Navíc kriminální jednání bylo považováno za čin ze zoufalosti vycházející v drtivé většině případů z materiální deprivace narušitele pořádku a prostředí, z něhož pochází. Kriminalita byla považována za fenomén velmi těsně propojený s materiálním blahobytem a subsistencí a problémy označenými jako sociální (přístup ke zdravotní péči, vzdělání, funkčnost rodiny atd.). Snížení kriminality bylo spojeno s plošným zvýšením blahobytu u co největšího množství občanů a zajištěním přístupu k základním životním potřebám, aby se minimalizovala kriminální činnost páchaná kvůli materiální deprivaci. Na těchto idejích vznikl specifický koncept, který Garland nazývá *penal-welfarism* a jenž je založen na využívání prostředků sociálního státu na inkluzi lidí vnímaných jako sociálních deviantů. Zajištění důstojných materiálních podmínek v podobě ochrany či zajištění bezpečnosti před různými životními a společenskými riziky (viz Ewald 1991), širokým vrstvám občanů bylo základním smyslem existence těchto států, a tudíž i základním legitimačním prvkem.

Od druhé poloviny 70. let se však začal diskurz i institucionální aparát sociálního státu transformovat v souladu s tzv. neoliberální revolucí (viz například Aligicá, Evans

2009; Hall 2011; Harvey 2005; Wacquant 2009) jako metaforou, která reprezentuje radikální ideový a politický obrat od keynesianismu a sociálního státu k individualizaci životních a sociálních rizik, tržnímu fetišismu,²¹ minimálnímu státu jako ideové fasádě, která má legitimizovat a racionalizovat institucionální transformaci sociálního státu, a orientaci na ochranu „normálních občanů“ před devianty a jejich nebezpečným chováním a jednáním jako hlavního legitimizačního nástroje, což zahrnuje využívání sekuritizace ke konstrukci specifických sociálních problémů.²² Celý proces lze metaforicky postihnout, jak implikuje David Harvey (2006), jako kreativní destrukci, při níž dochází k selektivnímu zničení nebo transformování norem, institucí, idejí atd. starého sociálního řádu a následném nahrazení všech zničených prvků novými, které utvářejí nový diskurz a sociální řád. Celý proces lze podle Garlanda (2001: 100; kurziva od autora) shrnout takto:

Pokud byly nosnými ideami poválečné sociální demokracie *ekonomická kontrola a společenské osvobození*, pak nová politika 80. let zavedla úplně jiný rámeček *ekonomické svobody a sociální kontroly*.

V návaznosti na Garlanda je však potřeba dodat, že na této transformaci měly klíčový podíl sociálně demokratické vlády po roce 1990 zastávající ideje tzv. třetí cesty, jejímž teoretickým proponentem byl například Anthony Giddens. Někteří výzkumníci (Arestis, Sawyer 2005: 177; Milios 2005: 209) využívají k charakterizaci role třetí cesty a sociálně demokratických politik velmi trefnou metaforu *neoliberalismu s lidskou tváří* znázorňující, že třetí cesta byla spíše pokračování neoliberální revoluce jinými prostředky.

Jak „neoliberalismus“, tak „minimální stát“ jsou v současnosti termíny, které mají charakter prázdných označujících (*empty signifier*) – existuje mnoho definicí, charakteristik, narativů a analýz týkajících se nalezení podstaty těchto fenoménů, takže jejich uchopení a práce s nimi se stává problematickou, neboť například neoliberalismem může být „všechno a nic“ (viz například Brady 2014; Flew 2014).

²¹ Pojem tržního fetišismu používá řada akademiků, nejznáměji zřejmě Bob Jessop (například 2011), a to s odkazem na dílo Karla Marxe. V této práci jej chápu ve smyslu trhu jako režimu pravdy (viz nahore a také dále).

²² Jak upozorňují Paul Dragoş Aligică a Anthony John Evans (2009: 21), pojem neoliberální revoluce má jiný význam pro státy a společnosti, které byly během studené války součástí Východního bloku. V rámci těchto společností došlo k obratu později (až během 90. let) a celý proces nebyl chápán ve smyslu změny, ale ve smyslu normalizace společenských poměrů a návratu do „civilizace“. K neoliberalizaci a neoliberální revoluci v těchto společnostech došlo kvůli přebrání dobových společenských poměrů Západu.

V rámci této práce nebudu k neoliberalismu přistupovat z hlediska explanačních meta-narativů, jaké nabízí zejména Loïc Wacquant (2009), David Harvey (2005) nebo Stuart Hall (2011), neboť sice poskytují podrobnou analýzu a vysvětlení neoliberalismu, ale ty mají makroperspektivní charakter (byť Wacquant se ve své analýze a následné konceptualizaci velmi podrobně věnuje některým diskurzivním mikro-praktikám využívaným v rámci neoliberálně konstruované společnosti). Já se naopak věnuji podrobně pouze jedné části neoliberalismu, a sice specifické diskurzivně-praktické konstrukci sociální spravedlnosti. Z těchto důvodů budu v rámci těchto meta-narativů k neoliberalismu přistupovat z perspektivy governmentality, což umožňuje identifikovat nejenom příslušné ideje, instituce, konkrétní sociální praktiky a konstruování specifického diskurzu, ale také zacílit analýzu a chápat celou vytvořenou strukturu flexibilněji. Neoliberální governmentality jako uplatňování neoliberalismu v praxi nemá narativní ohraničení, neimplikuje, že „neoliberalismu je...“, naopak odkazuje ke konkrétním idejím, konceptům, praktikám a strategiím využívaným v daném čase a za daných podmínek. Celý aparát se v čase a v důsledku společenských, politických a ekonomických změn může měnit a mění, takže neoliberální governmentality nepředstavuje uzavřený pojem. V další části práce budu analyzovat neoliberální governmentality v souvislosti se specificky konstruovanou sociální spravedlností a samozřejmě *welfare surveillance* jako klíčovou součástí.

Minimální stát následně budu chápat v intencích, jaké naznačuje Wacquant (2009: 19), a sice čistě jako slovní hříčku a lingvistickou fasádu, která má zakrýt skutečné institucionální změny, které se od poloviny 70. let odehrávají. V rámci těchto změn je nutné minimalizaci státního aparátu chápat pouze sektorově, a to především v intencích institucí zodpovědných za poskytování sociální pomoci, nikoli obecně. Můžeme tudíž pozorovat snahu o redukci aparátu zabývajících se sociální prací a pomocí, transformaci jeho zbytků na kontrolní aparát a navyšování represivního aparátu, který má dále nahradit aparát sociální pomoci.

Sociální spravedlnost konstruována v rámci neoliberální governmentality je postavena na čtyřech základních pilířích:

- 1) Trhu jako režimu pravdy.
- 2) Transformaci sociálního státu na jakýsi hybridní neoliberální sociální stát.
- 3) Aplikování neoliberálních praktik na žadatele a recipienty sociální pomoci.
- 4) Idejích *new public management*.

Trh jako režim pravdy

Neoliberální governmentalita typicky nastavuje jako režim pravdy trh, který se stává univerzálně platným etalonem, kolem něž se vytváří většina sociální reality. Prakticky je nutné trh v tomto ohledu chápat v intencích, v nichž o něm píše Zygmunt Bauman (2005: 23–24, 37–38), jako pojem zachycující cyklus ekonomické aktivity a spotřeby (jinými slovy konzumerismus), nikoli v intencích často akcentované ekonomické efektivity (tedy maximalizace výnosů a minimalizace nákladů). Ekonomická efektivita je často spíše iluzorní – v praxi je vynucována velmi selektivně a pouze u některých částí populace, jak naznačuje například Wacquant v rámci své metafory *státu kentaura*.²³ Cyklus ekonomické aktivity a spotřeby je v dnešních západních společnostech klíčovým fenoménem, neboť jsou na něj napojeny statistiky a politická ekonomie jako nástroje pro rozeznávání „pravdy“ a „lži“ a omezení možnosti konzumovat lze využít jako sankci, která ovlivní jednání a chování daného aktéra a v krajním případě i jeho subsistenci. Trh ve smyslu cyklu ekonomické aktivity a spotřeby slouží jako zmiňovaný etalon, pomocí něhož se poměřují všechny společenské aspekty, a zároveň slouží jako nástroj společenské socializace. Občané se symbolicky i prakticky klasifikují podle své schopnosti se prosadit na trhu, tedy vyvíjet ekonomickou aktivitu a konzumovat, což je zároveň indikátorem jejich stupně socializace do majoritní společnosti. Pokud jakýkoliv občan z nějakého důvodu nezvládá nebo se nechce prosadit, je vnímán jako nesocializovaný jedinec, ale také jako určitý „žijící“ problém, který by mohl odkazovat k nefunkčnosti celého socializačního systému.

Z tohoto důvodu jsou problémy každého občana individualizovány – nezdár nebo neochota vyvíjet ekonomickou aktivitu a začlenit se do společnosti je problémem čistě daného individuálního aktéra (jeho neschopnosti, lenosti nebo morální nevyzrálosti) a nehrají v něm roli žádné strukturní záležitosti, čímž se podněcuje

²³ Podle Wacquanta (2009: 43, 45–46) můžeme pozorovat, že aktéři v západních neoliberalizovaných společnostech, kteří jsou ve významných společenských pozicích, bez ohledu na to, zda jsou zastánci neoliberálních myšlenek (zejména individualizace životních a společenských rizik), se snaží zajistit si pro sebe co nejjistější a nejméně rizikové prostředí a naopak pro ostatní (tedy občany, kteří jsou na tom symbolicky i ekonomicky hůře) flexibilní prostředí s minimem jistoty. Vzniká tak *stát kentaur* jako metafora znázorňující existenci dvou spojených společenských sfér, kde platí odlišné normy a mechanismy. Konkrétními příklady v tomto duchu mohou být poslancecké výhody založené na silné regulaci, která je jinak pro tržní prostředí nepřijatelná, nebo tzv. zlaté padáky vyplácené pro vrcholné manažery v případě jejich vyřazení.

osobní zodpovědnost jako klíčový prvek pro posuzování každého člověka. Podle Trenta Hamanna (2009: 40) osobní zodpovědnost ustavuje v rámci neoliberálního diskurzu specifické (ne)diskurzivní praktiky založené na perspektivě života jako managementu sama sebe a regulaci rizik, které může člověku život přinést. Jakékoliv poukazování na strukturu nebo externalitu (pozitivní či negativní) se stává nediskurzivní praktikou a kdokoliv, kdo na tyto aspekty odkáže, ukazuje pouze svoji neschopnost řídit svůj život. Jak akcentují někteří výzkumníci (například Maki 2011: 52; Mendes 2013: 495–496; Wacquant 2009: 4) vzniká tak kategorie neoliberálních deviantů, kam spadají všichni občané, kteří nevyvíjejí ekonomickou aktivitu a žádají v tomto ohledu o sociální pomoc a které je proto potřeba „napravit“, kultivovat a paternalisticky vychovávat, jelikož nejsou schopni řídit svůj život.²⁴ Na tomto místě je nutné poznamenat, že problematika (sociální) klasifikace jednotlivců a skupin, která je s jakýmkoliv sledováním spjata, není novým tématem, naopak se jedná o mechanismus přítomný ve všech společnostech od jejich vzniku. Ve všech společnostech můžeme pozorovat neustálé tendence klasifikovat občany na základě určitého klíče. Jedinými atributy, které se v čase mění, jsou: (1) zmiňovaný klíč, podle něhož ke klasifikaci dochází, (2) mikro a makro techniky, na základě nichž je klasifikace realizována v praxi, a (3) extenzita a intenzita klasifikace.

Fetišizace ekonomické aktivity ovšem strukturně diskvalifikuje a marginalizuje některé skupiny populace.²⁵ Typicky se jedná o zdravotně postižené lidi, jak akcentují Colin Barnes a Geof Mercer (2005: 533–534, 536), jelikož většina zaměstnavatelů vytváří zaměstnanecké pozice pro lidi, které kulturně vnímáme jako „normální“, takže existuje minimum míst, kde je speciálně upravené prostředí, pracovní doba, adekvátní ohodnocení vzhledem ke speciálním potřebám apod. Pokud vhodné zaměstnání pro zdravotně postižené existuje, zpravidla si dotyčný člověk skrze něj nemůže zajistit

²⁴ Kultivace je zřejmě nejpřesnějším pojmem, neboť pozice neoliberálních deviantů je velmi podobná domorodým obyvatelům „kultivovaným“ během kolonizace dnešními západními státy. Jak zdůrazňuje Foucault (2006: 99–100), často se opomíná, že koloniální techniky a praktiky zpětně historicky působily i na západní společnosti a jejich kulturu, takže později začaly být v rámci tzv. vnitřní kolonizace využívány i v západních společnostech.

²⁵ Důvod fetišizace a samotného označení současného stavu tímto pojmem mimo Foucaulta (2000) nabízí i Bauman (2007: 18), který poukazuje, že společenský řád moderních industriálních společností 19. století byl postaven na zajištění zaměstnání širokým masám obyvatel. V rámci zaměstnání, v němž v té době lidé strávili většinu svého života, byly všem vštěpovány společenské normy a docházelo k neformální disciplinarizaci. Zaměstnání bylo rozdílem mezi řádem a chaosem a bylo klíčové pro reprodukci sociálního nastavení, proto se jeho význam kulturně vtiskl do myšlení západních společností a přetrvával dodnes, ačkoliv se západní společnosti v mnoha ohledech změnily.

vlastní subsistenci, neboť je špatně placené. To je zapříčiněno zvýšenými náklady při vytváření těchto míst, které si zaměstnavatel zpětně kompenzuje na výši platu, a špatnou pozicí zdravotně postiženého člověka vůči zaměstnavateli. Problém však není pouze subsistenční, ale také sociální. Pokud se společenské uznání člověka a jeho pozice odvíjí od jeho zaměstnání, pak jsou zdravotně postižení lidé, kteří nemohou sehnat zaměstnání nebo vykonávají nepřilíš dobře ohodnocené zaměstnání, automaticky marginalizováni jako neoliberální devianti.

K neúspěšnosti neoliberálních deviantů přispívá i obecný trend, který je výsledkem spojení fetišizace ekonomické aktivity a globalizace, a sice prekarizace zaměstnání, kterou lze definovat na základě dvou atributů – odbourávání dlouhodobých zaměstnaneckých smluv (a naopak proliferace krátkodobých a výkonnostně orientovaných kontraktů) a s tím spojené snižování odměny za vykonanou práci a zmenšování zaměstnaneckých jistot. Vlivem prekarizace vzniká vedle kategorie neoliberálních deviantů další kategorie, a sice pracujících chudých (*working poor*), kam patří lidé, kteří nejsou recipienty sociální pomoci, ale mají zaměstnání, skrze něž si ovšem buď nejsou schopni zajistit subsistenci, nebo jsou na hranici chudoby. Tito lidé zpravidla vykonávají další ekonomickou aktivitu (mají druhé či třetí zaměstnání) na černo, existují-li v jejich okolí vhodné pobídky a možnosti (Smith et al. 2008: 183–185; Standing 2014: 11). Symbolicky prekarizace znamená oslabení a v některých případech kompletní odbourání identity konstruované na základě vykonávaného zaměstnání, neboť v minulosti bylo pravidlem, že člověk za svůj život vyměnil zaměstnání maximálně jednou nebo dvakrát, zatímco vlivem prekarizace se změna zaměstnání zněkolikanásobila, což ztěžuje ztotožnění člověka se svojí činností, institucí i personálem. V kombinaci s identitou založenou na ekonomickém cyklu má prekarizace velmi negativní vliv na psychologii a individuální integritu každého člověka (Bauman 2005: 27, 35; Sennett 2006: 75–76). Tlak se zvyšuje i s vlivem společensko-ekonomických restrukturalizací a technologického pokroku, neboť prakticky kdokoliv se může podle Baumana (2005: 69) dostat do pozice nadbytečného člověka a pokud nezvládne tranzici do dalšího zaměstnání, automaticky se dostává do pozice neoliberálního devianta.

Transformace sociálního státu

Transformace sociálního státu na hybridní neoliberální sociální stát je spojena s legitimitou západních států a jejím vakuem, které vzniklo po neoliberální revoluci.

Hybridizaci přitom dokládá názorně Garland (2001: 169–170), který poukazuje, že v neoliberálním sociálním státu zůstala většina institucí spojených s ideou co nejmenšího využívání vězení a využívání těchto institucí se prohloubilo. Ve větší míře se využívají veřejně prospěšné práce nebo probace jako alternativy k pobytu ve vězení. Všechny mechanismy a instituce zachované v rámci neoliberálního sociálního státu jsou však využívány s jinou společenskou vizí a cíli a klíčově se podílí na reprodukci legitimacy takového státu a společenského uspořádání. Legitimita neoliberálního sociálního státu je založena na dvou funkcích, které plní instituce sociálního systému. (1) Poskytovat velmi limitovanou sociální pomoc lidem, kteří se nemohou prosadit na trhu, a to způsobem, aby se zamezilo reprodukci tzv. kultury závislosti. Ta spočívá v představě, že si recipienti/ky pobírající sociální pomoc delší dobu tento úkon internalizují jako sociální normu, kterou dále reprodukují a případně přenášejí na svoje děti, čímž vytvářejí generace rodin závislých na sociální pomoci a od odbourává se tím u nich osobní zodpovědnost. (2) Chránit společnost proti zneužívání (podle řady výzkumů, o nichž viz dále, spíše „zneužívání“) sociální pomoci ze strany neoliberálních deviantů, kteří jsou sekuritizováni jako hrozba v podobě potenciálních a chronických podvodníků, kteří zneužívají dobroty zbytku společnosti a nevyvíjejí adekvátní ekonomickou aktivitu, ačkoliv mohou. Tato rétorika je často patrná v politickém a mediálním diskurzu, odkud je přenášena i do veřejného, přičemž nejběžnější strategií jejího rozšiřování je rámcování ojedinělých případů zneužívání sociální pomoci (neoprávněné čerpání sociální pomoci) jako součást každodennosti, jako neustálou a opakovanou aktivitu, která představuje vážný společenský problém (viz Kohler-Hausmann 2007: 335; Murray 2000: 51; Soldatic, Pini 2009: 85). Neoliberální devianti jsou diskurzivně rámcováni jako (potenciální) morální riziko, které je nutné sledovat a předcházet mu (Dee 2013: 277). Tím se změnil i smysl a účel sociální pomoci a systému, jehož instituce a poskytované služby se postupně transformují na nástroje sledování, kontroly a disciplinarizace (Wacquant 2009: 59) a vytvářejí systém, jenž je postaven na vylučování spíše než inkluzi marginalizovaných populací (Beckett, Western 2001: 44–45; Esping-Andersen 1990: 24).

Podobně, ale extenzivněji, popisuje transformaci Julie MacLeavy (2010: 134), která definovala tři základní prvky neoliberálního sociálního státu: (1) rezignace státních institucí na regulaci trhu, což má za následek prekarizaci; (2) vytvoření a případně rekonstrukce státních institucí, aby umožňovaly integraci recipientů/tek sociální pomoci do konzumní kultury; (3) disciplinarizace občanů, aby se chovali jako

homo oeconomicus, tedy jako aktéři, kteří se řídí ekonomickou kalkulací. V souvislosti s neoliberální sociálním státem navíc používá metaforu *trampolíny*, kterou nahrazuje někdejší metaforu *záchranné sítě* reprezentující původní sociální stát a pomocí níž chce vyjádřit základní princip sociálního systému, jenž spočívá v co nejrychlejším navrácení recipientů/tek do zaměstnání nebo alespoň v co nejrychlejším zajištění odpracování si sociální pomoci.

Wacquant (2009: 307) transformaci a její výsledek konceptualizuje výhradně v intencích změny socializačního procesu, kdy v původním sociálním státu byli občané socializováni skrze zajištění subsistence a v transformovaném sociálním státu je to skrze vynucování ekonomické aktivity v podobě *workfare*, tedy odpracování sociální pomoci. *Workfare* je přitom technikou, v rámci níž není s recipienty/tkami zacházeno jako s plnoprávnými občany, ale stávají se subjekty a klienty systému, u nichž je vyžadována změna chování jako podmínka pro poskytování sociální pomoci.

Maurizio Lazzarato (2009: 128) považuje transformaci sociálního státu za proces, který se klíčově podílí na reprodukci neoliberální governmentality, neboť transformovaný sociální stát a systém zjišťuje a nastavuje hranici sociální pomoci, aby byla maximalizována efektivnost – sociální pomoc by měla být co nejmenší a zároveň tak velká, aby zamezila risku společenských nepokojů. Podle Lazzarata smysl institucí sociálního systému nespočívá v jakékoliv socializaci, integraci nebo pomoci marginalizovaným občanům, ale v monitorování situace a vytváření efektivní rovnováhy, která reprodukuje neoliberální diskurz. Na tuto myšlenku navazuje Richard Sennett (2006: 187), podle nějž je součástí této rovnováhy i strukturně vytvářená nejistota u recipientů/tek v podobě neustále možností snížení nebo zrušení poskytování sociální pomoci. Nejistota a strach z existenčních problémů by měly sloužit jako negativní motivace pro všechny recipienty/tky, aby přistoupili na podmínky sociálního systému. Guy Standing (2014: 146) upozorňuje, že nejistota neplatí pouze pro neoliberální devianty, ale vlivem prekarizace je aplikována na všechny občany, čímž je vytvářena atmosféra strachu a úzkosti, v níž lze mnohem lépe uplatnit sekuritizační diskurz a démonizovat a kriminalizovat vybrané skupiny populace jako viníky situace.

Aplikování neliberálních praktik

K naplnění takto nastavené legitimacy sociálního systému a z podstaty pozice neoliberálních deviantů lze v celém procesu poskytování sociální pomoci aplikovat neliberální praktiky a zacházet s žadateli a recipienty jako s druhořadými občany, u

nichž lze do určité míry suspendovat jejich práva za účelem „nápravy“ (Henman, Marston 2008: 194). Celý proces není následně vnímán ze strany ostatních občanů jako nepřípustný nebo porušující práva neoliberálních deviantů, kteří jsou považováni za aktéry, kteří se neumí sami rozhodovat, neboť nejsou schopni řídit rizika ve svém životě, a dozor si zaslouží (Dee 2013: 275; Kohler-Hausmann 2007: 341). Význam neliberálních praktik v tomto ohledu lze vidět na příkladu *workfare*, aktivizačních programů a řízení využívání sociální pomoci, jejichž význam tkví ve snaze internalizace určitých vzorců chování a jednání u recipientů (osobní zodpovědnosti). Neliberální praktiky podle Wacquanta (2009: 108–109) slouží také jako určitý spektakl pro ostatní členy společnosti, že pokud skončí na pozici neoliberálního devianta, mohou počítat se stejným zacházením, které je v mnoha směrech daleko horší než ta nejpodřadnější práce, kterou jsou si schopni představit. Neoliberální devianti hrají roli jakési odstrašující kasty, do níž může patřit v podstatě každý, kdo nevyvíjí adekvátní ekonomickou aktivitu, přičemž Wacquant, ale i Garland (2001: 178–179), jdou ještě dále a tvrdí, že pokud někdo není ochoten přistoupit na roli neoliberálního devianta a podrobit se disciplinarizaci a normalizaci, nechá se „zmizet“ ve vězení, odkud sejde z veřejného zřetele.

Využívání idejí *new public management*

Aby mohly plnit tyto role, instituce sociální pomoci se musely změnit na základě konceptu *new public management* (NPM), který se začal uplatňovat na veřejné instituce, aby změnil jejich fungování, které by mělo zahrnout manažerské řízení typické zaváděním řízení rizik, auditů a technokratické odpovědnosti (Dee 2013: 274; Thornton, Marston 2009: 75). Koncept NPM nahradil klasický étos profesionální byrokracie dohlížející v první řadě na naplnění zákonných nároků všech zainteresovaných stran, a to i za cenu ekonomické neefektivity (Batsleer, Humphries 2005: 4). Jak ukazuje Paul Henman (2004: 178–179), v intencích sociálních systémů znamená nahrazení klasické byrokracie zejména uplatňování přístupu založeného na řízení rizik, který spočívá ve výše zmíněné algoritmizaci a zavádění *dataveillance*. Vedle toho jsou terčem NPM také sociální pracovníci/úředníci, na něž je velká část jeho mechanismů aplikována, zejména s ohledem na „evaluaci“ jejich výkonnosti. To v praxi znamená, že pro sociální pracovníky/úředníky je nejdůležitější vyhovět interně nastaveným mechanismům, pravidlům a pokynům, podle nichž je následně posuzována jejich práce, a až poté pomáhat lidem, kteří jsou v nouzi. Ze sociálních

pracovníků se tudíž stávají spíše čistě úředníci, kteří místo práce v terénu a budování důvěry na základě každodenního kontaktu tráví více času v kanceláři a naplňují nastavené směrnice, v rámci nichž často rozhodují o recipientech „od stolu“ (Ferguson 2008: 13–14, 49). Pro plošné a efektivní zavádění NPM byl, jak upozorňuje John Gilliom (2001: 32), klíčový technologický pokrok a zavádění počítačů a jejich propojování, což umožnilo vlastní porovnávání jakýchkoliv údajů a vytváření norem, standardů a dalších měřících prostředků.

Welfare surveillance: neoliberální sociální spravedlnost v praxi

Konceptualizace *welfare surveillance* jako svébytného tématu a podoboru *surveillance studies* je poměrně novou záležitostí (systematickou tematizaci a terénní výzkum lze pozorovat až přibližně v posledních 20 letech). V minulosti bylo sledování v rámci sociálního systému spojeno efektivizací procesu přerozdělování společenského bohatství (*welfare*) a adresnějšího poskytování zdrojů, což jsou motivy, které lze pozorovat již od vzniku moderního sociálního systému a s tím spojené byrokracie. V tomto smyslu je sledování spíše monitorováním funkčnosti celého sociálního systému a jeho následné uzpůsobování za účelem jeho lepšího fungování, které je interpretováno jako snaha efektivně pomoci co největšímu spektru občanů k zajištění (důstojné) subsistence. Sledování v této době bylo méně intenzivní a nezasahovalo tolik do soukromí recipientů/tek, což bylo dáno diskurzivním nastavením, které ovlivňovalo účel sledování, ale také technologickými limity. Takto fungovaly západní sociální státy v 60. a 70. letech 20. století (s výjimkou USA, kde se již v druhé polovině 70. let začala systematicky uplatňovat represivní opatření na recipienty/tky). Konkrétní termín a systematizovaná problematika *welfare surveillance* ve smyslu charakterizovaném Torinem Monahanem (2008: 292) jako specifické formy sledování a kontroly lidí, kteří jsou ve špatné životní situaci a žádají o pomoc, za účelem jejich disciplinarizace jsou spjaté až se změnami v 80. letech a neoliberální revolucí. *Welfare surveillance* ustavilo nový klíč klasifikace občanů a zároveň reprezentuje konkrétní sadu technik klasifikace, která je spojena s rapidním technologickým rozvojem, a specifickou extenzitou a intenzitou, s jakými jsou techniky využívány.

Welfare surveillance je s ohledem na sociální spravedlnost a neoliberální governmentální založeno na dvou klíčových prvcích tvořících provázaný a komplexní celek:

- Využívání neliberálních praktik k získávání dat o žadatelích/lkách a recipientech/tkách sociální pomoci a k jejich disciplinarizaci, normalizaci a symbolické stigmatizaci, marginalizaci a kriminalizaci jako neoliberalních deviantů.
- Využívání moderních technologií a technik v podobě *dataveillance* pro lepší („vědeckější“) legitimizaci (sociálního) systému založeného na uplatňování neliberálních praktik a k větší efektivitě celého systému.

Mezi neliberální praktiky využívané v rámci západních sociálních systémů patří široké pole nástrojů: velmi podrobné rozhovory (někdy až výslechy) recipientů a žadatelů s úředníky/sociálními pracovníky, aktivizační programy, odpracování sociální pomoci (*workfare*), snímání otisků prstů, retinální skenování oka, testy na omamné látky, sexuální regulace a řízení využívání sociální pomoci (*income management*). Z tohoto výčtu jsou zřejmě nejznámějšími praktikami rozhovory/výslechy s pracovníky a v posledních 20 letech také aktivizační programy a *workfare* objevující a prohlubující se ve většině západních sociálních systémů v rámci tzv. sociálních reforem, které bývají „doporučovány“ (prosazovány) OECD jako globálně žádoucí nastavení sociálního systému, jak naznačuje řada výzkumníků (Clasen et al. 2001: 161; Dee 2013: 273–274; Kemmerling, Bruttel 2006: 103; Lantz, Marston 2012: 854–856). To platí i pro státy a společnosti, které jsou brány jako „sociálně štedré“, což se týká Německa, kde proběhly Hartzovy reformy (viz Eichhorst, Marx 2011; Kemmerling, Bruttel 2006), Francie (Wacquant 2009), ale především severovýchodních států, kde probíhá diskuse ohledně změn v sociálních systémech v posledních letech (například Johansson, Hvinden 2007; Jørgensen, Schulze 2011; Jutila 2011; Keskitalo 2007 a další).²⁶ Zbytek praktik ve výčtu je ve velké míře tematizován zejména v Austrálii, Spojených státech, Kanadě (Ontariu), Británii a Novém Zélandu.²⁷ Nicméně příklady českých sociálních

²⁶ Sociální reformy a neliberální praktiky se však začínají dostávat i mimo Západ, konkrétně do Latinské Ameriky (Rawlings, Rubio 2005), Indie (Jacobsen 2012) nebo Izraele (Ajzenstadt 2009; Regev-Messalem 2014).

²⁷ Poněkud „napřed“ ve *welfare surveillance* je sociální systém ve Spojených státech, kde přijali jednu z neliberálních praktik již v 60. letech 20. století. Tato praktika spočívala v púlnočních raziích v domácnostech recipientek, u nichž existovalo podezření, že žijí s nenahlášenými partnery, aby získaly

refořem, o nichž bude řeč v následující kapitole, nebo absurdně nastavené aktivizace a *workfare* v německém Hamburgu (také viz dále) ukazují, že i (další) evropské státy mohou být „kreativní“ a zdokonalovat stávající praktiky nebo přebírat další, případně ukazují, že neliberálním praktikám nemusí být věnována adekvátní pozornost. To v určitém smyslu potvrzuje například Jens Alber (2010: 118–119), který provedl analýzu vzájemného ovlivňování sociálních systémů Spojených států a Evropy, přičemž zjistil, že od 90. let dochází k většímu vlivu Spojených států (což se projevilo na přijetí aktivizace a *workfare* ve většině zemí kontinentální Evropy) a že tento trend se může dále prohlubovat, což může znamenat přijímání dalších praktik a technik. O stejném trendu mluví i Patricia Frericks, Robert Maier a Willibrord de Graaf (2009: 139), kteří analyzovali reformy důchodového systému v kontinentální Evropě, které se však ukázaly jako nefunkční, takže některé státy (například Nizozemsko nebo Francie) se naopak začaly vracet k původním systémům, čímž tento trend v této parciální oblasti zmírnily nebo zastavily.

Iniciační fáze – rozhovory/výsledky žadatelů/recipientů a byrokratická kontrola

Sledování a získávání dat pomocí rozhovorů/výsledků začíná již v okamžiku prvotního kontaktu žadatele, který musí vyplnit a doložit celou řadu věcí týkající se jeho finanční situace i osobních záležitostí.²⁸ Recipienti/tky následně musí docházet na pravidelné schůzky, kde jsou zpovídáni pracovníky úřadu, které zajímá mimo jiné i soukromí a volný čas. Zmeškání takové schůzky se bere jako vážný prohřešek a bez přijatelné omluvy následuje pro recipienta sankce. Neposkytnutí informací nebo poskytnutí zkreslených informací v jakékoli fázi se automaticky bere jako důkaz nekalých úmyslů a znamená odmítnutí poskytnutí sociální pomoci nebo vyřazení ze systému. Recipienti/tky si často musí vést osobní deníky (někdy nazývané jako akční plány), kde by měly být záznamy o jejich snaze získat zaměstnání, přičemž tato snaha je kontrolována (například Bengtsson, Berglund 2012: 98; Eubanks 2006: 95; Henman 2004: 182; Parker, Fopp 2005: 115–117).

S recipienty se však zpravidla v rámci systému vede pouze minimální dialog, což je zapříčiněno i implementací NPM do procesu přidělování sociálních

více peněz. Ve druhé polovině 60. let vznikla občanská iniciativa vedená dvěma akademiky z Kolumbijské univerzity (Richardem Clowardem a Francis Fox Pivenovou) zdůrazňující, že rozdíly jsou protiústavní (Gustafson 2011: 21–22, 28).

²⁸ Například John Gilliom (2001: 34) uvádí, že v USA se může jednat až o 770 otázek.

pracovníků/úředníků, kteří se u případů začali více střídat. Střídání vytváří výraznou diskontinuitu a mimo dialogu narušuje i důvěru, která je u sociální práce klíčová. Řada žadatelů/lek a recipientů/tek si v tomto duchu stěžovala na zhoršující se prostředí, v němž se odehrávají veškeré interakce. Prostory a kanceláře se výrazně formalizovaly, omezil se osobní kontakt vlivem zřízení skleněných bariér a zavedla se klientelizace, kdy si žadatelé a recipienti musí brát čísla z automatu, aby byli jeden po druhém obslouženi. I chování úředníků/sociálních pracovníků se po zavedení sociálních reforem zpravidla změnilo – začali být více formální a méně sdílejí informace, včetně práv, která recipienti/tky mají možnost požadovat. S recipienty/tkami nikdo neprochází všechny náležitosti sociálního systému, jsou pouze nuceni podepsat formuláře, které jsou psané ve složitém jazyce a k nimž jsou poskytovány manuály, jež mají několik desítek stran informací, takže zhodnocení všech smluv se stává velmi složitým úkolem. Vlivem komplexnosti a složitosti celého systému, v němž se často neorientují ani sami úředníci a sociální pracovníci (není výjimkou, že neví, jak vyhodnocování skrze počítačový systém funguje) dochází i k podávání zmatených a protichůdných informací (například Gilliom 2001: 86; Gustafson 2011: 110–112; Chouinard, Crooks 2005: 28–30; Tickamyer et al. 2000: 179, 182).

Pracovníci paralelně s pravidelnými rozhovory chodí za lidmi na nečekané kontroly a hlídají, zda recipient včas plní veškeré povinnosti. V případě kanadského Ontaria nebo americké Kalifornie má pracovník dokonce právo vniknout do soukromí daného člověka, tedy do jeho bytu, a zabavit tam všechny potřebné důkazy, pokud má podezření z podvodu nebo jiného nezákonného jednání (Gustafson 2011: 157–158; Maki 2011: 54). V Austrálii má však prostorová kontrola probíhat i ze strany samotných recipientů/tek, kteří musí nahlašovat, že se chtějí přestěhovat a kam. Recipienti/tky se v tomto ohledu nesmí stěhovat do oblastí, kde je statisticky větší nezaměstnanost než v oblasti, v níž se nacházejí, a zároveň i samotné stěhování podléhá ke schválení úřadu, musí pro něj tedy být adekvátní důvod (Parker, Fopp 2005: 118). Vzájemná kontrola je v některých systémech (ve Spojených státech a Kanadě) uplatňována i skrze telefonické linky sloužící k nahlašování jakéhokoliv podezření ze zneužívání sociální pomoci, přičemž občané jsou navíc nabádáni, aby tyto linky při sebemenším podezření využili, čímž je vytvářen velký tlak i na recipienty/tky, kteří se ničím neprovinily, ale bojí se, aby nepřišli o sociální pomoc, pokud svoje podezření nenahlásí (Gilliom 2001: 88–89; Kohler-Hausmann 2007: 342; Maki 2011: 55). V Británii se objevil jiný typ byrokratické kontroly cílený na zdravotně postižené recipienty, jejíž

součástí se staly nové speciální lékařské komise, které měly zpětně prověřit zdravotně postižené lidi přihlášené v sociálním systému, zda nepodvádí, a případně je měly „vyléčit“ a „uschopnit“ k výkonu zaměstnání nebo alespoň aktivizaci a *workfare* (Newman 2011: 92; Standing 2014: 166–167).

Byrokratická kontrola spojená s medicínou má i genderový rozměr, jemuž se podrobně věnuje Anna Marie Smith (2007), která skrze svoji analýzu poukazuje na uplatňování velmi systematické sexuální regulace, kterou uplatňují jednotlivé sociální úřady ve Spojených státech. Prvotní regulací je zmrazení výše vyplácené sociální pomoci v souvislosti s počtem dětí. Vyplácená pomoc se v rámci místních sociálních politik nezvyšuje, pokud do rodiny, která pobírá sociální pomoc, přibude dítě. Toto opatření je zcela legitimizováno na ideji osobní zodpovědnosti, v rámci níž by každá matka měla sama zvážit, zda má dostatek materiálních prostředků, aby mohla mít (další) dítě. Pokud má ve své životní situaci dítě, je to zcela její zodpovědnost, s níž se musí vypořádat (Smith 2007: 147–148). Podobné omezení porodnosti u matek samoživitelek a žen pobírajících sociální pomoc lze najít i v Kanadě, kde jsou ovšem tvrdší podmínky. Když během pobírání sociální pomoci žena otěhotní, tato pomoc se jí snižuje, v případě, že dochází k opakovanému „porušování“ nastavených pravidel, dojde k vyřazení ze systému (Maki 2011: 58). Na zmrazení navazuje povinná informační kampaň a rozhovory, které musí úředníci/sociální pracovníci podstupovat s recipientkami, které v některých státech musí při pohovoru předložit svoji konkrétní představu a plán rodinného života, aby byly přijaty do systému. Součástí celého procesu je i podepsání smlouvy, která stvrzuje tento plán a další obecná ustanovení. Pokud se věci vyvíjejí jinak, jedná se o porušení smlouvy, z čehož vyplývají sankce pro recipientku a absence jakékoliv povinnosti pro úřad. V některých případech recipientky/ti podstupují povinné kurzy sexuální výchovy a rodinného plánování. Další povinné kurzy se týkají výhod manželství a vhodnosti uzavřít manželský sňatek, pokud spolu žijí dva lidé (kurzy byly/jsou koncipovány pouze na páry ženy a muže), případně jsou kurzy zaměřeny přímo na předmanželskou přípravu (Smith 2007: 158–160, 175–176). V případě, že se dítě narodí i přes „prevenci“, má řada sociálních úřadů povinnost pozitivně apelovat na matky, aby daly svoje děti k adopci. Tento krok je podpořen a oceněn příplatkem k sociální pomoci, aby byly matky dostatečně motivovány (Smith 2007: 164–165).

Na poněkud extrémní praktiku v tomto duchu poukazuje Julie Gregory (2010: 52), která zkoumala případy chudých žen a matek samoživitelek, z nichž některé měly

v minulosti problémy s drogovou závislostí, ve Spojených státech. Tyto ženy byly prostřednictvím neziskových organizací pobízeny ke sterilizaci a tyto pobídky byly nabízeny i na pobočkách institucí sociálního systému. Sterilizace tedy nebyly nabízeny a placeny přímo v rámci sociálního systému, ale instituce a jiné úřady proti ní nijak nezakročily a tolerovaly ji.

Pokud recipient povinnosti neplní nebo přestane s pracovníky nebo úřadem komunikovat, je postupně sankcionován odebráním části pomoci a v případě přetrvávajících problémů vyřazen ze systému (v některých systémech se objevuje pravidlo „třikrát a dost“), přičemž v některých případech a systémech může dojít k zákazu opětovného přihlášení, a to i doživotnímu (pravidlo „nulové tolerance“) (například Gustafson 2011: 65–66; Chunn, Gavigan 2004: 221; O'Brien 2013: 740; Thornton, Marston 2009: 78).

Kooperace mezi sociálním pracovníkem/úředníkem a recipientem/tkou je výrazně tematizována v mnoha terénních výzkumech a výzkumech sociálních politik v severských zemích (například Blomberg et al. 2013; Halvorsen et al. 2007; Johansson, Hvinden 2007; Keskitalo 2007; Torfing 1999), které v minulosti vykazovaly velmi velkou míru snahu o individuální integraci každého člověka, který se přihlásil o pomoc. Výzkumníci ukazují, že i v severských státech se postupně změnil diskurz týkající se vnímání recipienta/tky, kdy tito lidé přestali být považováni za někoho, kdo potřebuje pomoc, a začalo na ně být nahlíženo spíše s nedůvěrou jako někoho, kdo má pochybné morální kvality a úmysly. Samotné jednání mezi oběma aktéry se formalizovalo v souladu s NPM a pracovníci upustili od individuálního přístupu ve smyslu navázání hlubší důvěry. Na rozdíl od jiných států však byl/je tento diskurzivní obrat přece jenom ve větší míře (v kontrastu s jinými sociálními systémy) přijímán ze strany sociálních pracovníků/úředníků spíše zdrženlivě, zejména s ohledem na sankce a represí. Pozvolnější přijímání sociálních reforem je patrné i na politikách a přijatých normách, které například podněcují dialog v rámci sociálních systémů, aby každý recipient/ka měl/a hlas a slovo ohledně své budoucnosti a nestal/a se pouze pasivním aktérem, který akceptuje a plní úkoly a úkony zadané sociálním úřadem.

Aktivizační programy a *workfare*

Po iniciační fázi a přijetí do sociálního systému musí být recipienti/tky aktivní a pomoc, kterou dostávají, si musí v první řadě odpracovat (tento mechanismus se běžně nazývá *workfare*) nebo se alespoň účastnit aktivizačních programů určených k (opětovnému)

vštípení pracovních návyků. (Zde je nutné poznamenat, že aktivizaci i *workfare* oproti úpravě vztahu mezi sociálním pracovníkem/úředníkem a recipientem/tkou přijaly s výjimkou Islandu všechny severské státy.) Pokud recipient/tka participuje na programech a plní je, dostane se do kategorie *deserving poor*, kam patří recipienti/tky, kteří/které si svoji pomoc zaslouží, neboť jsou schopni být systémově užiteční (ve smyslu ekonomické aktivity). Recipienti/tky tím dokazují, že nemají zájem systém využívat ke svému přežití (či v rámci běžnější rétoriky, nechtějí systém zneužívat a žít bohatý život na úkor úsilí ostatních občanů). Reciprocita se však vztahuje výhradně na okamžitou ekonomickou kompenzaci, jakákoliv budoucí kompenzace ze strany občanů (například ve formě získání zaměstnání a odvádění daní nebo výchovy dětí jako nových občanů) je irelevantní (Henman 2004: 181; McMullin et al. 2002: 303). Mimo morálního významu *workfare* a aktivizace tudíž existuje, jak poukazuje Paul Henman a Greg Marston (2008: 192) a Karen Soldatic a Barbara Pini (2009: 83, 85), i ryze pragmatický a ekonomický účel – recipienti/tky kompenzují společnosti prostředky, které do nich „investovala“. Recipientitky jsou často zařazováni na pozice podle potřeby zadavatele a s tímto postupem v drtivé většině případů nemohou nic dělat, jinak by riskovali, že na ně budou uplatněny sankce (Chunn, Gavigan 2004: 234–235; Soldatic, Pini 2009: 81). S tím souvisí i vysoká míra flexibility, která je na recipienty/tky kladena, což znamená, že musí být připraveni/ny na jakoukoliv změnu činnosti (ve smyslu náplně i prostorového umístění), kterou pod záštitou aktivizace a *workfare* vykonávají, jinak hrozí sankce (Clasen et al. 2001: 170; Soldatic, Chapman 2010: 141–142). Kombinace slabé pozice recipientů/tek, nutnosti kompenzace a flexibility má za následek, že výkon *workfare* a aktivizací je často spojen se zaměstnáními chápanými jako společensky podřadnými. U některých pozic je tato stigmatizace dále umocněna povinností nosit uniformy při jejich výkonu, což má v některých případech bezpečnostní účely, ale někdy se jedná pouze o identifikačně-stigmatizující nástroj (příkladem mohou být typické křiklavé rozlišovací vesty, které nosí lidé uklízející veřejné prostranství). Julilly Kohler-Hausmann (2007: 329) v tomto duchu poukazuje, že ve Spojených státech jsou v některých státech a obcích tyto uniformy nápadně podobné vězeňským stejnokrojům, což podněcuje asociaci s kriminální činností.

Existují však i jiné typy aktivizačních programů a *workfare*, které nezahrnují společensky odpudivé (byť jinak naprosto klíčové) činnosti, ale jsou spíše založeny na myšlence, že recipienti/tky musí něco dělat, aby byl splněn reciproční princip.

Příkladem takové činnosti může být projekt, který vznikl v německém Hamburgu na popud tamního úřadu práce. V rámci projektu byla postavena imitace nákupního střediska, v němž si měli dlouhodobě nezaměstnaní hrát na jednotlivá zaměstnání a v těchto rolích se střídat. Imitované nákupní středisko obsahovalo imitace výrobků, peněz a zařízení a imitovány byly také postupy vykonávané v nákupním středisku. Tato „Škola skutečného života“, jak byl projekt nazván, byla povinná pro všechny dlouhodobě nezaměstnané recipienty (neúčast znamenala sankce), kteří museli na projektu participovat 40 hodin týdně pod dobu šesti až devíti měsíců (Trenkamp 2010). Ve výsledku je pro recipienty tato činnost velmi psychicky náročná, neboť je velmi těžké v ní najít význam. Veškerá vykonaná námaha a práce je úplně zbytečná, neboť z ní nemá nikdo užitek, a velmi sugestivně připomíná praktiky z evropských vězení 19. století, kde vězni měli za úkol každý den přehazovat hromadu písku z jednoho místa na druhé. Tehdy se však nikdo netajil skutečností, že cílem této aktivity je podrobení mysli vězňů.

Smysl takového aktivizačního programu ukazuje Kaspar Villadsen (2012: 70–71), který analyzoval dánský sociální systém. V Dánsku nabývá aktivizace sofistikovanější podoby, jelikož je patrný větší formální důraz na využívání governmentality a bezpečnostního aparátu. Manuál pro sociální pracovníky doporučuje, aby pracovníci recipienty/ky k ničemu přímo netlačili, jelikož by tím ztráceli jejich důvěru a zvyšovala by se tím psychologická deprivace. Namísto toho, by měl sociální pracovník některé možnosti volby, které může recipient/tka ve své situaci vykonat, zarámcovat jako lepší a přijatelnější, čímž by měl stimulovat možnost volby a zároveň i zodpovědnost za tuto volbu. Aktivizační činnost by neměla být nařízenou aktivitou a neměla by být chápána jako aktivita z nutnosti, neboť se tím ztrácí edukativní rozměr. Recipient/tka pod vedením sociálního pracovníka by sám/sama měl/a uznat, že aktivizace a případně *workfare* je pro něj/ni to nejlepší. Tím se docílí lepší spolupráce mezi recipienty/tkami a sociálním systémem a zároveň se lépe obnoví „mentalita vydělávajícího člověka“, což je specifický pojem v rámci manuálu, který odkazuje k narušenému smyslu pro ekonomickou aktivitu u recipientů/tek. Paradoxem je skutečnost, že podmíněnost sociální pomoci plněním aktivizačních programů a *workfare* v Dánsku existuje, ale recipient/tka by tento represivní nástroj měl/a pocítit až v situaci, kdy na něj/ni je aplikován, čímž je podmíněnost nejenom do určité míry skryta, ale také je aplikována až v případě špatné volby recipienta/ky. Trest je tedy uplatněn až na základě volby v rámci nastavených podmínek sociálního systému, ne

na základě samotné žádosti o sociální pomoc. Součástí sociální práce je však i disciplinarizace, která se podle Villadsena (2012: 72) aplikuje jiným způsobem, a sice ovlivňováním chování a habituálních návyků recipientů/tek. Sociální pracovník by se sice podle manuálu měl vyvarovat zasahování do soukromého života svěřených lidí, ale pouze v případě, že to neovlivňuje jejich schopnost vykonávat ekonomickou aktivitu. Pokud se recipient/ka chová příliš expresivně (například agresivně) nebo naopak příliš submisivně, nedodrží hygienické návyky, nevhodně komunikuje, má nevhodné oblečení nebo vypadá odpudivě, pak je to důvod pro přímou disciplinarizaci (normalizaci) ze strany sociálního pracovníka. Ve výsledku je tudíž v dánském sociálním systému disciplinarizace latentně přítomná, takže je stejně (a možná více) problematický jako ostatní systémy.

Problematický je však i zmiňovaný princip reciprocity, který ve své studii analyzuje Shlomi Segalla (2005), jenž poukazuje na velmi výrazné nedostatky tohoto principu vzhledem k recipientům/tkám sociální pomoci. Podle Segalla (2005: 334) nelze princip reciprocity chápat univerzálně, jak jeho proponenti často zdůrazňují, jelikož v praxi není takto aplikován. Zaměstnání se často nevyžaduje po bohatých a materiálně zajištěných lidech, kteří jsou si schopni subsistenci zajistit sami, aniž by žádali o pomoc společenské instituce. U těchto lidí však platí povinnost platit daně, což lze chápat jako alternativní příspěvek a kompenzaci společnosti. Existují však lidé, kteří nemají zaměstnání a ani neplatí daně, přesto mají subsistenci zajištěnou a porušují reciprocitu. Mezi tyto lidi patří dospělí členové zajištěných rodin, kteří nevykonávají žádnou ekonomickou aktivitu a nikdo je k této aktivitě nenutí, a stejně tak se jedná i o rodiče na mateřské dovolené, které jsou zajištěny skrze ekonomickou aktivitu svého partnera a také sociální pomoc vyplácenou v mateřství, ale nevykonávají žádnou ekonomicky užitečnou aktivitu. Dalo by se namítnout, že výchova dětí je dostatečnou (možná i největší) společenskou kompenzací, ale výše jsem uváděl, že takto výchovu dětí ze systémového hlediska rozhodně nelze chápat. Naopak v některých sociálních systémech dochází k penalizaci v případě, že žena v průběhu pobírání sociální pomoci otěhotní. V rámci současných západních společností je podle Segalla tudíž povinnost reciprocity v podobě práce za přežití uvalena pouze na lidi, kteří jsou v nouzi a nedokážou bez pomoci přežít. Reciprocita nemůže být v tomto ohledu univerzálním principem nebo občanskou povinností, neboť je selektivně aplikována pouze na část populace, která se navíc provinila pouze svojí špatnou společenskou pozicí.

Dalším problémem je podle Segalla (2005: 337) velmi úzká interpretace samotné reciprocity spojované s *workfare*, která je založená na principu „okamžité pomoci za okamžitou pomoc“. To však odporuje praxi spojené s reciprocitou, kdy často dochází k situaci, kdy aktér prokazující pomoc nebo službu jinému aktérovi neočekává, že mu ji hned oplatí. Spíše dochází nezištnému a nepodmíněnému poskytnutí pomoci s vidinou možného budoucího nebo dlouhodobého oplacení. Reciprocitou může být i zlepšení vztahů mezi danými aktéry v důsledku pomoci jednoho z nich druhému, což může v budoucnu vyústit v nepředvídatelnou (větší) pomoc druhého aktéra prvnímu, ale také to nemusí vyústit v žádnou další kooperaci. Je to analogická situace, jako když lékař pomáhá pacientovi, kterému sice musí pomoci, jelikož složil Hippokratovu přísahu, ale pomáhá nezištně a v budoucnu od něj nic neočekává. Reciprocita může mít rovněž rozptýlenou a nepřímou podobu. Aktér, kterému pomůže někdo jiný, může skrze svůj život a každodennost, nepřímo pozitivně ovlivnit život aktéra, který pomoc poskytl, nebo jiného aktéra. Segall (2005: 338) tudíž poukazuje, že reciprocita v žádném případě nemusí být chápána v kategoriích proporcionalnosti a podmíněnosti.

Argument kategorizující aktivizační činnosti a *workfare* jako výraz společenské reciprocity je tedy velmi slabý a problematický, takže lze oba mechanismy chápat spíše jako vstupní a následně kontinuální testy. Předmětem testování je ochota recipienta/ky spolupracovat se systémem a podřídit se mu, což slouží jako mechanismus kategorizace žadatelů/lek a recipientů/tek do kategorií (ne)zasluhující si pomoc. Recipienti zasluhující si pomoc podle řady výzkumníků (Chunn, Gavigan 2004: 235; Kemmerling, Bruttel 2006: 95; Maki 2011: 58–59; McMullin et al. 2002: 302; Newman 2011: 92, 96; Schram et al. 2010: 744–745; Thornton, Marston 2009: 75) tvoří „zásobárnu“ levné a flexibilní pracovní síly, která by měla být společnosti kdykoliv k dispozici. Recipienti/ky sociální pomoci se stávají určitým typem prekariátu, který mohou využít jakékoliv soukromé firmy k minimalizaci svých nákladů, čímž zároveň tito lidé zmizí z evidence sociálního systému a mohou se vykázat jako úspora. Soukromý sektor na celém mechanismu těží také v rámci outsourcingu různých služeb, například soukromé personální agentury přebírají agendu úřadů práce s cílem zajistit recipientům zaměstnání, za což berou pobídky z veřejných peněz.

Biometrie – identifikace skrze otisky prstů a retinální skenování oka a testování na omamné látky

V některých sociálních systémech (zejména ve Spojených státech a Kanadě) se objevují invazivnější neliberální praktiky spočívající ve využívání biometrických nástrojů ke klasifikaci a identifikaci žadatelů a recipientů. Jedná se zejména o dvě praktiky – snímání otisků prstů a retinální skenování oka. Zatímco snímání otisků prstů je dostatečně známou metodou, retinální skenování již tolik známé není. Skenování spočívá ve snímání nervové vrstvy, která je za okem, a vytvoření snímku, který je pro každého člověka a oko unikátní. Toto skenování není ovšem prostým skenováním oka jako je tomu u snímání oční sítnice, neboť k vytvoření retinálního snímku je potřeba infračervený laser, jenž pronikne okem a pořídí snímek, což znamená, že celá procedura je invazivní (Magnet 2009: 170–171; Murray 2000: 46).

Mimo otisků prstů a retinálního skenování oka se využívá ještě jedna praktika, která lze zařadit do biometrické kategorie, a to testy na přítomnost omamných látek v těle využívané nikoli v případě podezření, ale plošně a preventivně v Kanadě (Maki 2011: 48), Novém Zélandu (O'Brien 2013: 740) i ve Spojených státech (Schaberg 2012: 579). Hlavním problémem jsou přitom náhodné testy všech (jakéhokoliv/jakékoliv) recipientů/tek, a to na základě pouhé skutečnosti, že žádají o sociální pomoc, nikoli na základě podezření na užití omamných látek. Problematický je i následný postup úřadu, který na daného recipienta/tku, pokud je jeho test pozitivní, uvalí další sankce a represe, namísto pozitivního řešení jeho problému (Schaberg 2012: 573). Legitimizace zavedení takového testování je postavena na zamezení zneužívání sociální pomoci poskytované společnostmi na účely přežití nebo překlenutí obtížné situace, ne na nákup omamných látek (Schaberg 2012: 581; Wincup 2014: 1032). V případě Missouri jako jednoho z unijních států Spojených států, který analyzovala Abby Schaberg (2012: 581–582), je systém vůči recipientům vstřícnější, když aplikuje sankce až po tom, co recipient/tka, u něhož/níž jsou zjištěny omamné látky, odmítne nastoupit protidrogové léčení nebo jsou u něj/ní během léčení opět zjištěny omamné látky. Sankcí je v tomto případě vyřazení ze systému a zákaz opětovné registrace po dobu tří let. V některých dalších státech, včetně Kalifornie analyzované Kaaryn Gustafsonovou (2011: 55), je přístup represivnější a založen na konceptu nulové tolerance, takže jakákoliv spojitost recipienta/tky s omamnými látkami znamená doživotní vyřazení ze systému bez jakékoliv možnosti opětovného registrování. Celkově však nejenom ve Spojených státech, ale ve všech dalších

sociálních systémech je incidence drogově závislých recipientů/tek velmi mizivá, jak poukazuje Emma Wincup (2014: 1036), proto je otázkou, zda je efektivní provádět plošné a náhodné testy.²⁹

Biometrické metody formálně umožňují alespoň částečnou automatizaci identifikace a počítačové zpracování většího množství dat, ale obsahují i velmi silnou symbolickou rovinu. Skrze otisky prstů a další identifikační techniky, které jsou dlouhodobě spojeny s kriminálními přečiny (podezřelým a usvědčeným lidem se vždy berou otisky prstů kvůli jejich usvědčení nebo identifikaci), vzniká velmi silná asociace u veřejnosti i samotných žadatelů/lek a recipientů/tek, že každý, kdo žádá o sociální pomoc, je potenciální podvodník, což znamená, že se v podstatě uplatňuje presumpce viny, která navíc umocňuje představu, že incidence kriminálních přečinů je u recipientů na vysoké úrovni (Billings 2011: 188; Magnet 2009: 177; Schaberg 2012: 581). Gustafson (2011: 52) upozorňuje, že kriminalizační trend lze pozorovat i ve specifické diskurzivní změně týkající střídání společenských pozic ve smyslu zaměstnance/kyně a recipienta/ky, což se běžně označuje jako cyklus. Takové označení reprezentuje ideu, že období, kdy se člověku (ne)daří, má cyklickou tendenci, proto se většina lidí ve svém životě dostává do různých krizí (zdravotní, psychologické a vztahové problémy, materiální deprivace apod.), pro jejichž překonání potřebuje mít alespoň minimální materiální jistotu, a proto vyhledává pomoc sociálního systému. V rámci sociálních reforem a jejich vyhodnocování se však začal častěji používat termín recidiva, který je výhradně spojen s opakujícími se kriminálními přečiny a který implikuje, že samotné vyhledání sociální pomoci je kriminálním činem, který navíc recipienti opakují. V tomto ohledu je využívání otisků prstů naprosto logickou praktikou, neboť stejně jako u kriminálních činů neslouží otisky nejenom pro okamžitou, ale také jakoukoliv budoucí, identifikaci potenciálního pachatele, takže přímo poukazují, že recipient/ka sociální pomoci je recidivist(k)a. S tím je spojena, jak poukazuje Shoshana Magnet (2009: 173), obecná a veřejná legitimizace biometrických nástrojů spočívající v zamezení zneužívání sociálního systému lidmi, kteří nemají dobré úmysly. Proponenti a politici, kteří praktiky obhajují a implementují, často sami

²⁹ Proponent testování by samozřejmě mohl namítnout, že malá incidence drogově závislých lidí je výsledkem právě plošných a náhodných kontrol. To ovšem odporuje logice závislosti, které se nedá, pokud odhlédneme od omamných látek typu alkoholu, „poručit“. Závislý člověk si nemůže vybrat, zda si drogu vezme nebo ne, jednoduše ji musí pravidelně brát, a proto je jednoduše identifikovatelný, což dále utvrzuje dlouhodobá přítomnost omamných látek v těle, než se zcela vyplaví.

připouští, že se jedná o represivní nástroje, ale rámcují je jako nutné zlo, které je nezbytné přijmout pro adekvátní ochranu společnosti.

Podle Katji Franko Aasové (2006: 149–150) lze biometrické metody na základě zmíněných skutečností označit jako klasifikačními rituály určené k verifikaci důvěryhodnosti aktérů, kteří jsou *a priori* vnímáni jako podezřelí a je na ně aplikována presumpce viny, kterou musí žadatelé a recipienti nejdříve vyvrátit, aby jim systém pomohl. Biometrická klasifikace je navíc rámcována jako formální, technologický a vědecký akt, který je zabezpečován jednotlivými přístroji a počítačovou databází a nezávisle na lidském faktoru, jenž může způsobovat chyby, jak naznačují Erin Kruger, Shoshana Magnet a Joost van Loon (2008: 113–114).

***Income management* – řízení využívání sociální pomoci**

V případě řízení využívání sociální pomoci se můžeme podívat do Austrálie, kde je tato praktika zřejmě nepropracovanější a kde, jak uvádí Mike Dee (2013: 272), byla prvně implementována do sociální praxe. Opatření je v Austrálii uplatňováno prostřednictvím elektronických platebních karet (BasicCard), na něž je vyplácena vlastní sociální pomoc. S těmito kartami lze následně platit pouze ve speciálně označených obchodech (respektive všech obchodech, které si vyjednají možnost placení za pomoci BasicCard, přičemž hlavní podmínkou je nutnost zachovat data o nakupování nejméně dva roky). Zároveň je nakupování některých komodit zakázáno, jedná se o alkohol, tabákové výrobky, pornografický materiál a produkty spojené s hazardem (Billings 2011: 173). Pro zavedení řízení využívání sociální pomoci se jako důvod často uvádí ochrana dětí před zanedbáváním ze strany rodičů, kteří měli dostávanou sociální pomoc utrácet nezodpovědně, aniž by brali v potaz zájmy svých dětí. Rodiče by se v tomto smyslu měli učit osobní zodpovědnosti a zajistit si tak základní subsistenci (měli by umět z dané sociální pomoci díky zodpovědnému utrácení vyžít) (Billings 2011: 170; Mendes 2013: 500). Ale v praxi do něj může být zařazen v podstatě kdokoliv (často jsou to mladí lidé, kteří jsou vyhodnoceni jako „rizikovní“), pokud daný úředník/sociální pracovník usoudí, že se jedná o zranitelného recipienta/tku nebo žadatele/lku, který/která potřebuje „pomocnou ruku“ (mohou to být lidé ohroženi bezdomovectvím, lidé vykazující nezodpovědné chování a jednání, chudí lidé apod.) (Billings 2011: 181). Celkově v Austrálii existuje šest verzí řízení využívání sociální pomoci, které jsou využívány podle situace a typu recipienta/tky a jeho situace (Mendes et al. 2014: 362). Limitovaná verze této praktiky existuje i na Novém Zélandu,

kde je opatření omezeno na mladé lidi (od 16 do 17 let) bez rodičů a mladé rodiče (od 16 do 18 let), jimž určuje využívání přiznané pomoci přímo sociální úřad. Spolu s tím musí tito lidé navštěvovat kurzy věnované problematice ekonomického plánování v rámci domácnosti (O'Brien 2013: 740).

Na řízení využívání příjmů narazila také Virginie Eubanks (2006: 90) ve Spojených státech, kde ovšem prošla tato praktika určitým vývojem, kdy nejdříve měla podobu poukazů na jídlo a až následně elektronických kreditních karet. Oficiálním důvodem pro jejich zavedení bylo zamezení zneužívání sociální pomoci, jemuž nezabránilo ani poukázky, které měli recipienti/ky směřovat za peníze. Nicméně později se ukázal pravý důvod zavádění těchto karet – efektivnější sledování příjemců pomoci skrze využívání karty. Řada cílových příjemců karet tudíž musela úředníkům vysvětlovat, proč chodí do daných obchodů a proč kupují příslušné věci, případně proč se pohybovali v daném regionu atd. (Eubanks, 2006: 95). Vznikla tak představa, že se u recipientů/tek odbourají všechny tendence zneužívat sociální pomoc (tedy nakupovat „nepotřebné“ a „špatné“ věci), neboť se skrze využívání speciálních elektronických karet bude okamžitě možné monitorovat, kde, co a kdy s ní recipienti/ky nakupují, a případně uplatnit sankce a represe za podvody („špatné“ konzumní chování) (Monahan 2008: 292).

To vytváří schizofrenní situaci, kdy na jedné straně je recipient disciplinarizován a aktivizován, aby se u něj vybuodovala osobní zodpovědnost a aby se sám choval zodpovědně, a na druhé straně je u něj paternalisticky zodpovědné chování v podstatě represivně vynuceno. Philip Mendes, Jacinta Waugh a Catherine Flynn (2014: 363) zdůrazňují, že řízení využívání sociální pomoci není příliš účinné samo o sobě a pro alespoň minimální efekt musí být doplněno intenzivní sociální prací, v rámci níž se pracovník věnuje recipientovi a vysvětluje mu všechny restrikce a regulace. Takto nastavená sociální práce však ve většině sociálních systémů neexistuje kvůli rozšířenému konceptu osobní zodpovědnosti a NPM. Naopak řada výzkumníků (Billings 2011: 189; Dee 2013: 280; Eubanks 2006: 95; Mendes 2013: 503) poukazuje, že využívání speciální elektronické karty, stejně jako zvláštních kuponů, slouží spíše jako negativní cejch, který veřejně označuje (stigmatizuje) recipienta/tku, kdykoliv ji využije. V Austrálii lze zpravidla v licencovaných obchodech pouze na speciálních přepážkách, takže recipienti/ky jsou automaticky identifikováni.

***Dataveillance* – propojení všech praktik a využití počítačových databází**

Dataveillance je možné chápat jako samostatnou neliberální praktiku, která má specifické postavení, neboť zajišťuje propojení a koncentraci všech ostatních praktik. V intencích sociálních systémů je cílem *dataveillance* minimalizovat neoprávněné pobírání sociální pomoci, lživé jednání žadatelů a recipientů/tek a také predikovat jakékoliv budoucí podvody. K predikci a zaměřování problémových lidí slouží matematická algoritmizace získaných dat, a to i v rámci různých databází (k tomuto účelu dochází k propojování institucionálních databází, včetně kriminálních a imigračních záznamů, ale také dalších parciálních nebo lokálních databází, například neziskových společností), kdy mimo jiné vykonstruuje kategorie „typického“ podvodníka a modelových situací, za nichž dochází k podvodům (Dornan, Hudson 2003: 471, 473; Maki 2011: 50; Pleace 2007: 949). Algoritmus zahrnuje věk, zdravotní stav, vzdělání, druh a výši sociální pomoci, plnění povinností ze strany recipienta, trestní minulost recipienta, místo bydliště, počet dětí a jejich věk, dluhy a jejich splácení, dochvilnost ohledně placení účtů a v podstatě nekonečné množství dalších údajů. Velmi často je prvotním varovným signálem pro úředníky dítě nebo děti, které jsou ztělesněním nezodpovědného chování a (budoucího) rizika závislosti na sociální pomoci (Dee 2013: 278; Gilliom 2001: 9; Henman 2004: 178–180). Na základě všech těchto údajů počítačové programy vyčíslí možné riziko, které je s danými lidmi spojeno, přičemž toto riziko se bere jako „objektivně“ dané, neboť je zjištěno matematickou cestou z informací, které mají charakter „faktů“. Tím se zároveň utvrzuje i individualizace společenských a životních rizik, neboť takto nastavené počítačové systémy ignorují strukturální a širší údaje, čímž redukuje komplexnost tak složitého fenoménu, jakým je společnost.

Počítačový software neobstarává pouze propojení a komunikaci mezi databázemi a výpočty prediktivních algoritmů, ale dnes často i prosté vyhodnocování nároků žadatele na sociální pomoc. Pracovník s žadatelem krok za krokem vyplní sérii předem připravených standardizovaných formulářů a na konci počítačový software vypočítá, zda a v jaké výši má žadatel nárok na pomoc. Tím se oslabuje role sociálního pracovníka, který v podstatě již nemusí mít specializované vědění a schopnosti k posouzení žádostí, naopak z rozhovorů s pracovníky ve Spojených státech vyplynulo, že nikdo z nich neví, jak algoritmus pro výpočet a vyhodnocení zadaných údajů pracuje. Erudovanější z nich pozorováním zjistili určité částečné souvislosti mez

zadanými daty, takže mohli podle toho (opět pouze částečně) výsledek ovlivnit (Gilliom 2001: 34, 156–157).

Využívání *dataveillance* bylo často doprovázeno institucionálními, strukturálními i kompetenčními změnami po vzoru NPM, které měly dopomoci k efektivnějšímu propojení a využívání databází, vytváření dat a kontrole recipientů/tek i úředníků/sociálních pracovníků. V tomto ohledu docházelo k centralizaci a fúzi úřadů, které poskytovaly různé služby a informace, v jeden, jenž následně disponoval všemi údaji. Centralizované úřady však nepodléhaly větší kontrole ze strany centra, naopak jim byla poskytnuta větší autonomie, jak naložit s informacemi, uplatňovat praktiky a naplnit centrem stanovené cíle (Henman 2004: 183; Kemmerling, Bruttel 2006: 94–95). V praxi se vytvořil řetězový systém institucí, které se navzájem kontrolují a disciplinují, neboť na sebe navzájem tlačí kvůli naplnění cílů, dodržení výkonnosti, efektivitě a dobrým výsledkům auditů.

Tím je vytvářen i tlak na úředníky/sociální pracovníky, kteří musí v souladu s idejemi NPM především plnit nastavené výkonnostní normativy a až poté pomáhat žadatelům a recipientům/tkám. U úředníků/sociálních pracovníků začala být měřena jejich výkonnost a uplatňována evaluace, která spočívá v náhodném vybrání přidělených případů nadřazeným a následná kontrole, zda bylo postupováno podle nastavených pravidel a kritérií. Často se stává, že úředník/sociální pracovník musí svoje postupy zpětně obhajovat a někdy jsou anulovány (včetně rozhodnutí o přiznání sociální pomoci), což zpětně dopadá na recipienty/tky (Pollack, Caragata 2010: 273; Schram et al. 2010: 747–748). Ze sociálních pracovníků se tudíž stali spíše úředníci, jejichž hlavní činností je administrace velkého množství případů a dohlížení na jejich formálně správný průběh. Po reformách se navíc často stalo, že se zmenšil počet pracovníků na sociálních úřadech (kvůli „restrukturalizaci“ a finančním úsporám), takže zbývající personál je přetížen. Sociální pracovníci/úředníci tudíž začali hrát roli aktérů, kteří mají spíše dohlížet a trestat, nikoli lidem pomoci v jejich složité situaci. Recipienti/tky proto začali vnímat jako hlavní viníky svých zhoršených podmínek namísto systémového nastavení úředníky (nutno říci, že často neprávem, neboť pracovníci samozřejmě ve většině případů hrají pouze roli mediátora mezi sociálním systémem a recipienty/tkami) a jejich domnělou arbitrárnost, nekvalifikovanost a neznalost životních potřeb recipientů. To u pracovníků začalo vyvolávat velké morální a etické dilema spočívající v neustálém rozhodování, zda dodržet pravidla, která jsou

často nastavena neadekvátně a zbytečně přísně, nebo vyhovět recipientům (Chouinard, Crooks 2005: 25, 28; Lantz, Marston 2012: 857).

Neliberální praktiky a dataveillance – symbolický a mýtický rozměr

Neliberální praktiky využívané v rámci *welfare surveillance* nemají pouze prakticko-funkční rozměr, ale také místy již načrtnutou symbolickou rovinu, kterou akcentují například Harry Murray (2000: 47), Jill Duerr Berrick (1995: 12–18) nebo Paul Henman a Michael Adler (2003: 159), v podobě stigmatizace, marginalizace a kriminalizace recipientů/tek jako neliberálních deviantů. Velmi sugestivní a vlivná je přitom kriminalizace, kterou v souvislosti se sociálními reformami a nově implementovanými praktikami nelze podle Garlanda (2001: 196–197) přehlédnout. Bauman (2005: 82) poukazuje, že recipienti/tyky diskurzivně vyklesováni/y jako nepřátelé společnosti, kteří ji využívají a vykořisťují a z jejichž řad se rekrutují drogově závislí lidé, podvodníci a další kriminálníci a recidivisté představující bezpečnostní riziko. V tomto ohledu nebylo společensky problematické postupně rozšířit extenzitu neliberálních praktik využívaných u podmíněčně propuštěných vězňů nebo v rámci alternativních trestů na recipienty/tyky sociální pomoci. Pravidelné výslechy, docházení recipientů/tek a lze asociovat s pravidelnými pohovory a monitorováním na podmínku propuštěných vězňů. *Workfare* a aktivizační programy je možné asociovat s veřejně prospěšnými pracemi udělovanými jako alternativní výkon trestu. *Income management* připomíná regulaci příjmů a výdajů ve vězení, kde si vězni nemohou koupit cokoli, co nabízí trh, ale jejich možnosti jsou regulovány, a případné sledování čipové karty připomíná vězně v domácím vězení, který má monitorovací zařízení. Biometrické metody identifikace přímo ztotožňují recipienty/tyky s (potenciálními) pachateli trestných činů. Není tedy nic zvláštního, když Wacquant (2009: 106) pozici recipientů/tek přirovnává k pozici lidí propuštěných na podmínku, kteří jsou v probaci.

Podle Julilly Kohler-Hausmannové (2007: 343) však mytologie spojená s recipienty/tykami přináší i paradoxy a argumentační a rétorické nesrovnalosti. Vyřazení ze systému bývá spojováno se za zaměstnáním na černo nebo jinými vedlejšími příjmy, což odporuje představě recipientů jako líných lidí, a se zatajováním stálého partnera, což odporuje představě, že recipienti jsou morálně zkažení a promiskuitní lidé, kteří se snaží na sociálním systému vydělat peníze skrze děti. Morální zkaženost recipientů/tek ostatně nebyla potvrzena v žádném z terénních výzkumů, naopak například Gustafson (2011: 85–86) u svých respondentek zjistila, že

mají dlouhé seznamy zaměstnání a rekvalifikačních kurzů, ale vlivem globální prekarizace zaměstnání a v některých případech i problémů na pracovišti (zejména sexuálního obtěžování) nejsou schopny si pozici udržet, čímž dochází k individuální prekarizaci v kombinaci pobíráním sociální pomoci. Spíše než morální (ne)kvality recipientů/tek hraje významnější roli strukturní nastavení, v němž se musí pohybovat.

Výsledkem praktické i symbolické aplikace neliberálních praktik je demotivace a demoralizace recipientů/tek, u nichž převládá pocit, že sociální systém jim nemá pomoci v jejich složité životní situaci, že jim jeho instituce dostatečně nedůvěřují, nechápou jejich situaci a skrze individualizaci rizik na ně svalují věci, za které nemohou, a že je jejich negativní vykreslování příliš tvrdé a přechází až v demonizaci. Tím se narušuje důvěra a respekt recipientů/tek k institucím, úředníkům a ostatním lidem a oslabuje se i jejich sebedůvěra, která hraničí s pocitem beznaděje (Berrick 1995: 106; Billings 2011: 188; Eubanks 2006: 98; Lantz, Marston 2012: 858–859). Recipienti/tky mají často pocit, že je chce systém využít, a to buď udržením na dané pozici, která z recipientů/tek vytváří levný zdroj pracovní síly, nebo naopak přinucením, aby ze systému vystoupili, což může vykazat jako úsporu na výdajích veřejných peněz. V obou případech (a případně jejich kombinaci) lze danou situaci využít k získání politické legitimacy – v prvním případě skrze sekuritizaci recipientů/tek a ochranu majoritní společnosti a ve druhém prostřednictvím úspory nákladů státních institucí a celkové efektivizace sociálního systému. U recipientů/tek navíc vzniká přesvědčení, že se proti takovým praktikám nedá z pozice, jakou mají, nijak bránit, což vnímají jako ztrátu vlastní autonomie a možnosti řídit svůj život způsobem, jakým chtějí (Gilliom 2001: 52; Chouinard, Crooks 2005: 30; Pleace 2007: 953; Underlid 2012: 144). Sociální systém tudíž u recipientů/tek spíše vytváří, jak poukazuje řada výzkumníků (například Clasen et al. 2001: 170; McMullin et al. 2002: 303; Soldatic, Chapman 2010: 141–142; Thornton, Marston 2009: 78), pocit neustálého tlaku a strachu, že budou využíváni, sankcionováni a nakonec (doživotně) vyřazeni ze systému. Negativní motivace následně často klade na recipienty/tky po praktické stránce příliš velké nároky, kterým jednoduše nejsou schopni dostát. Kdyby mohli, nehledali by pomoc u někoho jiného.

Takový pocit nejistoty, spojený s materiální deprivací a neustálou snahou o zajištění subsistence, a psychického nátlaku může dohnat řadu lidí k zoufalým činům, například k zaměstnání na černo, drobné kriminalitě, násilí, prodávání drog, prostituci a dalším praktikám, které daný člověk vidí jako nutné pro své přežití, nebo také k

rezignaci na přežití a sebevraždě (Barker, Lambie 2009: 326–327; Gustafson 2011: 109–110). Velmi podrobné příklady každodenní snahy o přežití, ale i rezistenci, mezi materiální deprivací a sociálním systémem nabízejí ve svých terénních výzkumech zejména John Gilliom (2001), Kaaryn Gustafson (2011), Vera Chouinard a Valorie Crooks (2005) nebo Laura Lein (2005). V rámci všech terénních výzkumů některé respondentky a respondenti uváděli, že musí pravidelně a naprosto strategicky porušovat zákon a obcházet nastavená pravidla, jinak by nemohly přežít. V praxi to znamená, že zatajují vedlejší zdroje příjmů, mají zaměstnání na černo nebo neposkytují všechny relevantní informace úřadům. Důvodem je zejména nedostatečná sociální pomoc, která jim a jejich rodinám nevystačí, aby se užívali, a zároveň nemožnost nalezení adekvátního zaměstnání. Z těchto důvodů musí maximalizovat a udržet příjem ze sociálního systému a zároveň mít vedlejší zdroj příjmů, protože až obě sumy dohromady znamenají adekvátní rodinný příjem. Tím ovšem vzrůstá riziko a tlak, který recipienti a recipientky pociťují, a také riziko sankcí a vyřazení ze systému, které zpětně znamená vážné existenční ohrožení.

Mytologizace recipientů jako nebezpečných neoliberalních deviantů se přitom týká v první řadě skupin nebo populací, které již byly/jsou v daných společnostech specifickým způsobem marginalizovány z minulosti nebo kulturně. V Austrálii (Brimblecombe et al. 2010; Mendes 2013), Spojených státech (Eubanks 2006; Kohler-Hausmann 2007) a Novém Zélandu (O'Brien 2013) se prohloubilo etnorasové stigma. Obecná viktimizace směřovala na zdravotně postižené lidi, na nichž začala být striktněji vyžadována ekonomická aktivita, ačkoliv v západních společnostech panuje neochota zaměstnávat lidi s jakýmkoliv postižením (Soldatic, Pini 2009: 80). Viktimizace se ve velké míře týká i matek samoživitelek, které se ocitají v začarovaném kruhu, z něhož není úniku, jelikož je jejich pozice rámcována vždy negativně. Pokud jsou závislé na sociální pomoci a věnují se svému dítěti (dětem), jsou stigmatizovány a sankcionovány za subsistenční závislost na sociálním systému a svoji nezodpovědnost. Za předpokladu, že usilují o ekonomickou aktivitu a zmenšují závislost na sociálním systému, jsou označeny za špatné matky, které zanedbávají svoje děti a nevěnují jim pozornost. Řada sociálních systémů matkám nejenom nepomáhá, ale ještě jim jejich pozici ztěžuje, neboť je nutí dodržovat v první řadě povinnosti úřadům a až poté vůči vlastním dětem (Gustafson 2011: 125; Chunn, Gavigan 2004: 233; McMullin et al. 2002: 305; Pollack, Caragata 2010: 268; Tickamyer

et al. 2000: 184–185). V severských státech byli takto nejvíce postiženi migranti (Johansson, Hvinden 2007: 65).

Někteří recipienti/tky ovšem neliberální praktiky, například otisky prstů, nevnímají nijak negativně a schvalují a vítají je jako nástroj, jenž oddělí „zrno od plev“, čímž se identifikují lidé, kteří mají snahu plnit povinnosti, a lidé, u nichž převládá snaha zůstat v systému a využívat ho, případně podvádět v něm. Někteří recipienti/tky si tedy internalizovali rámcování, label a pozici lidí pobírajících sociální pomoc jako neoliberálních deviantů, kteří mají tendenci podvádět a využívat sociální systém a jsou v tomto *a priori* vinni, pokud se neprokáže opak. Příznačné je, že se tyto recipienti/tky buď pokoušejí z této pozice uniknout, nebo si alespoň nepřipouštějí, že se stigma a label vztahují i na ně, a poukazují, že problémoví jsou ti „druzí“ nebo „jiní“, přičemž obecně jsou nekritičtí vůči systému jako struktuře. Někdy se také objevoval vztek vůči těmto „jiným“ lidem, které respondenti/tky vnímaly jako viníky zhoršujících se podmínek v sociálním systému, a to i přesto, že samy porušovaly některá pravidla. V některých případech se tudíž objevila reprodukce labelu neoliberálního devianta, kterou respondenti/tky neviděly u sebe, ale aplikovaly jej na jiné recipienty/tky, které vnímaly jako neschopné, líné a nezodpovědné (Berrick 1995: 30–31; Gustafson 2011: 142, 148, 153; Murray 2000: 55–58; Tickamyer et al. 2000: 183–184).

Mytologizace se však netýká pouze recipientů a recipientek, ale i samotných reforem sociálních systémů, u nichž je jedním z hlavních deklaratorních legitimizačních prvků úspora veřejných prostředků. Na implementaci *welfare surveillance* se vynakládají často velmi velké částky spojené s neustálou implementací nových technologií, softwarem, správou systému (po technické i softwarové stránce), zřizování kontrolního aparátu nejenom na recipienty/tky, ale i personál, a kontinuální transformací celé soustavy, aby vyhovovala auditům a kritériím NPM. V některých sociálních systémech tvoří velké procento nákladů samotné vyšetřování podezření z podvodů, které mohou někdy tvořit i většinu agendy úřadu. Snaha ušetřit na vyplácení sociální pomoci sice znamená pozastavení platby u vyšetřovaných případů, ale alokování stejného a vyššího množství prostředků na vyšetřování, čímž se úspora stírá a naopak se vytváří další výdaje. Pokud existuje zákonná úprava, podle níž je jakýkoliv podvod v rámci sociálního systému brán jako trestný čin, náklady vzrůstají dále, jelikož je nutné financovat právní a soudní aparát. Spolu s Kohlerovou-Hausmannovou (2007: 337), Gustafsonovou (2011: 58, 69) nebo Magnetovou (2009: 178–179) se můžeme ptát, zda vynaložené prostředky nakonec nepřevyšují ušetřené náklady, které jsou

v mnoha případech výsledkem propuštění sociálních pracovníků/úředníků a přesunutí většího množství agendy na stávající personál.

Reformy sociálního systému a *welfare surveillance* v České republice

Česká republika začala systematicky kopírovat trend konstruování sociálního systému na principu *welfare surveillance* až relativně pozdě, a to v letech 2006 až 2009 a 2010 až 2013, kdy se utvořily koaliční vlády, které jasně a veřejně deklarovaly dalekosáhlé změny českého sociálního systému.³⁰ V rámci analýzy obou období jsem se soustředil zejména na legitimizační rétoriku, kterou aktéři využívali v souvislosti se sociálními reformami, jak reformy konceptualizovali a rámcovali, co bylo cílem reform, co bylo prostřednictvím reform (ne)podporováno a jaké byly důvody pro jejich implementaci. Během legitimizace jakékoliv politiky totiž zpravidla dochází k odůvodnění realizace změny, vysvětlení záměru a charakterizaci různých opatření spojených s implementací změn v praxi. Aktéři se jinými slovy věnují stávajícímu diskurzu, který vykresluje negativně a uvádějí, proč je negativní, a následně se věnují charakterizaci posunutí diskurzu jiným směrem, což je vždy pozitivní úkon řešící stávající problémy. Legitimizace je však i strategickou záležitostí – obsahuje řadu odbočujících a navenek nesourodých argumentů – a ovlivňují ji různé události. Příkladem takové události s výraznějším vlivem na vládní politiku a rétoriku byla krize finančních trhů, která od roku 2007 ovlivňovala globální ekonomiku a která posloužila jako argument pro rychlejší a dalekosáhlejší přijímání všech opatření v rámci sociálních reform. Vedle legitimizační rétoriky jsem ještě v korpusu analyzoval vybraná obecná témata, která se sice vztahovala k sociálním reformám, ale měla přesah i mimo ně (příkladem může být téma sociální citlivosti – viz dále). V průběhu analýzy finálně vznikla tři velká témata spolu s dalšími sub-tématy a sub-kódy, jimž se budu při analýze obou období věnovat:

- Důvody pro implementaci sociálních reform.

³⁰ Mezi roky 2009 a 2010 byla po vyslovení nedůvěry Topolánkově vládě utvořena tzv. úřednická vláda, která měla překlenout období do dalších voleb. Ministrem MPSV se v této vládě stal Petr Šimerka, dosavadní první náměstek, který přijímání sociálních reform spíše podpořil, a to minimálně udržením Nečasova diskurzu.

- Praktická opatření a nástroje sociálních reforem.
- Obecná témata spojená se sociálními reformami.

Všechna témata jsou mimo explicitního rozměru z diskurzivního hlediska významná ještě ze dvou implicitních důvodů: (1) lze skrze ně analyzovat, jak specificky je konstruován diskurz sociálního systému, zejména smysl sociálního systému a jeho základní funkce; a (2) v rámci témat jsou specificky konstruováni recipienti/ky sociální pomoci a jejich role. Z témat a jejich obsahů jsem na konci sestavil konceptuální metafory týkající se sociální reformy.

Úvod do období v letech 2006 až 2009

Koaliční vláda (ODS, KDU-ČSL a Strana zelených) utvořená v tomto období měla specifickou pozici, neboť přišla po poměrně dlouhém období vlád, v nichž hlavní směr udávala ČSSD a její politiky, které obecně považované za socialistické nebo přinejmenším sociálnědemokratické. Hlavním předvolebním tématem bylo pro většinu ostatních stran zajistit změnu těchto politik a do různé míry se od nich distancovat, zejména s ohledem na excesivní výdaje z veřejného rozpočtu, což si po utvoření koalice následně vláda vykládala jako hlavní prioritu a cíl. Rétorika i působení vlády byly v tomto ohledu ovlivněny nutností od základu rekonstruovat diskurz, jehož nastavení sice bylo částečně zpochybněno výsledkem voleb, ale toto zpochybnění bylo zavádějící a do jisté míry zkreslené systémem reprezentativní demokracie, v němž se často upozaduje idea reprezentativnosti³¹ a naopak existuje tendence přikládat větší míru významu mandátu vzniklého z voleb, než jaký ve skutečnosti je.³² Tomu odpovídají i obecná témata spojená se sociálními reformami, jimiž analýzu začnu, protože se jedná o vhodný úvod další části analýzy (v závorce počet výskytů v korpusu – připomínám, že jde pouze o orientační kvantifikaci):

- Efektivita (327).
- Sociální citlivost (307).

³¹ Pod tím mám na mysli, že se upozaduje rozrůzněnost mezi reprezentantem a reprezentovaným, která je často velmi velká, ačkoliv si reprezentant myslí, že bezezbytku hájí zájmy aktéra, který jej k tomu delegoval. Zároveň se nepřilíší často akcentuje, že reprezentant se nikdy a za žádných okolností nemůže rovnat reprezentovanému, takže v tomto vztahu vždy vzniká určitá míra rozrůzněnosti.

³² Jako příklad lze uvést, že voleb se v roce 2006 zúčastnilo necelých 65,5 % registrovaných voličů (což znamená, že více jak třetina oprávněných voličů neměla o volby zájem), tedy přibližně 5,4 milionu občanů, z nichž necelých 2,45 milionu volilo politické strany koalice. Z 10,2 milionů obyvatel, které ČR v roce 2006 měla, tedy pouze zhruba 24 % občanů dalo politickým reprezentantům mandát k dalekosáhlým diskurzivním změnám.

- Snižování zadlužení státu (152).
- Podvod (151).
- Osobní zodpovědnost (128).
- Kompromis (123).
- Nutnost (110).
- Flexibilita (101).
- Stabilita (47).
- Nespravedlnost (34).
- Podpora ze zahraničí (23).
- Konkurenceschopnost ČR (16).
- Modernizace (11).
- Neimplementování reformy je populismus (6).
- Nepřijetí reformy je nezodpovědné (4).

Pravidelně a hojně se vyskytující téma efektivita bylo strategicky využíváno jako hlavní zaštiťující téma všech reform, neboť obecně poskytuje „neutrální“ argumentaci – o efektivitu v principu usiluje každý racionálně smýšlející aktér –, takže zlepšení efektivita zpravidla nepotřebuje žádné hlubší odůvodnění. Z kolokace s ostatními kódy a tématy vyplývá, že efektivita byla často spojena nejenom s procesy, které spadají do obecné představy (redukce složitosti procedur a procesů, úspora nákladů atd.), ale také s represí a penalizací, a to zejména s ohledem na podvody a zneužívání různých společensko-systémových mechanismů. Tomu odpovídá téma podvodu, v rámci něž byly podvody zmiňovány jako běžná součást společnosti a sociálního systému. Nástrojem zabráňujícím podvodnému jednání a navracujícím stav systému do „normálního“ stavu byly reformy. Druhým tématem úzce propojeným s efektivitou bylo snižování zadlužení státu, které navazovalo na předvolební kampaně, v rámci nichž bylo akcentováno zadlužení ČR a jeho snížení jako jedno z hlavních témat. Třetím tématem, v němž se efektivita specifitěji odrážela, byla modernizace související se zaostalostí nejenom sociálního systému, ale i dalších institucí, které neodpovídaly evropským standardům, a proto bylo nutné je reformovat.

Opakem racionalizace reformy na základě zvýšení efektivita byla čistě normativní argumentace ohledně nespravedlnosti stávajícího systému a společenské struktury, které musí být reformami napraveny. Ta byla ovšem daleko méně četnější kvůli zmiňované absenci formální neutralitě argumentace, která mohla znamenat

problém z hlediska ztotožnění občanů s reformami, protože technokratické vylepšení systému je obtížněji zpochybnitelné.

Velmi zajímavé je téma sociální citlivosti a jeho četnost výskytu, která ovšem má svoje opodstatnění. Vezmeme-li v potaz nutnost transformace diskurzu, což je velmi náročný a nejistý proces, a snahu strategické legitimizace, pak častý důraz na sociální citlivost všech změn (a zejména v sociálním systému) je nutnou součástí rétoriky. Rétorika ohledně sociální citlivosti lze názorně doložit na vystoupení Petra Nečase:

Jsem přesvědčen, že každý občan v naší zemi se může v této situaci přesvědčit, že politika Občanské demokratické strany v té sociální oblasti není ani asociální, ani namířená proti lidem, naopak, že máme veliký, klademe velký význam na sociální soudržnost, na solidaritu a že provádíme nesmírně zodpovědnou sociální politiku [...].

Velmi akcentovaným tématem v souvislosti se sociální citlivostí byla pomoc rodinám s dětmi, které se staly jakousi „vlajkovou lodí“ většiny reforem vykreslovaných jako výhodných právě pro tuto skupinu. Jak bude lépe zřejmé v další části analýzy, podpora se ovšem netýkala všech rodin s dětmi, ale pouze těch, u nichž byl zaměstnán alespoň jeden rodič, lépe však oba dva, jelikož zvýhodnění se ve velké míře týkalo odpisů části daní z příjmů u rodičů. Rodiny, u nichž rodiče měly problém najít zaměstnání, nebo rodiny, kde byl jeden rodič samoživitelem (typicky matky samoživitelky), tyto výhody využít nemohly a byly na tom hůře než před reformami.

Druhým zajímavým tématem je kompromis, který do určité míry souvisel se sociální citlivostí, neboť hrál stejnou strategickou roli. Kompromis odkazuje k legitimizaci reformních kroků na základě snahy zástupců vlády jednat se všemi ostatními relevantními aktéry, jichž se se změny dotknou nejvíce nebo kteří zastupují nejvíce ovlivněné skupiny. Součástí tématu byla i snaha o navázání dialogu s opozičními stranami, což bylo doprovázeno poukazováním na politiku nulové tolerance vedenou opozicí a praktickou nemožností se domluvit. Stejně tak zástupci zájmových skupin byli vykreslováni jako netrpěliví lidé, kteří nemají snahu dělat kompromisy a trvají na svých požadavcích, které se snaží prosazovat silově (ultimativně). Toto sabotování snahy bylo však téměř vždy doprovázeno příslibem proponentů reformy, že ve snaze o diskuzi a kompromis vytrvají a budou se snažit, jakkoliv je situace beznadějná.

Témata sociální citlivosti a kompromisu slouží k vykreslení reformního snažení jako pozvolného a citlivého procesu, který není prosazován silou a při němž je možné korigovat všechny sporné a potenciálně nevyhovující body. Toto vykreslení je však občasné negováno jiným tématem, a sice nutností, v rámci níž jsou reformy charakterizovány jako absolutně nutný krok, který nelze obejít nebo zvrátit jako takový, protože není jiná alternativa než reformy uskutečnit. Velmi nárazově byla nutnost akcentována emocionálněji skrze pojem populismu (téma neimplementování reform je populismus) a odpovědnosti (téma nepřijetí reform je nezodpovědné). Nutnost přijetí nebyla však argumentačně rámcována úplně jako samoučelná, ale pojila se s tématem stability a snižování zadlužení státu, kdy reformy byly charakterizovány zárukou stability, jelikož vyřeší problém s přílišnými výdaji v českém rozpočtovém určení, což v dlouhodobějším horizontu bude znamenat stabilizaci veřejného rozpočtu a následně celé ČR. Stabilizace však nebyla záležitostí pouze ČR směrem dovnitř, ale i navenek, kdy se nepřijetí reform rovnalo zhoršení vztahů s ostatními státy a potenciálně nadnárodními aktéry, zejména finančního typu (snížení tzv. ratingu ČR). Proto byla občasné ještě využívána argumentace, kdy byly reformy charakterizovány jako opatření, která mají podporu v zahraničí (zmiňovány jsou zejména EU a OECD, občasné také Světová banka a Mezinárodní měnový fond) a která se rovnají přiblížení ČR vyspělým západním společnostem, kde podobná opatření již dávno platí a mají s nimi pozitivní zkušenosti.

Témata osobní zodpovědnosti, flexibility a konkurenceschopnosti ČR souvisela s větší pružností, kterou reformy zajistí v celé řadě společenských sfér (zejména však v oblasti zaměstnání), čímž se zvýší konkurenceschopnost ČR a tím i blahobyt občanů. Větší flexibilita byla zároveň nástrojem pro poskytnutí možnosti občanům uplatňovat osobní zodpovědnost (která byla ale jinak výrazněji spojena s jinými opatřeními v rámci sociálního systému) a rozhodovat se sami za sebe, čemuž by mělo napomoci i vytváření většího spektra krátkodobých úvazků umožňujících mít více volného času (často byly spolu s tímto opatřením explicitně zmiňovány matky samoživitelky, které mají problém skloubit rodinný a zaměstnanecký život).

Z tohoto výčtu obecných témat je patrné, že strategie při legitimizaci reform byla spíše opatrná a založená na technokratické argumentaci vylepšení stávajícího neefektivního systému, který je nejenom neadresný a nákladný, ale také umožňuje uskutečňovat podvodné jednání ve velkém měřítku, čímž technokratičnost přechází do normativní roviny, která ovšem ve své „čisté“ podobě prostřednictvím tématu

nespravedlnosti byla při legitimizaci využívána málo. Možná překvapivě zůstala upozaděna argumentace využívající doporučení ze zahraničí, která mohla být potenciálně využita více, a to v kombinaci se zadlužením ČR a důvěrou mezinárodních institucí.

Sociální reformy v období 2006 až 2009 – důvody pro jejich zavedení

Při analýze samotného sociálního systému jsem identifikovat tato témata vyjadřující důvody pro zavedení sociální reformy:

- Efektivnější fungování sociálního systému (299).
- Motivace nezaměstnaných (154)
- Podvody v sociálním systému (143).
- Osobní zodpovědnost (131).
- Pomoc potřebným osobám (121).
- Příliš velké výdaje na sociální systém (65).
- Systém je nespravedlivý (18).
- Populismus minulých vlád (11).
- Větší svoboda jednotlivce (6).
- Zodpovědnost nezaměstnaného vůči společnosti (4).

Tyto důvody se v rámci korpusu různě prolínaly, což názorně předvedl Petr Nečas, který se v tomto období stal ministrem MPSV a který o sobě prohlašoval, že reprezentuje sociální křídlo z ODS jako strany, která se profilovala výrazně neoliberálně. Nečas od začátku svého působení na MPSV deklaroval, že český sociální systém je naprosto neefektivní a že se v rámci něj příliš plýtvá s prostředky, což má za následek nedostatečnou adresnost pomoci a absenci motivace u recipientů/tek k aktivnějšímu životu (=ekonomické aktivitě). U recipientů/tek se tím oslabily nebo přímo zničily jejich schopnosti a morální kvality, čímž se měla doslova vytvořit jakási závislost na sociálním systému, která je doprovázena podváděním a snahou využívat systém, i když to daný člověk nepotřebuje. Efektivizace sociálního systému a příslušné strukturální změny tedy nejvíce souvisely s třemi tématy/důvody, a to motivací nezaměstnaných, podvody v sociálním systému a osobní zodpovědností.

Modifikace sociálního systému, aby více motivoval nezaměstnané lidi, spočívala v lepším propojení tržního prostředí a sociálního systému, což by umožňovalo většímu množství lidí opustit systém a usilovat o vlastní zabezpečení

subsistence. Hlavními nástroji v tomto smyslu byla flexibilizace zaměstnaneckých vztahů a úprava zákoníku práce, aby bylo možné rychleji a jednodušeji ukončit a navázat zaměstnanecký poměr (zejména ze strany zaměstnavatele), a bonifikace zaměstnanců v podobě daňových odpisů a recipientů/tek sociální pomoci za aktivní chování neboli odpracování si pobírané pomoci a jejich penalizace za pasivitu. Problémem však byla i špatná adresnost sociální pomoci, která se dostávala k lidem, kteří ji nepotřebují, a naopak scházela u lidí, jimž by pomohla, jak názorně dokládá Nečas:

Náš současný sociální systém funguje jako jakási sociální mucholapka, která člověka spíše demotivuje, než aby ho aktivovala k práci a odpovědné existenci. Je také poměrně drahý, za roky 2006 a 2007 došlo k obrovské expanzi sociálních výdajů – o 100 miliard korun. Současně není dostatečně adresný. Nezaměřuje se na ty, kdo pomoc skutečně potřebují, a naopak někdy plýtvavě dává i těm, kdo pomoc nepotřebují nebo ji dokonce zneužívají.

Vlivem špatné adresnosti mají lidé tendenci si ve velké míře zajišťovat subsistenci prostřednictvím sociálního systému a sociální pomoci, což bylo vykreslováno jako neudržitelný stav, který znamená velkou zátěž pro veřejné rozpočty. Zároveň byl označován tento stav jako neférový vůči ostatním občanům, kteří se na subsistenci těchto lidí skládají v podobě daní a svého úsilí. Situace je však ještě horší, neboť pasivita a přežívání ze sociálního systému se stávají životním stylem a kulturou, kterou je potřeba penalizovat, což evokuje Nečasova odpověď na otázku, zda budou v ČR existovat skupiny, které se budou mít po zavedení sociálních reforem hůře:

Já jsem přesvědčen, že ano a především té sociální skupině, která je velmi pasivní, která chce být v sociálním systému, která je třeba práce schopná, ale příliš té práci nehoví, spíše hledá záminky, jak se té práci vyhnout a kombinací sociálních dávek a občasně práci načerno v podstatě za naše peníze daňových poplatníků si docela spokojeně vegetuje. Já chci jednoznačně prohlásit, že ano, této sociální skupině se za této vlády bude dařit hůře.

Motivační faktor lze shrnout prostřednictvím publikace *Průvodce sociálním systémem v roce 2009* vydané MPSV: „Změny sociálního systému motivují lidi zůstat v sociální síti co nejkratší možnou dobu.“

Z výše uvedených citátů je patrné, že se motivace v určitých momentech překrývala s dalším důvodem, a to s podvodem v sociálním systému. K podvádění mělo docházet zejména prostřednictvím zneužívání sociální pomoci, které bylo diskurzivně

definováno jako pobírání peněz, které dotyčný člověk nepotřeboval, neboť se nenacházel v problematické životní situaci, nebo jako využívání sociální pomoci na jinou věc, než na jakou dotyčný recipient/tka pomoc dostal/a. Explicitně však zneužívání nikde definováno není, takže se v rámci diskurzu stalo prázdným označujícím, jemuž lze dát jakýkoliv obsah, což znamená, že zneužívání je v dané chvíli jakákoliv praktika vyhodnocená MPSV a dalšími aktéry jako nepohodlná nebo nežádoucí. Pobírání sociální pomoci bylo navíc často kombinováno s občasným zaměstnáním na černo, čímž si dotyčný recipient/tka maximalizoval měsíční příjmy, jak poukazuje Nečas: „Dnes je prostě evidentní, že je tady významná část našich spoluobčanů, kteří žijí z toho, že pobírají sociální dávky, a současně pracují na černo.“ Početní označení „významná část občanů“ je přitom diskurzivně používáno vícekrát, což má evokovat, že podvody a zneužívání (ať už si pod tím každý představí cokoliv) jsou na denním pořádku a že jsou přítomné v každodenním jednání recipientů/tek, a proto je potřeba s celou záležitostí něco dělat. Podvodně jednající recipienti/tky navíc postupují systematicky, strategicky a pragmaticky, protože jsou vždy schopni vytěžit z daného sociálního systému a jeho jednotlivých programů maximum a jsou schopni střídat všechny možnosti poskytnutí sociální pomoci, aby byl pro ně výsledek co nejvýhodnější, což potírání podvodů a zneužívání ztěžuje.

Vedle obecného podvádění se sociální pomocí se velkým, ale tentokrát konkrétnějším, tématem v rámci efektivizace a zamezení podvodů v systému se stalo vyplácení podpory v pracovní neschopnosti, která byla redukována a zavedl se systém tzv. karenční lhůty, v rámci níž se první tři dny z doby, kdy je daný člověk nemocný, nevyplácí žádná částka. Důvody pro zavedení tohoto opatření byly dva – normalizace českého systému s ohledem na ostatní evropské země, kde podobný systém již funguje, a velká míra podvodů a zneužívání. Podvody a zneužívání se projevovaly zejména „prodlužováním si víkendu“, kdy lidé šli v pátek k lékaři, aby získali pracovní neschopnost, kterou následně ukončili v pondělí. Vztah lékaře s pacientem však nijak tematizován nebyl, respektive vůbec se v tomto procesu neřešila role lékaře, který na celém procesu nesl velký díl odpovědnosti.

Osobní zodpovědnost úzce souvisela s jinými marginálními tématy, a sice zodpovědnosti jednotlivce vůči společnosti a větší svobodou jednotlivce. Možná poněkud paradoxně byl v rámci tohoto důvodu/tématu akcentován sociální systém jako struktura, která má ve stavu před přijetím reformy negativní efekt, neboť limitovala recipienty/tky a neumožňovala jim vůbec snahu chovat se zodpovědně, neboť jim

neposkytovala svobodu, s níž přichází i zodpovědnost. To poměrně názorně dokládá jedno z Nečasových vystoupení:

Svoboda volby, možnost vybrat si prostě, řídit svůj osud, pokusit se dostat se z nesnází, pomoci tomu člověku vytvořit mu prostředí, aby se z těch nesnází dostal a nikoliv z něho opravdu dělat klienta, jakéhosi narkomana sociálních dávek, který si na navykne a potom má dokonce i abstinenční příznaky, když mu je odepřete a já chci jít touto cestou, to znamená cestou sociálního modelu velmi ohleduplného, vstřícného, ale který bude lidem vytvářet předpoklady pro to, aby se dostali z nesnází, dá jim druhou šanci, nebude z nich dělat klienty.

Nečas navíc použil v tomto vystoupení metaforu *recipient je narkoman*, která obsahovala dehonestující a zároveň paternalizující podtext, v němž však byla uvedena i určitá snaha dotyčnému pomoci. Recipient/ka byl konstruován/a jako někdo, kdo není schopen řídit sám svůj život, proto potřebuje od systému pomoci, aby se „napravil“. Tato metaforizace a diskurzivní nastavení však bylo využívání spíše na začátku Nečasova působení na MPSV, postupem doby tuto konstrukci vystřídala jiná, více negativní, kterou lze pozorovat na dalším Nečasově vystoupení:

Myslím si, že se společnost nemá nechat vydírat někým, kdo je nemakačenko – dejte mi nějaké peníze, jinak budu krást. Jsme svobodní lidé ve svobodné zemi, máme možnost měnit své chování a neseme za něj odpovědnost. Nevidím jeden jediný důvod, proč platit sociálními dávkami někoho, kdo si neváží práce - v práci pije, hrubě porušuje pracovní kázeň...

Recipient/ka začal/a být konstruován v intencích metafory *recipient je nemakačenko*, v níž je více patrný odklon od struktury, která má podíl viny na daném negativním stavu, a přenesení těžiště argumentu na zdůraznění osobní zodpovědnost recipienta/tky, který často nemá dostatečné morální kvality, proto je nutné nenechat se vydírat a aplikovat na něj tvrdší postupy, které osobní zodpovědnost případně vynutí. V citátu je zmiňováno ještě porušování kázně v zaměstnání, které bylo v diskurzu opakovaně, byť ne tak frekventovaně, tematizováno jako výrazný problém. Vedle osobní zodpovědnosti byla zdůrazňována i kolektivní zodpovědnost, kterou recipienti/tky mají vůči společnosti a která spočívala v navrácení „investic“ ze strany spoluobčanů, kteří vložili do recipientů/tek peníze s vidinou, že se určitým způsobem napraví (budou aktivní a budou vykonávat ekonomickou aktivitu), čímž splatí tento dluh, který vůči společnosti mají.

Spolu s těmito důvody a rámci, které lze označit za negativní, se často objevoval i pozitivnější důvod pro zavedení reformy, který byl navíc alespoň navenek odtržen od efektivity jako zaštiťujícího konceptu, a sice pomoc potřebným osobám. Potřebné osoby jsou však velmi specificky diskurzivně definovány, přičemž jsem identifikoval čtyři:

- Rodiny (118).
- Zdravotně postižení lidé (36).
- Lidé starší 50 let (20).
- Mladí lidé (2).

Rodiny jako skupina zmiňovaná nejčastěji v souvislosti s nutností pomoci se postupně diskurzivně staly symbolem sociální citlivosti reformy a cílovou skupinou, okolo níž byly reformy přijímány. Tento zdánlivě velmi sociálně citlivý krok (jak byl také prezentován) však v praxi fungoval velmi selektivně. Pomoc rodinám nabyl podoby možnosti odpočtu daní z příjmů u osob, které měli rodinu a děti, což ale předem vyřadilo rodiče, u nichž absentovaly příjmy, ze kterých bylo možné daně odpočítat. Takto více peněz dostaly rodiny, které v podstatě sociální pomoc v první řadě nepotřebovaly, jelikož měly určitý příjem ze zaměstnání. Naopak rodiny bez příjmů neměly ani sociální pomoc a ani daňové úlevy, případně měly sociální pomoc výrazně redukovanou. Takto se do změn skrytě promítla zásluhovost a dělení na *(un)deserving*. Další novým opatřením bylo lepší skloubení rodinného života s kariérou, přičemž toto opatření se ve velké míře týkalo zejména matek samoživitelek, jejich složitá životní situace byla v diskurzu rovněž tematizována, a to zejména v potřebě částečných a flexibilních úvazků, které by reflektovaly potřeby a životní styl matek, což se v obecném slova smyslu týká i matek či otců na rodičovské dovolené. Snaha o zflexibilnění se projevila i na mateřských dovolených, které nově mohly využívat i otcové, respektive rodiče si mohly vybrat, jestli je pro ně výhodnější, aby se o dítě starala doma matka či otec, a mohly si také zvolit, jak dlouho budou s dítětem doma. Rodina se však v diskurzu objevuje i širším slova smyslu jako mezigenerační útvar, v němž by si členové měli pomáhat, což by reforma měla umožnit či nastavit podmínky, aby šlo pomáhat lépe. V praxi nastavení těchto podmínek znamenalo zavedení podmínky společně posuzovaných osob, které znamenalo kolektivizaci posuzování nároku na sociální pomoc u jednotlivců, u nichž se zkoumalo, v jaké domácnosti žijí. V případě, že daný žadatel/lka žil v domácnosti s dalšími osobami, bral se celý stav jako situace, kdy mu mohou

obstarat subsistenci ostatní členové domácnosti (tzv. vzájemná vyživovací povinnost), což redukovalo pomoc nebo úplně znemožnilo přiznání pomoci.³³

Mimo rodin byly zmiňovány ještě dvě skupiny, jimž by reforma měla pomoci v jejich znevýhodněné situaci – lidem starším 50 let a zdravotně postiženým lidem. Obě kategorie se v diskurzu vyskytovaly daleko méně a pomoc těmto skupinám spočívala čistě v tržním slova smyslu, tedy vytvoření zaměstnání nebo zlepšení podmínek pro vytvoření zaměstnání pro tyto lidi. U zdravotně postižených lidí vůbec nebyla tematizována například sociální pomoc nebo jiná pomoc neekonomického charakteru. Důvodem je skutečnost, že zaměstnání bylo diskurzivně bráno samo o sobě jako terapeutický prostředek pro různě znevýhodněné lidi, jak se socializovat a předejít sociálnímu vyloučení, které s sebou nese i psychologické problémy. Pominuli, že se jedná o velmi velkou redukci problematiky, je otázkou, jaká by měla být pomoc zdravotně postiženým nebo psychologicky demotivovaným lidem, kteří mít zaměstnání nemohou (nemohou soustavně vykonávat činnost definovanou jako zaměstnání). Velmi marginálně byli zmiňováni ještě mladí lidé jako populace, které je nutné systémově pomoci, a to zejména s ohledem na bydlení, které je často pro mladé a mladší lidi nedostupné.

Posledním významnějším důvodem pro zavedení sociální reformy byly příliš velké výdaje na sociální systém, které se překrývaly s populismem a efektivitou a spočívaly v prezentaci českého sociálního systému jako rozbujeleho, nepřehledného a příliš nákladného. Sociální reformy však neměly být samoučelné a samoučelně redukovat finance v sociálním systému, ale vytvořit systém, který by potřeboval méně financí a obdržené finance by lépe alokoval, čímž by se v dlouhodobé perspektivě docílilo stabilizace celého systému, jenž by se bez této změny zhroutil. V tomto smyslu se sociální reformy staly přímo existenční nutností, bez níž v budoucnu nebude žádný sociální systém, na čemž budou tratit všichni občané. Alternativa vůči sociálním reformám byla označena za populismus, který nebezpečný a neodpovídá reálné tíživé situaci.

Posledním dosud neprobíraným důvodem pro zavedení sociálních reforem je nespravedlnost stávajícího sociálního systému, která spočívala zejména v přílišné solidaritě bohatých lidí oproti chudým, jejichž peníze navíc nebyly spravedlivě

³³ Na této jednotlivosti lze v duchu konceptu governmentality vidět suspendování osobní zodpovědnosti a její nahrazení kolektivní zodpovědností, pokud se koncept zastává celkově z jakéhokoliv důvodu v daném chvíli nebo případě nehodí.

přerozdělovány. Reformy sloužily k vytvoření stropu pro daňové odvody do sociálního systému, aby bohatí lidé neodváděli příliš velké procento daní, neboť „[t]ento nepoměr již překračoval hranici solidarity sociálního systému,“ jak je uvedeno v publikaci *Dva roky reforem: 2007–2008*.

Konkrétní diskurzivní konstrukce vlády a MPSV v čele s Petrem Nečasem týkající se sociálního systému spočívala primárně v zarámcování někdejší sociálního systému jako neefektivního a nespravedlivého systému, který špatně a neadekvátně alokuje prostředky. Tím se vytváří prostředí, v němž se dlouhodobě reprodukuje podvody a zneužívání sociálního systému, což má negativní vliv na většinu recipientů/tek, kteří se stávají morálně zkaženými a závislými lidmi a pasivně čekají, až jim ostatní zajistí subsistenci. Zdůrazňování nutnosti pomoci vybraným skupinám lze chápat jako argumentačně strategický krok, kterým MPSV a Nečas chtěli ukázat, že reformy mají i „lidskou tvář“, což podporuje i velmi povrchně implementovaná pomoc spočívající pouze v ekonomické rovině, nikoli v lidské a psychologické.

Sociální reformy v období 2006 až 2009 – implementovaná opatření

Výsledkem diskurzivní produkce byla specifická opatření odrážející výše uvedenou rétoriku:

- Krácení sociální pomoci (129).
- Aktivizace nezaměstnaných (104).
- Penalizace (70).
- Změny v posuzování nároku na sociální pomoc (44).
- Větší flexibilita zaměstnání (43).
- *Workfare* (43).
- Řízení využívání sociální pomoci (42).
- Veřejné práce/veřejná služba (40).
- Vzdělávání a rekvalifikace (39).
- Větší adresnost pomoci (37).
- Transformace soustavy úřadů práce (28).
- Zamezení práci na černo (22).
- Akční plán (9).
- Sociální práce (9).
- NPM (6).

- Sociální bydlení (1).

Krácení sociální pomoci se stalo velmi jednoduchým opatřením spočívajícím ve zrušení nároku na pomoc nebo razantní redukci poskytované pomoci. Krácení úzce souviselo (stejně jako další opatření) s penalizací, neboť ke krácení pomoci docházelo také v návaznosti na (ne)činnost recipienta/tky. Pokud se recipient/tka neúčastnil dalšího vzdělávání a rekvalifikací, veřejných prací, *workfare*, aktivizačních programů, nevypracovával akční plán a obecně jakkoliv nespolupracoval s úřadem práce, pak mu nejdříve pomoc byla redukována (po vzoru německých Hartzových se sociální pomoc redukovala ze životního minima na existenční minimum). Pokud problém přetrvával (typicky v případě, že recipient/tka odmítl vykonávat *workfare*, aktivizační program nebo se nepodílel na akčním plánu) nebo pokud byl prohřešek shledán jako závažný (například se zjistilo, že recipient/tka má zaměstnání na černo), byl recipient/tka vyřazen ze systému. Celkově se krátila i podpůrná doba, za niž recipient/tka pobíral pomoc. Krácení se však netýkalo pouze spolupráce s úřadem práce, ale také se hodnotilo pracovní nasazení recipienta/tky v předešlém zaměstnání. Pokud bylo zjištěno, že recipient/tka měl jakýkoliv problém v předešlém zaměstnání, jenž byl vyhodnocen jako „závažný“ nebo „hrubý“, ztratil možnost pobírání podpory v nezaměstnanosti, tedy pojistné sociální pomoci. Účel krácení sociální pomoci vystihuje pasáž z publikace *Dva roky sociálních reforem: 2007–2008*: „Cílem změn sociálního systému je vytvoření prostředí, kdy práce i za nízkou mzdu bude vždy výhodnější než ‚pobyt‘ na sociálních dávkách.“ V publikaci se bohužel dále již neuvádí, co má dělat člověk, který si za uvedenou nízkou mzdu (která bude větší než sociální pomoc, na niž zároveň nebude mít nárok, neboť má zaměstnání) nebude schopen zajistit subsistenci.

Komplementárním opatřením ke krácení se staly změny v posuzování nároku na sociální pomoc s cílem poskytování razantně zpřísnit a limitovat, což bylo často eufemisticky nazváno jako větší adresnost sociální pomoci. Zřejmě nedůležitější změnou prošlo posuzování zdravotně postižených lidí. Byly zrušeny dosavadní kategorie „částečně invalidní“ a „plně invalidní“ a nahrazeny třemi stupni invalidity, které jsou vyjádřeny procentuální mírou snížení možnosti vykonávat zaměstnání. Při určování stupně invalidity začali posudkoví lékaři vycházet z předpokladu, že zcela zdravý člověk je schopný pracovat na 100 % a že lidem s určitou diagnostikovanou invaliditou se tato pracovní schopnost snižuje o určitá procenta. Komise o tomto

procentuálním snížení však rozhoduje pouze částečně, neboť musí svoji diagnózu určit v souladu s tabulkami zdravotních postižení, které jsou dány zákonnou vyhláškou. Pokud daná invalidita v těchto tabulkách není, doktoři a komise volí vždy tu, která je svým charakterem nejbližší. Pokud má daný člověk více zdravotních postižení, procentuální znevýhodnění se nesčítají, ale vezme se převažující postižení a doplní se maximálně o 10 %, a to v závislosti na diagnóze a dalších postiženích. Procentuální míra snížení schopnosti vykonávat zaměstnání se však může i snížit, protože doktoři a komise mají při posuzování postižení brát v potaz, zda je postižení stabilizované a zda je daný zdravotně postižený člověk adaptován na své postižení, přičemž v obou případech se míra invalidity může snížit maximálně o 10 %. Finální rozhodnutí o míře zdravotního postižení a jeho procentuálnímu vyjádření dělají úředníci na České správě sociálního zabezpečení (ČSSZ) a mohou s procenty dodatečný „hýbat“, zejména pak v oblasti snižování postižení na základě stabilizace a adaptability. Procentuálně pak jednotlivé stupně postižení vycházejí následovně: 35 až 49 % je první stupeň postižení; 50 až 69 % je druhý stupeň; a 70 % a více je postižení třetího stupně. Pokud se posuzovaný člověk dostane do první a druhého stupně, automaticky se ve vyhlášce předpokládá, že bude alespoň částečně pracovat, a to za upravených podmínek ze strany zaměstnavatele. Pokud se dotyčný dostane do třetího stupně, tedy nejtěžšího, předpokládá se ve vyhlášce, že bude schopen pracovat za „zcela mimořádných podmínek“.

Aktivizační činnosti a *workfare* byly spojovány s veřejně prospěšnými pracemi (v diskurzu byly občasně nazývány také jako „veřejná služba“, tento název byl spojován s terapeutickými funkcemi, které veřejně vykonávaná práce má, zejména s ohledem na „zachování pracovních dovedností“) a rekvalifikacemi. Aktivizace a *workfare* měly reciproční roli (viz výše) – každý, kdo veřejné práce a rekvalifikace odmítl, byl nejdříve penalizován sebráním části pomoci, pokud ani to nepomohlo, recipient byl vyřazen ze systému a neměl nárok na žádnou pomoc, neboť tímto svým krokem prokázal, že v žádné životní nouzi ve skutečnosti není. Nečas přesto označil na tiskové konferenci participaci na *workfare* a aktivizaci v souladu s osobní zodpovědností za čistě dobrovolnou a nepovinnou:

[...] bude [se] jednat o to, že i nezaměstnaní na základě tohoto zákona budou pracovat. Budou samozřejmě pracovat dobrovolně a v závislosti na množství dobrovolně odvedené práce ve prospěch obcí bude taky jim zvyšována nebo případně snižována sociální dávka, kterou dostávají.

Mimo vyhnutí se krácení z životního na existenční minimum (tehdy z 3126 Kč měsíčně na 2020 Kč) mohl recipientovi/tce úřad práce přilepšit i proplacením odpracovaných hodin, řádově však maximálně v řádech stokorun měsíčně, což samozřejmě na zajištění subsistence, natož důstojné, nestačilo.³⁴ Aktivizaci a *workfare* ještě doplňoval tzv. individuální akční plán (někdy označován akronymem IAP), který recipient/ka vypracovávala s úředníkem na úřadu práce, přičemž charakteristika tohoto opatření je obsažena v dokumentu Služby zaměstnanosti a trhu práce:

IAP je dokument, který vypracovává úřad práce za součinnosti uchazeče o zaměstnání. Obsahem je zejména stanovení postupu a časového harmonogramu plnění jednotlivých opatření ke zvýšení možnosti uplatnění uchazeče o zaměstnání na trhu práce. Při určování obsahu IAP se vychází z dosažené kvalifikace, zdravotního stavu, možností a schopností uchazeče o zaměstnání. [...] Uchazeč o zaměstnání je povinen poskytnout součinnost úřadu práce při vypracování IAP, jeho aktualizaci a vyhodnocování, a to v termínech stanovených úřadem práce, a plnit podmínky v nich stanovené.

Akční plán byl tedy určitým harmonogramem, který musel recipient/ka dodržovat, aby zůstal/a veden/a na úřadu práce, přičemž jej lze chápat jako další testovací nástroj určený k neustálému potvrzování ochoty spolupracovat.

Všemi opatřeními se prolínala flexibilizace zaměstnání prostřednictvím níž došlo ke změně zákoníku práce, aby bylo možné jednoduše navázat zrušit zaměstnanecký poměr, což mělo vylepšit přechod mezi jednotlivými zaměstnáními. Vylepšení mělo spočívat ve zkrácení doby, kterou potřebuje každý člověk po ztrátě zaměstnání, aby si našel nové, čímž by neměl být příliš dlouho registrován na úřadu práce a pobírat sociální pomoc. Flexibilnější vztahy mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem přitom měly vytvořit krátkodobé a flexibilní úvazky vhodné pro matky samoživitelky, lidi starší 50 let a další skupiny, které byly pokládány za hůře zaměstnatelné. V rámci tohoto opatření se tematizovala i potenciální negativa, která tyto změny přinesou, mezi nimiž bylo výrazné oslabení pozice zaměstnance, jehož mělo být možné velmi lehce propustit během zkušební doby, a to bez udání důvodu. Nečas však tyto námitky odmítal:

³⁴ V příkladech, které MPSV ve svých dokumentech a tiskových zprávách uvádělo pro ilustraci a lepší pochopení změn, byly občasné uváděné zcela absurdní výdaje na základní životní potřeby, například měsíční náklady na bydlení ve výši 1050 Kč.

Nejde o to, aby tady bylo možné někoho snadněji propustit z práce. Jde o to, aby pracovní trh byl dostatečně pružný, flexibilní, aby také rychleji nové pracovní příležitosti se vytvářely. Ty zkušenosti z vyspělé Evropy jsou jednoznačné - čím pružnější je trh práce, tím nižší je nezaměstnanost. Čím snadnější je možné restrukturalizovat a uvolnit pracovní sílu, tím také snadněji se vytváří nové pracovní příležitosti.

Sociální reformy měly tudíž výrazně prekarizovat zaměstnanecké poměry, což Nečas interpretuje jako výrazné pozitivum, u nějž je ale (i implicitně z uvedeného citátu) jasné, že se jedná o jednostranné pozitivum, které má pomoci zaměstnavatelům odstraněním překážek (práv zaměstnanců) pro restrukturalizaci a případně expanzi podniků. Diskurzivně byla prekarizace eufemisticky nazývána jako „liberalizace“, jak dokládá tato pasáž z publikace *Dva roky sociálních reforem: 2007–2008*:

Cílem je větší liberalizace pracovně právních vztahů zejména v následujících oblastech: délka a průběh zkušební doby, pracovní poměr na dobu určitou, rozvázání pracovního poměru výpovědí ze strany zaměstnavatele, zákonná délka výpovědní doby a úprava pracovní doby.

Liberalizace, tedy osvobození, je však opět jednostranný proces, neboť osvobozen je pouze zaměstnavatel, který se může lehce zbavit svého zaměstnance, kdykoliv je to možné, a vyvíjet na něj nátlak prostřednictvím zkušebních dob a úvazků na dobu určitou.

V pozdější fázi sociálních reforem se výrazně objevilo řízení využívání sociální pomoci, a to v prvním sledu nejdříve ve formě poukázek nebo kupónů vyplácených recipientům/tkám, kteří byli vyhodnoceni jako problémoví, jak uvádí Nečas na tiskové konferenci k zavedení pilotního kuponového projektu v Praze:

[...] občan[é], kteří tento systém zneužívají a nevyužívají pro zajištění existenčního minima své, případně svého, tedy své rodiny. Jedná se o velmi často o případy, kdy lidé pracují buďto na černo, anebo nevyužívají tyto prostředky pro především své děti. Chovají se nezodpovědně nejenom vůči státu a vůči nám jako daňovým poplatníkům, kteří to hradíme, ale velmi často také například tím, že používají tyto prostředky na nákup alkoholu a cigaret, především nezodpovědně vůči svým vlastním dětem. [...] lidé, kteří dlouhodobě a soustavně neprokazují aktivní chování, tak budou postupně přicházet o finanční plnění těchto částek a bude se právě přecházet na zajišťování existenčního minima naturálním způsobem, to znamená cestou kupónů, cestou různých účtů apod.

Vyhodnocení, zda na recipienta/tku aplikovat řízení, měly vypracovávat úředníci/sociální pracovníci, a to základě své předchozí znalosti vyhodnocovaných osob, ale také dalších informací, zejména od ostatních institucí (městská policie a škola). Řízení sloužilo jako forma trestu pro recipienty/tky, kteří byli trestáni za nesprávné využívání sociální pomoci, a prostřednictvím tohoto trestání si měli uvědomit, že mají závazky vůči společnosti a svým dětem. V souvislosti s řízením využívání příjmů však vznikly dva problémy. (1) Již při implementaci kuponů se předpokládalo, že recipienti/tky tento systém budou obcházet a směřovat kupony za peníze (samozřejmě v poměru nevýhodném pro recipienty/tky). Vznikl tedy plán na elektronizaci řízení využívání sociální pomoci, který představuje Nečas:

přejde [se] na ten bezhotovostní styk prostřednictvím té čipové karty, kde budou přesně limitované produkty, na které to bude moci nakoupit, a dokonce ten orgán sociální péče bude mít možnost vlastně zpětně z té čipové karty například kontrolovat, co vlastně ten konkrétní občan si nakoupil.

V této fázi dostalo řízení nejenom penalizační, ale také paternalisticko-výchovný rozměr, v rámci něž se měli recipienti/tky na základě sledování a kontroly učit, co mají nakupovat a kde. (2) S ohledem na sociální práci, na jejímž vyhodnocení mělo být řízení aplikováno, se nenaplnilo předsevzetí Nečase:

[řízení využívání příjmů] bude spočívat v intenzivní terénní sociální práci, že to nebude byrokratická procedura, kdy se bude chodit na úřad a tam bude sedět nějaký úředník s klotovými rukávy, který bude přehazovat tu kupony, tu finanční částky, ale že to bude vycházet z řešení konkrétní sociální situace, ze znalosti konkrétního člověka, který konkrétním způsobem zneužívá ten sociální systém.

Ačkoliv se v diskurzu téma sociální práce, u něž je zdůrazňován zejména terénní rozměr, sporadicky objevuje, do sociální praxe tento koncept nikdy implementován nebyl. Úředníci zůstali úředníky, kteří zřídka chodili do terénu a vše po vzoru NPM řešili „od stolu“, případně s pomocí informací poskytnutých ostatními aktéry.

Řízení využívání sociální pomoci bylo spojeno s transformací soustavy úřadů práce, která se měla centralizovat v Národní úřad pro zaměstnanost a vytvořit systém, kde byla efektivní a rychlá kontrola všech procedur i recipientů/tek. Jako důvod se uváděla roztržitost někdejšího sociálního systému, kdy se o různé typy sociální pomoci muselo žádat na jiných úrovních státní správy či samosprávy, které navíc tuto agendu měly zvládat velmi složitě. Součástí transformace byla samozřejmě, slovníkem

NPM, restrukturalizace a elektronizace celého systému, což mělo za následek propuštění určitého procenta úředníků/sociálních pracovníků (zde je jasné, jak terénní sociální práce nebyla a nemohla být za těchto podmínek implementována). V transformovaném systému měly být dále nastaveny mechanismy a procedury NPM, zejména procesní audity, vyhodnocování činnosti pracovníků a manažerské řízení.

Poslední opatření – sociální bydlení – se v diskurzu vyskytovalo velmi mizivě a zde jej uvádím pouze pro ilustraci pozitivnějšího náhledu na sociální politiku a příslušná opatření. Plán vybudovat síť sociálního bydlení pro osoby v těžké životní situaci se objevil v programovém prohlášení vlády, kde také zůstal, neboť se nikdy do praxe neaplikoval.

Ze zjištěných důvodů a opatření jsem sestavil následující konceptuální metafory, které konceptualizují sociální reformu vzhledem k někdejší a budoucí diskurzivní podobě sociálního systému:

- EFEKTIVNĚJŠÍ FUNGOVÁNÍ SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU SKRZE ADRESNĚJŠÍ PŘEROZDĚLOVÁNÍ, KRÁCENÍ SOCIÁLNÍ POMOCI A ZMĚNU POSUZOVÁNÍ NÁROKU (356).
- MOTIVACE K VĚTŠÍ OSOBNÍ ZODPOVĚDNOSTI A AKTIVIZACE LÍNÝCH A MORÁLNĚ ZKAŽENÝCH NEZAMĚSTNANÝCH (180).
- ZAMEZENÍ PODVODŮ V PODOBĚ ZNEUŽÍVÁNÍ SOCIÁLNÍ POMOCI A ZAMĚSTNÁNÍ NA ČERNO (144).
- ZAJIŠTENÍ ZAMĚSTNÁNÍ POTŘEBNÝM A ZVÝHODNĚNÍ RODIN, KTERÉ SI TO ZASLOUŽÍ (139).
- DRUHÁ ŠANCE (8).

Řetězcové ekvivalenty znázorňují argumentační logiku využívanou v tomto období:

- Reforma = efektivizace = adresnější přerozdělování = změna posuzování nároku = krácení sociální pomoci = aktivizace nezaměstnaných = motivace k větší osobní zodpovědnosti = zamezení podvádění v sociálním systému = vyřazení líných a morálně zkažených nezaměstnaných ze systému = zamezení nezaslouženého pobírání sociální pomoci, využívání pomoci nežádoucím způsobem a zaměstnání na černo

- Reforma = druhá šance = pomoc potřebným osobám a rodinám = zajištění zaměstnání potřebným a daňové zvýhodnění rodin, které si to zaslouží

Na konceptuálních metaforách a řetězcových ekvivalentech je názorně vidět, že diskurz okolo sociálních reforem byl konstruován převážně technokraticky a odosobněně – sociální systém byl sítí procesů, které je nutné zefektivizovat – a negativně – sociální systém byla strukturou podporující pasivitu, nezodpovědnost a morální zkaženost recipientů/tek, které je nutné motivovat skrze represí. Pozitivnější a méně represivní rámcování, například ve smyslu, že sociální systém je prostor, kde by recipientovi/tce měla být poskytnuta komplexní a pozitivní pomoc (materiální, psychologická i motivační) nebo že samotní recipienti/ky jsou lidé, kteří se dostali do tíživé situace a tuto situaci je třeba analyzovat a snažit poskytovat řešení, v diskurzu téměř absentovalo. Jediným pozitivním tématem byla pomoc rodinám, kterou ale v daném kontextu lze spíše chápat jako strategickou komunikaci, která ukazovala reformy v pozitivnější světle. Navíc se nejednalo o pomoc všem rodinám, ale pouze těm schopným, u nichž měl alespoň jeden rodič zaměstnání. Pomoc ostatním skupinám pak byla metaforizována výhradně do intencí zajištění zaměstnání, tedy ve smyslu *pomoc je zaměstnání*. Pátou uvedenou metaforu občasně využíval přímo Nečas, když se pokoušel vystihnout ideální podobu sociálního systému, kterou by reformy měly přinést. Nečas však prostřednictvím metafor *druhé šance* pouze reprodukoval jinými slovy předešlé metaforu, neboť druhá šance měla spočívat ve vytvoření systému, jenž by recipienta/tku co nejrychleji zaktivizoval a připravil (rekvalifikoval, obnovil jeho pracovní návyky atd.) na další zaměstnání.

Úvod do období v letech 2010 až 2013

Koalice ODS, TOP09 a Věcí veřejných v čele s premiérem Nečasem měla na rozdíl od předchozí vlády výhodu v možnosti navázání na předchozí práci, což se také stalo, neboť nová vláda pokračovala v sociální reformě, jak ji realizoval Nečas za svého působení na MPSV, a snažila se dotáhnout jednotlivosti, které předchozí vláda nezvládla v důsledku vyslovení nedůvěry opozicí. Nebylo již nutné přetvářet diskurz a naopak bylo možné stavět na již vytvořených základech, což ostatně deklaroval sám Drábek na tiskové konferenci uspořádané při jeho nástupu na MPSV:

Povedu ministerstvo práce a sociálních věcí, nikoli věcí asociálních. Je zřejmé, že naši prioritou jsou pro nadcházející období úspory, ale zejména úspory na úkor těch, kteří dnešní systém zneužívají. Namísto plošných škrtů ode mne v první linii čekat nastavení kontrolních mechanismů, které odhalí nedostatky dosavadních postupů. [...] K nastavení přísnějšího režimu není v první fázi potřeba legislativních úprav, zákony umožňují provádět kontrolu mnohem důkladněji a efektivněji, než se děje dnes. Do sociální sítě má stát zachycovat jen ty potřebné, všichni ostatní musí tímto sítím propadnout.

Tomu odpovídají i zjištěná obecná témata:

- Efektivita (348).
- Sociální citlivost (262).
- Kompromis (178).
- Podvod (169).
- Úspora nákladů státu (167).
- Osobní zodpovědnost (159).
- Snižování zadlužení státu (86).
- Stabilita (80).
- Nutnost (74).
- Podpora ekonomiky (69).
- Flexibilita (48).
- Odpovědnost (28).
- Nespravedlnost (26).
- konkurenceschopnost ČR (24).
- Modernizace (9).
- Podpora ze zahraničí (5).

Struktura témat zůstala až na drobné výjimky nezměněná, jediným rozdílem byla frekvence, kterou ovlivnily zejména odbory a protestní akce na mířené nejenom proti sociálním reformám. Diskurzivně byl tudíž kladen větší důraz na kompromis, v rámci nějž MPSV a nový ministr Jaromír Drábek akcentovali, že vláda je aktérem, která je vždy připraven vyjednávat a který dělá ústupky, zatímco odbory vyjednávání vedou silově a sabotují jej. Druhou výraznou změnou je kategorie/téma úspora nákladů státu, v němž se odráží jedna z hlavních argumentačních linií a zároveň opatření – zavádění elektronizace a propojení databází do celé řady institucí a systémů, což se stalo pro

Drábka hlavním posláním, jelikož k těmto procesům měl jako kybernetik velmi blízko. Z celkového pohledu platí charakteristika z předešlého období, sociální reformy byly implementovány a legitimizovány zejména na základě technokratické efektivizace fungování celého systému a zároveň byla diskurzivně zdůrazňována jejich sociální citlivost, aby se minimalizoval jakýkoliv protiargument tohoto typu. Podobně jako v předešlém období, je velmi vysoko téma podvodu a diskurzivní konstrukce sociálního systému jako prostředí podporující podvodné jednání a zneužívání sociální pomoci.

Sociální reformy v období 2010 až 2013 – důvody pro jejich zavedení

Analogicky k předešlému období, zde jsou zjištěné důvody pro zavedené sociální reformy:

- Efektivnější fungování systému (269).
- Podvody v sociálním systému (163).
- Úspora nákladů státu (141).
- Osobní zodpovědnost (110).
- Větší komfort pro občany (101).
- Pomoc potřebným osobám (90).
- Podpora ekonomiky (57).
- Zodpovědnost vůči společnosti (23).
- Motivace nezaměstnaných (19).
- Spravedlivější systém (6).

Efektivnější fungování systému bylo stejně jako u Nečase meta-kategorií nebo meta-důvodem, který sjednocoval velkou část ostatních témat a opatření, což vystihuje Drábek:

Cílem těchto reformních kroků je zjednodušení systému, jeho zlevnění i zefektivnění, rozšíření možností kontroly a v neposlední řadě také komfortnější postup pro příjemce dávek.

Efektivita byla v tomto ohledu propojena s dalšími důvody – úsporou nákladů státu, podvody v sociálním systému a větším komfortem pro občany – a v oblasti konkrétních plánů a opatření s celkovou transformací soustavy úřadů práce a elektronizací celého sociálního systému, která měla přinést další úspory a redukovat byrokracii při

procedurách spojených s vyřizování nároků na sociální pomoc a jejím následným vyplácením.

Podvody v sociálním systému souvisely v první řadě s dvěma hlavními problémy – zneužíváním sociální pomoci a zaměstnáním na černo. Zneužívání se sestávalo z několika aktivit: (1) pobírání sociální pomoci recipientem/tkou, u něž/níž neexistuje reálná potřeba pomoci; (2) utrácení pomoci za komodity, které jsou brány jako špatné (obligátně alkohol, cigarety a nově hazard či gamblerství), a neplacení životních nákladů (například nájemného), případně zanedbávání dětí, pro něž je pomoc určena; (3) strategické a promyšlené střídání zaměstnání a přihlášení na úřadu práce, kdy někteří lidé měli mít vždy půl roku zaměstnání a půl roku pobírat sociální pomoc. Drábek i MPSV pokračovali v negativním rámcování recipientů/tek, které zavedl Nečas, což ukázal první náměstek Vladimír Šiška, který metaforizoval část recipientů/tek, kteří si podle něj nezasloužili pomoc, jako *parazity*:

Potřebujeme, řekněme, neplatit těm, kterým nepatří, tedy parazitům systému, a dál mít zdroje na to, abychom měli prostředky na to, abychom zaplatili dávky těm, kterým skutečně patří [...].

Nicméně i ti recipienti/tky, kterým sociální pomoc „skutečně patří“, si ji museli nejdříve zasloužit a být užiteční (odpracovat si ji), jak deklaruje Drábek:

A myslím si, že diskutovány byly takové položky jako veřejná služba, jako docházka nezaměstnaných na úřady práce nebo kontaktní místa veřejné správy, a to jsou všechno aktivity, které nám pomohou velmi pečlivě pracovat s tím, zda ti lidé, kteří žádají o sociální dávky, tak jsou skutečně potřební a stát skutečně k nim má nasměrovat svoji finanční pomoc.

Recipienti/tky se stali *pracovní silou*, která musí být společnosti kdykoliv k dispozici, jelikož je jí zavázána za sociální pomoc a přežití. Tato pomoc ale může být kdykoliv odejmuta, a to v případě, že recipient/ka není schopen/pna dostát tomuto závazku. Třetí metaforou rámcující chápání recipienta/tky pak byla *recipient/ka je sociálně nepřizpůsobivý člověk*:

Ne, to určitě ne, ale jde nám o to, aby skutečně i ty skupiny, které nejsou sociálně přizpůsobivé, tak aby i v těch menších obcích o ně bylo postaráno tak, aby se mohly začlenit do normálního způsobu života, aby i pro ně bylo normální, že ráno se vstane do práce a že v noci se spí.

Z těchto rámců a metafor lze vidět, že recipient/ka byl/a stále negativně diskurzivně vykreslován/a jako v předchozím období, přičemž negativní label se nelišil, opět se jednalo o líné, neschopné nebo morálně pokleslé lidi.

Zaměstnání na černo se postupně dostávalo v rámci diskurzu do popředí a jeho význam pro legitimizaci opatření a změn dobře dokumentuje Drábek:

My bojujeme velmi tvrdě proti nelegálnímu zaměstnávání, proti práci načerno, protože to je fenomén, který bohužel i za působení minulého nebo předminulého ministra práce a sociálních věcí pana Nečase, tak se rozbíjel takovým způsobem, že ta situace je naprosto neúnosná a také, když se rozjedete do regionů, tak vám lidé řeknou, no, prostě práce načerno, to je dneska něco normálního. Prosím, není to něco normálního.

Zajímavá je kritika někdejšího ministra Nečase, který se podle Drábka značně podílel na rozšíření celé praktiky. Drábek tím poukazuje na dopady, jaké měla sociální reforma implementovaná MPSV pod vedením Nečase. Zavedená flexibilizace zaměstnávání (tedy prekarizace) spolu s krácením sociální pomoci a změnami posuzování nároku vedly k situaci, v rámci níž si řada lidí nebyla schopná zajistit subsistenci buď ze sociální pomoci, nebo zaměstnání, takže museli riskovat a pobírat pomoc a k tomu mít zaměstnání na černo. Vedle toho se rovněž významným tématem stalo vykořisťování zdravotně postižených lidí prostřednictvím jejich zaměstnávání na speciálně vytvořených pozicích, kdy byli zaměstnavatelé zvýhodněni dotacemi, aby zřídili takové místo a ještě krátili odměny vyplácené zdravotně postiženým lidem.

Úspory nákladů státu byly charakterizovány ze strany Drábka velmi strategicky:

Já znovu musím zdůraznit, že ty kroky, které nyní připravujeme v rámci sociální reformy, tak nemají snížit objem prostředků, které jdou ať už do sociálních služeb nebo do pomoci například zdravotně postiženým. Jde skutečně o to zlevnit administrativní a obslužné procesy. To si myslím, že je potřeba velmi zdůraznit.

Stejně vyjádření obsahovala i tisková zpráva *TZ MPSV: sociální reforma po zapracování připomínek* (z 18. 4. 2011): „Efektivnějšího systému bude dosaženo primárně cestou snížení nákladů na vlastní administraci, nikoli snižováním vyplácených dávek.“ Objem sociální pomoci, a to i u zdravotně postižených, byl ovšem snižován, což později potvrdil i sám Drábek:

Nejobtížnější bude vysvětlit škrtnání u zdravotně postižených. Jestli mě něco bolí nejvíc, tak je to právě škrtnání u postižených. Nicméně ty škrty jsou prostě nezbytné,

jinak s těmi penězi nevyjdeme. V tom nelehčím stupni postižení, kde chceme snížit příspěvek z 2000 na 800 korun, je zařazená velmi různorodá skupina lidí. Jsou tam lidé, kteří jsou těžce postižení, a je potřeba, aby se o ně někdo staral.

V diskurzu je pak mnoho dalších podobných pasáží, v nichž je deklarována úspora pomocí krácení sociální pomoci. Výše zmíněné zlevnění administrativním a obslužných procesů se týkalo úřadů práce, kde došlo k restrukturalizaci po vzoru NPM, takže řada zaměstnanců byla propuštěna a zbytku se začala odměna vypočítávat podle výkonnosti. Změnit se měly i některé procesy týkající posuzování a vyplácení sociální pomoci, které se měly nově elektronizovat, čímž by se ušetřila doba nutná ke zpracování i náklady s tím spojené. Součástí úspor byla změna agendy týkající se posuzování nároků na sociální pomoci, kdy se upravil počet a charakter typů sociální pomoci, o něž šlo žádat a které byly vypláceny. Posuzování bylo zpřísněno, aby byl naplněn cíl, co největší propustnosti sociálního systému, který by měl pomáhat pouze lidem, kteří jsou vyhodnoceni jako skutečně potřební.

Posílení osobní zodpovědnosti jako důvod přijetí sociální reformy bylo spojeno s nastavením systému, aby odrazoval občany k přihlášení se do systému a podněcoval větší osobní aktivitu. Toho bylo docíleno podporou reciprocity – každý recipient/ka musí akceptovat cokoli, co je na něj v rámci sociálního systému aplikováno, neboť tím dává najevo ochotu spolupracovat a vrátit společnosti, co do něj vložila. Celý mechanismus dobře popisuje Drábek, který komentuje veřejnou službu a její povinné vykonávání, pokud chce recipient/ka zůstat v systému:

Podmínka je, že se na výzvu zapojí do té veřejné služby, to znamená, že se bude účastnit něčeho, čím alespoň částečně vrátí společnosti ty peníze, které společnost do ní vkládá. Já to vidím jako motivaci k aktivnímu životnímu stylu. Ta represe je jenom způsobem, jak motivovat lidi, aby na takovou dráhu nastoupili.

Pokud někdo nezvládne zajistit si subsistenci skrze svoji aktivitu, má možnost využít sociální systém, ale musí akceptovat jeho podmínky, které jsou nastaveny recipročně a mají recipienta/tku motivovat a vrátit mu/jí schopnost, aby si dokázal obstarat subsistenci sám. V tomto bodě se tento důvod překrýval s jinými, a to zodpovědností vůči společnosti a motivací nezaměstnaných.

Větším komfortem při zavádění sociálních reforem byla zaštitěna elektronizace sociálního systému, kdy byla zdůrazňována zejména sKarta jako elektronická karta, na níž se měla vyplácet sociální pomoc, která by pak mohla být jednoduše vybrána

v bankomatu, případně by s kartou šlo platit u vybraných prodejců. V budoucnu se měla sKarta integrovat i s jinými systémy a databázemi, například se zdravotní pojišťovnou. V souvislosti s elektronizací a komfortem se měly upravit i formuláře, aby byly srozumitelnější, lépe zpracovatelné (popřípadě papírovou formu převést na elektronickou) a aby jich ubylo kvůli lepší přehlednosti pro občany.

Stejně jako u MPSV za Nečase, i u Drábka se objevila pomoc potřebným osobám jako důvod pro realizaci sociálních reforem. Charakterizace, kdo spadá do kategorie „potřebný“, byla však pestřejší, jelikož se v diskurzu nacházelo více skupin než v případě Nečase:

- Rodiny (41).
- Zdravotně postižení (33).
- Důchodci (7).
- Lidé s nízkými příjmy (4).
- Absolventi škol (4).
- Lidé nad 50 let (3).

Rodina přestala být dominantní legitimizační skupinou, přičemž hlavní pomoc měla směřovat zejména rodičům na rodičovské dovolené, jimž měl být dovolen přivýdělek do určité míry, aby nebyly zpřetrhány vazby s jejich původním zaměstnáním a zaměstnanecké návyky. Další pomocí pro rodiny mělo být zřízení tzv. dětských skupin nebo firemních školek, o nichž by rodiče svoje děti mohly dát a mohly tak sladit lépe rodinný a zaměstnanecký život. Zachováno bylo i daňové zvýhodnění příjmů rodičů a zvýhodnění zaměstnaných rodičů na rozdíl od nezaměstnaných. Zdravotně postiženým by měl sociální systém především pomoci k dosažení adekvátní pomoci zjednodušením procedur pro žádost a získání pomoci, včetně zjednodušení procedury posuzování zdravotního postižení a stupně invalidity. Vedle toho se měly zlepšit podmínky pro zaměstnávání zdravotně postižených osob, a to i za pomoci podpory jejich osobní zodpovědnosti, aby se pokusily podnikat. Tematizovány byly i podvody se zaměstnáváním zdravotně postižených osob na chráněných místech zvýhodněných MPSV. Důchodům měl systém pomoci podporou ekonomiky, aby v budoucnu byla možná valorizace jejich důchodů. Lidem s nízkými příjmy změny v sociálním systému pomohly navýšením sociální pomoci (konkrétně životního minima), aby lépe kompenzována jejich složitá materiální situace. U absolventů škol byla tematizována jejich nezkušenost a potřeba mít zkušenosti při ucházení se o zaměstnání, což mělo

za následek vytvoření dotace pro firmy, aby vytvořily stáže pro tyto mladé lidi, na jejímž konci je případně mohly přijmout do klasického zaměstnaneckého poměru. Pro lidi starší 50 let, kteří byli blízko důchodového věku, se zřídila speciální sociální pomoc, kterou měli pobírat, dokud tohoto věku nedosáhnou a není jim vyměřen důchod. Měla se tím překlenout doba, byli tito lidé bez zaměstnání, které již často kvůli svému věku nemohli najít.

Podpora ekonomiky jako poslední významnější důvod zavádění reform souvisel s pokračování předchozího trendu flexibilizace zaměstnaneckých vztahů, který zvýhodňoval zaměstnavatele, neboť byl spojen s podporou podnikání. Drábek často využíval argumentaci spojenou s prekarizací, že v současných západních společnostech není možné se spoléhat na jednoprofesní kariéru, neboť se stalo běžností, že člověk během svého života několikrát změni povolání, aby byl schopný zajistit si živobytí.

Posledním, ale velmi marginálním, důvodem bylo vytvoření spravedlivějšího systému, přičemž se týkal výhradně změn v posuzování zdravotního postižení a invalidity, jehož někdejší nastavení bylo v diskurzu rámcováno jako nespravedlivé. Posuzování se mělo zjednodušit a zpřehlednit, aby měli všichni zainteresovaní aktéři lepší přehled o celém procesu.

Sociální reformy v období 2010 až 2013 – implementovaná opatření

Opatření implementována v rámci sociální reformy v tomto období, jsou následující:

- sKarta (119).
 - Větší komfort (63).
 - Úspora státních nákladů (34).
 - Efektivnější přerozdělování (25).
 - Řízení využívání sociální pomoci (20).
- Transformace soustavy úřadů práce (113).
- Veřejný služba (76).
- Zamezení práci na černo (74).
- Změny v posuzování nároku na sociální pomoc (72).
- Elektronizace systému (61).
- Krácení sociální pomoci (47).

- Větší flexibilita zaměstnání (44).
- Penalizace (43).
- Větší adresnost pomoci (39).
- NPM (38).
- Aktivizace nezaměstnaných (35).
- *Workfare* (34).
- Podpora podnikání (33).
- Docházka nezaměstnaných (32).
- Vzdělávání a rekvalifikace (18).
- Odbourání administrativní zátěže (18).
- Sociální práce (13).
- Zamezení spekulativního zaměstnávání (4).
- Posílání dětí do školy (4).
- Zamezení spekulativnímu přesídlování (2).
- Akční plán (2).
- Garance základního přežití (2).

Opatřením v rámci diskurzu zcela dominují sKarta a transformace soustavy úřadů práce, která byla založena zejména na snaze elektronizovat celý sociální systém, což mělo diskurzivně přinést větší efektivitu, úsporu nákladů státu, větší komfort pro recipienty/tky a lepší implementaci řízení využívání příjmů. Nejčastěji diskutovaným opatřením, a to i díky své pozdější kontroverzi, se stala tzv. sKarta neboli elektronická čipová karta podobná klasické platební kartě, na níž se postupně měla začít vyplácet sociální pomoc. Zdaleka nejčastějším rámcováním zavedení karty se stal větší komfort pro recipienty/tky, kteří mohli s jejím využitím jednoduše platit ve všech obchodech, vybírat peníze z bankomatu a vybírat peníze u obchodníků – kartu fyzicky realizovala Česká spořitelna (ČS) jako banka s nejhustší sítí bankomatů a platebních terminálů v ČR. Na kartu byly nahrány i osobní údaje recipienta/tky, pokud měl/a průkaz osoby se zdravotním postižením (TP, ZTP, ZTP/P) a vyšší, takže karta šla využít i jako identifikátor, který se měl dále rozvíjet, jelikož bylo v plánu, že se na kartu nahrají i aplikace pro další instituce (například zdravotní pojišťovny). Komfort nicméně nebyl tak vysoký, jak bylo deklarováno, neboť člověk s penězi nemohl disponovat dle libosti, jelikož zdarma byl pouze jeden výběr bankomatu a jeden platební příkaz. Většina částek se následně nedala vybrat z bankomatu najednou (na jeden výběr), protože

minimální částka (bankovka), kterou bankomaty ČS vydávají, je 200 Kč, tudíž je výběr omezen na částku, která jde zaokrouhlit právě na tuto částku. Celou částku si šlo sice vybrat na přepážce, ale za tento výběr se platilo 40 Kč, a pokud si chtěl dotyčný člověk vybrat z bankomatu vícekrát, musel za každý další výběr platit 6 Kč. Tím byl každý, kdo chtěl využít sKartu, nucen využívat ji přímo při placení v obchodech, které ale nakonec ne vždy platební terminál měly, zejména pokud se jednalo o menší vesnické obchody. Komfort, jenž sKarta nabízela, byl následně napadnut i někdejší ombudsmanem Pavlem Varvařovským, který poukazoval na porušování *Listiny základních práv a svobod*, a to konkrétně práva každého člověka na sociální pomoc v hmotné nouzi (čl. 30, odst. 2).

Komfort a jeho navyšování byl úzce propojen se snižováním nákladů na chod MPSV, zejména administrativních, a to v souvislosti s nákladným posíláním složenek, skrze něž byla vyplácena pomoc. Česká pošta, která složenkou doručovala a proplácela, je však ryze státním podnikem, takže tyto náklady byly spíše imaginární, neboť náklady za poštovné v podstatě zůstaly státu, pouze se přesunuly z jedné instituce do druhé. Úspora skrze sKartu se týkala i zefektivnění administrativních procesů (zde snižování nákladů krylo s efektivizací přerozdělování) v rámci MPSV a úřadů práce díky softwarové a hardwarové elektronizaci procesu vyplácení, přičemž argument se opíral o situaci v jiných státech, kde podobná karta vedla k úspoře nákladů. Podobně jako tomu bylo u (ne)krácení sociální pomoci, i u úspor skrze sKartu se objevila protichůdná vyjádření, kdy nejdříve MPSV deklarovalo, že ušetří 40 miliónů ročně:

Zavedení sociálních karet rovněž sníží provozní náklady MPSV spojené s vyplácením dávek, předpokládaná roční úspora provozních nákladů se bude pohybovat okolo 40 mil Kč.

Ale o pár měsíců později (předchozí vyjádření bylo z dubna 2011, následující ze srpna 2011) se předpokládaná úspora skokově vyšplhala na jednu miliardu:

Úsporu ve výši jedné miliardy korun ročně a přehled o všech vyplácených dávkách konkrétnímu člověku v daném čase umožní zavedení karty sociálních systémů, která je součástí projektu Ministerstva práce a sociálních věcí ČR (MPSV) jednotné výplatní místo.

Navíc se ve druhém vyjádření mluví již i o kontrole recipientů skrze sKarty, s čímž souvisí zbývající smysl zavedení tohoto opatření, a sice řízení využívání sociální pomoci.

Význam řízení využívání sociální pomoci vystihuje Drábek:

Ano. Tak je tady už dlouhodobá koncepce, která se snaží ve vybraných případech zavádět mimohotovostní výplatu některých podpor, protože tam, kde je riziko zneužití té podpory, například při gamblerství, tak je vhodné alespoň část výplaty směřovat nehotovostní formou tak, aby bylo dohledatelné a kontrolovatelné, za co ten člověk tu podporu státu utratil. Ano, chceme pro to využít i ten systém elektronických platebních karet, protože je to technologicky i administrativně mnohem jednodušší, než vydávat nějaké poukázky, s kterými je možno potom na nějakém postranním trhu obchodovat.

MPSV a Drábek tedy pokračovali v trendu a předsevzetí nastoleném Nečasem ohledně prohlubování řízení za pomoci elektronických prostředků, které by byly lehce sledovatelné a kontrolovatelné. Snahu kontrolovat a sledovat potvrzoval opět dále Drábek:

Zároveň s tím, abychom posílili obranu proti zneužívání sociální dávek a jejich využívání na jiné účely, než na zajištění základních životních potřeb, tak chceme posílit účelové vyplácení dávek zavedením možnosti elektronického platebního prostředku tak, abychom jednoduchým, efektivním a administrativně i finančně nenáročným způsobem dokázali u těch, u kterých je to potřeba, vázat výplatu dávky na konkrétní účely tak, aby v případě potřeby mohlo vymezeno použití sociální dávky na skutečně pouze na úhradu základních životních potřeb.

Spolu s kontrolou byli zavedeni tzv. zvláštního příjemce a opatrovníka, což byli osoby ustavené za účelem kontroly a ochrany zájmů jim přidělených recipientů/tek, zda využívají sociální pomoci „správným“ způsobem. Náměstek Šiška však popřel, že by MPSV kontrolovalo skrze kartu každého recipienta, avšak zároveň potvrdil, že ke kontrolám dochází skrze automatizovaný počítačový software založený na *dataveillance*:

Zároveň se ale musím ohradit vůči vyjádření, že bychom snad prostřednictvím tohoto nástroje sledovali pohyb peněz na účtu a kontrolovali nákupy jednotlivců. Průběžně hodnoceno, a to automaticky, tzn. informačním systémem, bude pouze to, zda nejsou pořizovány za sociální dávky komody jako např. alkoholu či

cigarety, zda slouží svému účelu – a tam, kde to vyžaduje jejich účel, zda jsou využívány například pouze pro nákup služeb.

Kontrola zároveň neměla probíhat pouhým zablokováním možnosti nákupu určitých komodit, ale také *ex post*, kdy počítačový systém měl vyhodnocovat nakoupené komodity a případně upozornit na problém. V tomto smyslu představovala sKarta velmi lukrativní nástroj i pro ČS, která mohla jednoduše sledovat pohyb na kartě a získat velmi cenná data o konzumním chování recipientů/tek, které mohla využít pro své strategické a marketingové účely, případně je poskytovat dále.

Kontrolu recipientů/tek měla zajišťovat transformovaná soustava úřadů práce, která se měla centralizovat, čímž se sjednotilo výplatní místo sociální pomoci, jež se stalo lépe sledovatelné a administrativně efektivněji spravovatelné, což mělo zajistit i lepší adresnost sociální pomoci. MPSV a Drábek navázali na Nečasův projekt vytvoření centralizovaného Národního úřadu pro zaměstnanost a formálním sjednocením 77 okresních úřadů práce vytvořili jeden velký subjekt s názvem Úřad práce České republiky, který spravoval všechny ostatní úřady právnicky vedené jako pobočky. Přeměnu úřadů práce na kontrolní úřady dokládaly i další změny: (1) zrušení povinnosti zaměstnavatelů ohlašovat nová pracovní místa na úřady; (2) *outsourcing* shánění volných míst na soukromé subjekty, které měly mít více informací o volných pracovních místech, ale reálně samozřejmě suplovaly původní činnost úřadů práce; (3) propouštění a alokace velkého procenta zbývajících úředníků na kontrolní pozice; a (4) úprava formuláře pro žádání sociální pomoci, který se měl stát přívětivější pro žadatele/lku a zároveň lépe a elektronicky zpracovatelný, vykazovatelný a kontrolovatelný. Transformace se ovšem neměla týkat pouze soustavy úřadů práce, ale měla jít i do dalších systémů, přičemž cílem mělo být propojení všech systémů a databází ve stylu *dataveillance*, což potvrzuje Drábek:

Přece není možné, aby každé ministerstvo postupovalo jiným směrem ve vytváření technologií společných informačních systémů, to prostě není možné. My potřebujeme, aby ty systémy spolupracovaly, aby byly například napojeny na základní registry, které připravuje ministerstvo vnitra a já jiný postup dokonce nepovažuji ani za možný.

Po celkové transformaci a propojení všech databází by následně mělo být možné zjistit jakékoliv informace o jakémkoliv občanovi odkudkoliv v rámci systému a databází. Velkou roli při transformaci úřadů práce hrál i NPM, neboť při restrukturalizaci a na

evaluaci tohoto procesu se využívaly audity k hodnocení jednotlivých pracovníků podle manažerských kritérií, zejména podle výkonnostně nastavených kritérií, což mělo další vliv na jejich zařazení a ohodnocení.

Potírání zaměstnání na černo se stalo velmi důležitým tématem a opatřením a bylo spojeno primárně s dvěma dalšími opatřeními, a to tzv. docházkou nezaměstnaných (DONEZ) a veřejnou službou. DONEZ vytvořila povinnost pro recipienta/tku (zejména dlouhodobě – půl roku – nezaměstnaní lidé a lidé, kteří v posledním půlroce pravidelně střídali registraci na úřadu práce s vykonáváním zaměstnání) pravidelně se hlásit na úřadu práce nebo speciálnímu k tomu určenému místu (tzv. Czech POINT). Termín byl generován počítačem a byl do velké míry náhodný, aby byla recipientům/tkám a zaměstnavatelům organizace času za účelem obejití kontroly. V součinnosti s DONEZem museli vytipování recipienti/tky, u nichž existovalo důvodné podezření, že vykonávají zaměstnání na černo, docházet i na veřejnou službu. Mělo se jednat zejména o dlouhodobě nezaměstnané lidi, kteří neměli zaměstnání alespoň rok, a lidi, kteří v posledních třech letech v součtu neměli zaměstnání alespoň rok. Tito recipienti/tky měli v některých případech povinnost odpracovat až 20 hodin týdně, tedy poloviční úvazek. Jakékoliv nedodržení termínu u DONEZu bylo výrazně sankcionováno, jak je uvedeno v tiskové zprávě MPSV: *Vyhodnocení projektu DONEZ za prvních pět měsíců provozu z 22. 3. 2012:*

Jestliže se nezaměstnaný v určený čas nedostaví na Czech POINT, zjišťuje se důvod nedodržení této zákonné povinnosti vůči Úřadu práce ČR. Např. z důvodu pohovoru na novou pozici či nemoci je uchazeč omluven pouze řádnou omluvenkou. V případě bezdůvodné absence uchazeče, zahajuje Úřad práce ČR správní řízení, které může vést až k vyřazení uchazeče z evidence Úřadu práce ČR a odebrání dávek.

Stejně ustanovení platilo i na veřejnou službu, jejíž odmítnutí se rovnalo vyřazení z evidence úřadu práce. Recipienti/tky tudíž neměli mít čas na zaměstnání na černo a pro zaměstnavatele ztratili původní atraktivitu. Kontroly byly zacíleny i na zaměstnavatele, kteří umožňovali vznik takového zaměstnaneckého poměru. Zpřísnily se kontroly zaměstnanců a zaměstnavatelů přímo na pracovištích a také finanční postihy za případné zjištění nejasností nebo přímo podvodů. Součástí kontrol bylo i vyhodnocení dotovaných zaměstnání s ohledem na lidi, kteří je vykonávali, což se týkalo zejména zdravotně postižených občanů, u nichž měla být rozšířena praktik

spočívající v jejich vykořisťování, kdy zaměstnavatel využíval státní dotace za dané místo a navíc redukoval odměnu zdravotně postiženým zaměstnancům.

Veřejná služba měla mimo zamezení zaměstnání na černo i další funkce – sloužila jako *workfare* a opět se objevila metafora *sociální terapie*. Funkci *workfare* jasně charakterizuje Drábek:

Jde o stěžejní věc v pohledu na to, co to obnáší, být uchazečem o zaměstnání. Nikde přece není psáno, že ten člověk zajde jednou dvakrát za měsíc na úřad práce a tím má splněno - a ostatní spoluobčané ho platí. To je to, co chci změnit. Pokud je někdo uchazeč o zaměstnání, pak s plnou vážností hledá práci a s tím i souvisí výkon veřejné služby. Pokud nemůže práci najít, pak alespoň veřejnou službou část peněz svým spoluobčanům, kteří se na něj skládají, vrátí.

Tak veřejná služba zaprvé určitě není žádný trest. To je prostě také způsob, jak přispět ke společenskému bohatství.

Na reciprocitu byl obecně v diskurzu kladen velký důraz, takže každý dlouhodobě nezaměstnaný (půl roku a více) recipient/ka měl/a povinnost odpracovat si sociální pomoc. Pokud této povinnosti kdokoliv nebyl schopen dostat, byl automaticky vyřazen ze systému. Je zajímavé, že na rozdíl od Nečase se Drábek nesnažil příliš podporovat rekvalifikace jako formu *workfare* a případně aktivizace, naopak jsou diskurzivně upozaděny jako drahé a neefektivní. Stejně tak byl marginalizován i individuální akční plán, byť jeho existence byla zachována.

Reciprocita vynucená veřejnou službou měla být navíc skrze metaforizaci *sociální terapie* doplněna i o aktivizační a socializační rozměry, které měly u recipientů/tek kompenzovat předpokládanou ztrátu kontaktu se společností (ekonomickou aktivitou) a potřebu jej znovu navázat skrze obnovení zaměstnaneckých návyků. Účel a metaforu velmi jasně popisuje informační materiál *Osoby v hmotné nouzi a veřejná služba*:

Veřejná služba má i důležitý sociální rozměr, podporuje sociální začleňování osob, zvyšuje participaci lidí na životě obce a přispívá k dobrým vztahům mezi osobami v hmotné nouzi a ostatními občany. Zároveň vyjadřuje jeden z motivačních principů pomoci v hmotné nouzi: „Ten kdo pracuje, se musí mít lépe než ten, který se pracovat nesnaží.“

Tematizována byla i kultura závislosti a nutnost ji řešit skrze veřejnou službu jako nástroj, který podle Drábka naruší její reprodukované hodnoty a normy:

Vyrůstající generace dětí, které rodiče nikdy neviděli nikdy pracovat. To je základní smysl toho, proč nabízet veřejnou službu a proč také motivovat k tomu, že ta veřejná služba musí být velmi silně motivační v tom příjmu těch jednotlivých dávek.

V rámci změn sociálního systému se pokračovalo i ve změnách podmínek pro posuzování žadatelů, přičemž největší penzum změn dopadlo na zdravotně postižené, u nichž bylo změněno (podle MPSV modernizováno) posuzování invalidity, ale také samotná definice invalidity. Řadě zdravotně postiženým lidem se skokově změnila jejich kategorizace z hlediska jejich postižení a možnosti vykonávat zaměstnání, což mělo za následek (v některých případech razantní) redukci vyplácené pomoci. U zdravotně postižených pokračoval i trend krácení sociální pomoci, kdy zdravotně postiženým lidem v nově vzniklém první stupni postižení byla snížena pomoc o více než polovinu.

Změny v posuzování nároku na sociální pomoc byly téměř výhradně reprezentované změnou posuzování zdravotně postižených osob, kdy byly ponechány změny provedené MPSV za Nečase, ale byly doplněny o změny v Lékařské posudkové službě zajišťující proceduru posuzování, a vedle toho se sloučily jednotlivé typy sociální pomoci vyplácené zdravotně postiženým na dvě kategorie – pravidelnou a jednorázovou. Spolu s tím zanikla kategorie zdravotně znevýhodněného člověka, který měl nárok na (minimální) sociální pomoc nebo lepší zacházení ze strany zaměstnavatele (nově si mohl dotýčný člověk vybrat vyhovující zaměstnání, čímž se problém vyřešil). Zdravotně znevýhodnění lidé se tedy jednorázově stali systémově zdravými, Pokud chtěli žádat o sociální pomoc nebo některé výhody, bylo s nimi nakládáno stejně jako se zdravotně postiženými, čímž se eliminovala jejich možnost přiznání. Procedury a postupy v Lékařské posudkové službě byly změněny (efektivizovány), aby se zamezilo duplicitě vydávání posudků a urychlil se celý proces posuzování zdravotního postižení. Změnily se formuláře na posuzování osob, kdy lékaři, kteří postupně navrhovali a hodnotili zdravotní postižení (míru snížené schopnosti vykonávat zaměstnání), měli pracovat s deseti kategoriemi místo předešlých 36, což bylo označování za objektivnější a modernější posuzování. Objevily se však i některé praktiky NPM sloužící k evaluaci samotné posudkové služby, což reprezentuje text z tiskové zprávy *Posuzování zdravotního stavu bude kvalitnější* (z 16. 8. 2011):

MPSV připravuje realizaci zadávacího řízení, jehož předmětem je implementace nástroje pro detekci omylů, chybných případů a nežádoucího chování v procesu posuzování žádostí o sociální dávky, na jejichž výplatu má vliv činnost LPS. Cílem je zavedení systému ověřování všech posudků z hlediska předvídatelnosti jejich závěrů s ohledem na posouzení obdobných případů v systému, což maximálně eliminuje vydání nesprávného posudku již ve fázi jeho zpracování, a tedy i následnou neoprávněnou výplatu dávky.

Změna posuzování se dále dotkla i ostatních recipientů, kdy se Nečasem zavedený institut společně posuzovaných osob doplnil o přísnější kontrolu správnosti vyplněných údajů, jelikož recipienti/tky měli zatajovat partnery ve společné domácnosti, aby získali větší objem sociální pomoci. Byly proto nasazeni kontroloři, kteří měli přímo v domácnostech kontrolovat, zda nedošlo k podvodu a zatajení partnera. S tím souviselo zavedení povinnosti posílat děti do školy jako nutná podmínka na přiznání sociální pomoci, které však nebyl příliš výrazně tematizováno.

Na změnu posuzování navazovalo krácení sociální pomoci, které ovšem bylo formálně v diskurzu odmítáno, a to zejména směrem ke zdravotně postiženým (viz výše), ale také dalším recipientů/tkám, kterým nebyla pomoc přímo pokrácena, ale ztratili na ni nárok v důsledku změny posuzování. V krácení pomoci hrála významnou roli i penalizace, kdy byla recipientům/tkám pomoc pokrácena kvůli absenci jejich spolupráce s úřadem práce (například odmítnutím veřejné služby nebo neomluvenou absencí na DONEZu). Často se však vynechával mezistupeň v podobě sebrání části pomoci a vůči recipientovi/tce byla zaujata pozice nulové tolerance, což znamenalo okamžité vyřazení ze systému. V rámci krácení sociální pomoci mělo být zavedeno jedno zcela nové a velmi významné opatření, a sice možnost uvalení exekuce na sociální pomoc, jak poukazuje Drábek:

Ano, my jsme se shodli při koaličním jednání na tom, že chceme zbourat tu jednoduchou pasáž zákona, která říká, že sociální dávky jsou nepostižitelné exekucí. Je to proto, že v řadě případů je tohle to ustanovení zneužíváno. Je to, ten náš krok vyplývá z toho, že bohužel v řadě případů, a neříkám, že ve většině, ale v řadě případů se stává to, že někdo pobírá pomoc od státu a přitom například nehradí nájem nebo nehradí další poplatky, které hradit má. Tak jak některá města šla na hranu nebo za hranu zákona a v podstatě nechala těm lidem vyplatit sociální dávky a potom za rohem jim ty peníze sebrala, protože už to nebyly sociální dávky, ale už to byly papírové peníze, což já skutečně považuji za hranou zákona, tak

abychom nemuseli nabádat nebo tolerovat takovýto postup, který skutečně já vidím za hranou zákona, tak si na druhé straně myslím, že je potřeba přizpůsobit legislativu tak, aby lidé, kteří jsou nezodpovědní, tak aby za to také byli patřičným způsobem hodnoceni.

Limitem exekuce mělo být existenční minimum, které každému recipientovi/tce mělo zbýt, aby „přežil/a“ a nebyl/a přímo ohrožen/a na existenci, což ovšem byl pouze formální krok, neboť z tehdejší částky 2020 Kč na měsíc bylo nemožné zajistit si (důstojnou) subsistenci. Toto opatření tudíž ještě dále zhoršilo špatnou pozici recipienta/ky a prohloubilo jeho materiální deprivaci, přičemž v mnoha případech mohlo znamenat, že se řada recipientů/tek uchýlila k zaměstnání na černo, aby (další) finanční výpadek kompenzovali.

Flexibilizace zaměstnání se týkala zejména podpory podnikání a úprav zákoníku práce, kdy se změna týkala například výše odstupného, která se signifikantně snížila za účelem podpory vytváření nových pracovních míst. Sníženy měly být rovněž sociální odvody, které za zaměstnance odvádí zaměstnavatel, aby se „zlevnilo“ zaměstnanecké místo a zaměstnanec se na něm déle udržel. Změna se týkala i výpovědní lhůty, která byla snížena, a prodloužení doby, na níž mohla být uzavřena zaměstnanecká smlouva typu dohody o provedení práce (v rámci níž se neplatí zdravotní a sociální pojištění). Celkově se pozice zaměstnance dále prekarizovala.

Zbývající opatření byla tematizována minimálně, tudíž diskurzivně neměla žádný nebo pouze velmi malý vliv. Sociální práce jako jedna z těchto opatření byla místy zdůrazňována jako důležitý nástroj, byť stejně jako za Nečase nikdy nebyla do praxe implementována. MPSV za Drábka navíc konstruovalo sociální práci jako činnost z velké části založenou na represí:

Ne, znovu. S těmi lidmi a to je právě to, na co narážíte, s těmi lidmi je potřeba skutečně aktivně pracovat v sociální oblasti. Je potřeba je vést, je potřeba jim vysvětlovat. A z druhé strany pokud by se dostali do toho stavu tak, jak Vy říkáte, do toho stavu, kdy je potřeba použít tu represí a říci, pokud se nezúčastní někdo té společné práce, pokud někdo nechce přispět svými rukama k tomu společnému výsledku, no tak ztratí nárok na dávky hmotné nouze tak, jak jsou předepsány podle zákona. Ale samozřejmě, že je možné mu vypomoci okamžitou pomocí v hmotné nouzi, ta není nároková. To je právě součástí té sociální práce. Říci ano,

teď ti pomůžeme, ale příští týden už na tu veřejnou službu přijdeš, protože příště už možná pomoc žádnou nedostaneš.

Vedle toho měla být výraznou součástí sociální práce i veřejná služba ve své terapeutické metaforizaci (viz výše). Zamezení spekulativního zaměstnávání souviselo s prekarizací podpořenou sociálními reformami v obou obdobích, přičemž se jednalo o potírání pravidelného střídání mezi zaměstnáním a přihlášením na úřadu práce. Toto diskurzivně nepřijatelné jednání lze však chápat i jako zvýšenou flexibilitu zaměstnanců, o níž se pokoušely obě vlády v analyzovaných obdobích. Poněkud kontradiktorně pak zní Drábkův apel na zajištění základního přežití každého člověka:

Tedy myslím si, že stát na to přežití, na to, aby lidem, kteří jsou skutečně v nouzi nezaviněně a skutečně je potřeba jim pomoci k tomu, aby měli alespoň naprosto základní prostředky na přežití, tak na to si myslím, že by stát měl mít vždycky.

Tento výrok příliš nepasuje do systému vytvořeného Drábkem, kde si každý, musí sociální pomoc odpracovat, což znamená, že přežití je podmíněno reciprocitou. V citátu je navíc zvýrazněna podmínka nezavinění negativního stavu recipienta/ky, která evokuje otázku, co s lidmi, kteří udělali v životě chybu a do tohoto stavu se dostali vlastní chybou.

Ze všech důvodů a opatření jsem analogicky sestavil konceptuální metafory charakterizující sociální reformy ve vztahu ke konstruovanému diskurzu:

- ZVÝŠENÍ EFEKTIVITY, ÚSPORNOSTI A KOMFORTU SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU POMOCÍ JEHO ELEKTRONIZACE (357).
- SPRAVEDLIVĚJŠÍ SYSTÉM POMAHAJÍCÍ POTŘEBNÝM, KTEŘÍ SI MUSÍ POMOC ZASLOUŽIT A ODPRACOVAT (194).
- ZAMEZENÍ PODVODŮ V PODOBĚ ZAMĚSTNÁNÍ NA ČERNO A ZNEUŽÍVÁNÍ SOCIÁLNÍ POMOCI (180).
- MOTIVACE K VĚTŠÍ OSOBNÍ ZODPOVĚDNOSTI A AKTIVITĚ NEZAMĚSTNANÝCH, KTEŘÍ JSOU PARAZITY A SOCIÁLNĚ NEPŘÍZPŮSOBIVÝMI (117).
- PODPORA EKONOMIKY FLEXIBILIZACÍ ZAMĚSTNANECKÝCH VZTAHŮ (57).

A řetězové ekvivalenty, které opět rozvíjejí argumentaci:

- Reforma = efektivizace = elektronizace sociálního systému = zvětšení úspor a více komfortu = zamezení podvádění v sociálním systému = zamezení nezaslouženého pobírání sociální pomoci, využívání pomoci nežádoucím způsobem a zaměstnání na černo = motivace k větší osobní zodpovědnosti a aktivitě = vyřazení nezaměstnaných, kteří jsou parazité a sociálně nepřizpůsobiví = spravedlivější systém = pomoc potřebným = odpracování sociální pomoci = zajištění zaměstnání = větší flexibilita zaměstnaneckých poměrů = podpora ekonomiky

Konceptuální metafory a řetězcový ekvivalent odkazují ke stejné nebo větší technokratičnosti zmíněné u předchozího období – sociální systém je opět (stále) primárně metaforizován jako procesuálně neefektivní struktura, kterou je tentokrát potřeba elektronizovat. Druhá metafora odkazuje k vytvoření sociálního systému, který by spolehlivě rozpoznal recipienty/ky, kteří (ne)potřebují pomoc a tu poskytl pouze potřebným, kteří si ji musí ale zpětně zasloužit a odpracovat. Recipienti/ky, kteří jsou vyhodnoceni jako lidé, kteří nepotřebují sociální pomoc, jsou nezaměstnanými, kteří buď parazitují na systému (pokoušejí se jej využít a maximalizovat příjem, který z něj mají), nebo jsou sociálně nepřizpůsobiví, protože jejich dlouhodobý status recipienta/ky napovídá, že nejsou socializováni do společnosti. V obou případech měla být řešení tohoto stavu veřejná služba. V prvním případě nabyla podoby *workfare* a ve druhém se stala *terapeutickým nástrojem*, který daného člověka socializuje do společnosti skrze práci. Oproti předchozímu období byli recipienti/ky méně metaforizováni jako pasivní lidé a mnohem více jako morálně zkažení podvodníci, kteří zneužívají štědrosti sociálního systému, využívají sociální pomoc nežádoucím způsobem, a mají zaměstnání na černo. Druhým rozdílem v porovnání s předchozím obdobím byla naprostá absence jakéhokoliv pozitivního tématu nebo rámce. Zatímco Nečas akcentoval rodiny s dětmi jako cílovou skupinu, které reformy pomohou k většímu blahobytu, Drábek neměl žádné pozitivní téma, které by kontinuálně strategicky využíval. Pokud se objevilo téma pomoci lidem skrze sociální systém, vždy jej (a celkově MPSV za něj) negoval jasně a striktně vymezenou potřebností. Poslední metafora reprezentuje větší rétorický důraz Drábka na podporu ekonomiky, zejména v podobě flexibilizace zaměstnaneckých vztahů, což v praxi znamenalo oslabení pozice zaměstnance a posílení pozice zaměstnavatele. Drábek v tomto trendu navázal na Nečase, který jej akcentoval méně.

Shrnutí kritické diskurzivní analýzy sociálních reforem v obdobích 2006 až 2009 a 2010 až 2013

V rámci obou analyzovaných období bylo snahou prostřednictvím sociálních reforem zavést praktiky neoliberální governmentality, neoliberální sociální spravedlnosti a *welfare surveillance* a zkonstruovat diskurz v souladu s těmito praktikami. Velmi výrazné je zejména zavedení *workfare* a aktivizačních programů, ale také řízení využívání sociální pomoci, a to skrze kupóny a sKartu jako elektronický prostředek, přes nějž lze rychle a efektivně recipienty/tky kontrolovat a sledovat. Naopak z ostatních praktik se příliš neujala byrokratická kontrola spočívající v dlouhých rozhovorech/výsleších a absentovaly i biometrické metody identifikace recipientů/tek. V obou obdobích byla výrazná snaha zavést do systému *dataveillance*, které by zautomatizovalo a zefektivnilo řadu procesů a umožnilo by lepší kontrolu v rámci celého sociálního systému. Implementaci *welfare surveillance* odpovídá i konstrukce diskurzu, která byla z velké části založena na negativní charakterizaci recipientů/tek a upozadování pozitivnějších témat. Recipienti/tky byli v obou obdobích vykreslováni/ny jako neoliberální devianti/tky, tedy lidé kteří nejsou schopni soustavné ekonomické aktivity, k níž musí být donuceni. Konkrétně byli recipienti/tky symbolicky stigmatizováni podobně jako v zahraničí – jedná se o málo aktivní, neschopné a morálně zkažené lidi, které je potřeba represivně disciplinarizovat a „vytěžit“ z nich reciproční momentální užitek. Obě období obsahují i mírné rozdíly. Zatímco Nečas zdůrazňoval převážně label pasivních recipientů/tek, Drábek akcentoval morální zkaženost. I v ČR některé narativy vytvářely spíše kontradikci, například charakterizace recipientů/tek jako málo aktivních a následně jako na černo zaměstnaných lidí nebo kritika flexibilního chování občanů po flexibilizaci zaměstnaneckých poměrů.

Obě období byla poznamenána předčasnými volbami, nedokončenými plány příslušných vlád a v některých případech i krachem mnoha projektů, například sKarty, DONEZu (byť ten byl zrušen pouze formálně, povinnost hlásit se na úřadu práce platí dodnes, viz dále) a veřejné služby. V důsledku těchto událostí nebyla implementace *welfare surveillance* nikdy dokončena. Zůstala u přijetí a udržení parciálních opatření, z nichž některé byly změněny nebo zrušeny. Největším „dědictvím“ zůstává negativně laděný diskurz sociálních reforem založený na potřebnosti a nutnosti přijímání *welfare surveillance* a jeho konkrétních politik a opatření.

Vnímání diskurzu sociálních reforem respondenty/tkami

Diskurz založený na neoliberální governmentalitě a různé prvky *welfare surveillance* tematizovali a akcentovali i respondenti/tky, s nimiž jsem komunikoval. Negativně konstruovaný diskurz založený na vykreslování recipientů/tek jako neoliberálních deviantů zneužívajících sociální pomoc se často setkával s nesouhlasem respondentů/tek, kteří namítali, že tento label bezdůvodně a zbytečně tyto lidi stigmatizuje a marginalizuje. Někteří respondenti/tky hodnotili celou situaci z pozice pozorovatele, který vnímá pokus o změnu diskurzu:

Nezaměstnaní byli a ještě dnes někdy jsou v médiích prezentováni jako lenoši, kteří nechtějí pracovat, a proto je nutné odebrat jim dávky. Nikoho nezajímalo, že lidé nemají práci proto, že je nedostatek volných pracovních míst (Jana).

Jakmile začnete být nezaměstnaní, tak jste podezřelí, že jste nějaký flákač. A čím delší dobu jste nezaměstnaní, tak je to horší. Pak to samozřejmě na toho člověka dopadá a to už nikdo jako nezkoumá (Petr).

Jiní změnu hodnotili přímo ze své zkušenosti a slabé pozice, v níž se ocitli:

Víte, jedná se také o to, jak vás vnímá okolí. Jsi nezaměstnaný? To je smůla. Už půl roku nemůžeš najít práci? Jsi asi divný. Už rok nemůžeš najít práci? Tak to jsi fakt neschopný. Už se ale nikdo nezajímá, proč tomu tak je, pomoc nabídne jen hrstka. Ten, kdo v takové situaci nebyl, nemůže snad ani pochopit všechny pochody, které se v člověku odehrávají, nemůže moc dobře pochopit, s čím bojuje (Ivana).

Vyřazením z evidence a potom, řekl bych, že je to i tom mediálním prostoru, vlastně i ta představa o tom, jak jsou nezaměstnaní špatní, tak vlastně na ty oběti se svaluje vina. Jako když to vztáhnu na sebe, tak jakoby mimo těch ekonomických problémů mě trápí i problémy společenské, přiznám se, že jako když mám navštívit nějaký příbuzný, protože hlavním tématem, které přijde na přetřes, je moje práce. Rodiče ze mě taky nejsou vůbec nadšený doma, že mě musí živit, ale jako i se bojí, co se mnou bude dál. A co se týká dál, tak celkově spousta lidí dá člověku mnoho nevyžádaných rad, co má zkusit, který samozřejmě jsou k ničemu, protože vůbec tu realitu, která je, nerespektují. Prostě člověk se cítí jakoby zločinec, protože je mu to vyčítáno, že je nezaměstnaní (Tomáš).

Ztráta vazeb a vztahů byla popisována více respondenty/tkami, například Renata uváděla, že dlouhodobě chodila do sportovní-spoločenského spolku, kde si utvořila pevné vazby, které se ale postupně začaly rozpadávat po tom, co přišla o zaměstnání,

jelikož ostatní členové se na ni dívali jako na neschopnou osobu. Renata se jim svoji situaci pokoušela objasnit, ale spíše celou věc ještě zhoršila, protože ostatní nechtěli její příběh a důvody slyšet, takže nakonec musela ze spolku odejít. Tomášovo metaforizování nezaměstnanosti do kriminálního přečinu bylo přítomné i u jiných respondentů/tek (Vlasta a Ivana mluví o veřejné službě, zatímco Halka o DONEZu):

Jako ty lidi prostě šileli z toho. Bylo to komplikovaný v tom směru, že pak člověk nemohl nikam ani odjet. Prostě takový jako trochu polovězení (Halka).

Co já jsem vnímala dost... Dost je to teda jako stigmatizovalo v tom smyslu, že vono se to pak míchalo vlastně s lidma, který to měli uložený jako alternativní trest, a v podstatě to byli úplně ty samý zaměstnavatelé. Takže se jednu stranu jakoby setkaly tyhle dvě party lidí, který to vlastně měli uložený jako trest oboje dvoje. Tam nebyl symbolicky rozdíl (Vlasta).

Vůbec se nepíše o tom, že jsou zařazeni do dané služby všichni, bez rozdílu. Mně osobně to připomíná vyslání člověka, aby si odpykal svůj přečin probační a mediální službou. Jsi nezaměstnaný – půjdeš za trest pracovat zdarma (Ivana).

Z pasáží je patrné, že různá opatření podporovala nebo alespoň mohla evokovat symbolickou kriminalizaci recipientů/tek, a to jak ve smyslu vlastního pocitu a reflexe, tak navenek.

Na psychické problémy Ivany a Tomáše navázala při rozhovoru i Renata, která popisovala postupné zhoršování životních vyhlídek v důsledku pozice nezaměstnané zhoršované způsobem, jakým se do ní dostala. Renatin případ je typickým příkladem prekarizace. Pracovala u jedné nadnárodní společnosti, s níž uzavřela smlouvu a vydržela u ní 19 let, kdy po této době se firma rozhodla zrušit svoji pobočku v ČR a propustit zaměstnance, a tudíž i Renatě dal výpověď. Ta ji však nepřijala, protože podle ní nedodržovala svým obsahem náležitosti tehdejšího zákoníku práce, přičemž zaměstnavatele zažalovala. Ze soudního procesu vyplynulo, že zaměstnavatel uzavřenou smlouvu chápal jako obchodněprávní a nikoli zaměstnanecký vztah. Přestože Renata pravidelně docházela do zaměstnání, pracovala na zařízení zaměstnavatelem a pobírala mzdu, nebyla klasickým zaměstnancem, takže nemohla chtít výhody plynoucí ze zákoníku práce, včetně například odstupného. Soudní spor trval několik let a v době rozhovoru nebyl vyřešen. Pozice nezaměstnaného, soudní spor a nejistota měly za následek velký stres a následně diagnostikovanou posttraumatickou stresovou poruchu, s níž se klinicky léčila v době rozhovoru.

Mimo stigmatizace a marginalizace samotné pozice nezaměstnaného museli respondenti/ky bojovat i s dalšími typy sociálního znevýhodnění. Klasicky byl akcentován věk jako bariéra při získávání zaměstnání, kdy většina zaměstnavatelů chce mít co nejmladšího (a zároveň nejzkušenějšího) zaměstnance. Toto znevýhodnění samozřejmě nebylo uváděno od zaměstnavatelů přímo s výjimkou jednoho případu, kdy se respondentka hlásila na zaměstnaneckou pozici a chtěla vyplnit elektronický formulář, kde nešel zvolit její věk (byl mimo rozsah, který bylo možné vyplnit do formuláře). Dalším znevýhodněným bylo etnorasové stigma, které vnímali respondenti/ky, ať už byli v jakékoliv pozici – sociální pracovníci/ce pracující s lidmi, na něž aplikovat toho stigma, i lidé, kteří vizuálně splňovali stereotypy tohoto stigmatu. Etnorasové stigma se projevovalo zejména při interakci se státními institucemi, kde se úředníci chovali neprofesionálně:

Jé, napřed jsem měla špatnou paní, měla jsem špatnou, ona byla rasistka teda, vybírala si lidi, neuměla se chovat, já jí říkám, nekřičte na mě, já taky na vás nekřičím, normálně se mnou komunikujte [...] Tak jsem potom šla za vyšší úřednicí, za tou vedoucí, no a ta vedoucí si mě vyslechla a řekla, že mám pravdu ve všem. [...] ale dali už tam nějakou novou, mladší paní a ta je hodná a ta komunikuje a už tu paní vysadili, dali jí někam jinam... A ta vedoucí, já jsem jí to říkala všechno, ona jí volala, podívala se do počítače, že mám všechno v pořádku a viděla, že s ní hezky komunikuju [...] (Lidie).

Lidie dál popisovala, jak jí úřednice podle ní schválně zdržovala vyřízení žádostí a proplácení sociální pomoci, čímž se dostala do dluhů, která splácela ještě v době rozhovoru. Je však nutné poznamenat, že podobné zkušenosti – symbolické násilí a obstrukce při vyřizování žádostí a plateb – akcentovala i většina ostatních respondentů (viz níže). Posledním stigmatem, které se objevovalo, se týkalo rodičů samoživitelů, zejména ovšem matek. Toto stigma se objevovalo u zaměstnavatelů, kteří dlouhodobě nechtějí přijímat matky s dětmi (a ještě k tomu samoživitelky), protože se obávají o produktivitu matky na dané pozici, a zaměstnavatelé mnohdy ani nevytváří pozice vhodné pro zaměstnávání matek (zkrácené a flexibilní úvazky). Ovšem dvě respondentky poukázaly, že se sociální reformy toto stigma přenesly i do sociálního systému a institucionálního nastavení:

Dřív měly jako nějaký sociální drobný výhody v tom, že měly třeba delší mateřskou, a to se zrušilo, takže vlastně jim jakoby nezůstaly žádný speciální jako dávky ani příspěvky ani... jako žádná speciální pomoc, no. Naopak si myslím, že to mají těžší

v tom, jak byly zavedeny ty daňový odpisy, tak odpisy jsou jenom prostě na manžela, na manželku, takže prostě kdo je solo rodič, tak má smůlu. Za Nečase vlastně byla ta vládní rodinná politika hodně dělaná nebo vedená jako vzhledem prostě ke klasický, fungující, normální rodině a dost se opomíjel ten fakt, jako 50 procentní rozvodovosti, a všechny ty trendy, který tady dneska jsou (Halka).

Tak třeba započítávání alimentů, který nedostávají, do příjmů, což je vylučuje z příjmů nějakých sociálních dávek. Prostě ty peníze nemaj, ale počítá se, že je dostávají, takže to je dost velkej systémovej problém (Linda).

Rodiče tedy musely/musí splňovat určitou společenskou představu o podobě rodiny a manželství, aby mohli čerpat sociální pomoc, v opačném případě jsou znevýhodněni.

S negativním obrazem nezaměstnaných a dalších skupin souvisí i akcentování podvodů a amorálního jednání v sociálním systému jako aktivit, které recipient/ky provádějí naprosto běžně, a tudíž se jedná o každodenní součást celého systému. Z rozhovorů vyplynulo, že toto téma nebylo pro respondenty/ky nijak kontroverzní (sami o tak brali za běžné téma, s nímž se setkávají a musí často ve své činnosti vypořádávat). Každý z respondentů zneužívání charakterizoval v intencích alespoň jedné z těchto třech kategorií:

- 1) Nárokování si sociální pomoci, které danému člověku nenáleží, tedy uvedení falešných nebo lživých údajů při vyhodnocování.
- 2) Využívání sociální pomoci na účely, k nimž nebyla určena.
- 3) Souběžné pobírání sociální pomoci a odměny za zaměstnání na černo.

První typ zneužívání sociální pomoci podle respondentů/tek, kteří pracují s nezaměstnanými a jinak marginalizovanými lidmi, v systému existuje, ale zdaleka není takovým problémem, jak je prezentováno v politicko-mediálním diskurzu. Důvodem je samotná procedura posuzování, která je velmi náročná, neboť žadatelé musí dodat spoustu dokumentů a potvrzení, která buď nelze obejít, nebo vyplnit lživě tak jednoduše, jak je prezentováno, protože jakákoliv nesrovnalost je dříve nebo později odhalena. Jednou z mála praktik, kterou lze občasně využít je obcházení vzájemné vyživovací povinnosti nevedením partnera jako součásti domácnosti, ale to často zvedá příjem pouze o pár set korun měsíčně, nejsou to tedy závratné sumy. Aby bylo možné obecně využívat systematicky tento typ zneužívání sociální pomoci, musí mít žadatelé/lky a recipienti/ky velmi specializované vědění, které mohou využít ke vznesení nároku a žádosti. Nicméně pouze minimum respondentů/tek prokázalo určitou znalost funkčnosti systému a procedur, které se v něm odehrávají. Dokonce

jedna za sociálních pracovníků přiznala, že i po několika letech má občas problém pochopit a správně vyplnit formulář a zažívá obtíže s úředníky, kteří nejsou sdílní. V tomto smyslu narazila Hana na zajímavý diskurzivní rozpor:

Vo to děsivější jsou všechny ty předsudky toho typu, jak voni jako přesně vědí, na co mají ten nárok a co tam vyplnit, aby jako z toho vytřískali to maximum, kdy oni kolikrát nedostanou ani to, na co ten nárok fakt mají, protože jsou tam nějaký komplikace.

Recipientům/tkám se přisuzuje chladná, amorální a strategická vypočítavost, s níž jsou velmi flexibilně schopni žít v blahobytu ze sociální pomoci, ale zároveň jsou to neschopní a líní lidé, které je nutné paternalisticky vést. Někteří respondenti/ky v souvislosti se strategickým jednáním poukazovali, že objemově nejvíce peněz v rámci poskytování sociální pomoci jde dlouhodobě na podpory v nezaměstnanosti, což je striktně časově omezená sociální pomoc, která je navíc pojistná. Jedna z respondentek vyslovila myšlenku, že je otázkou, zda je takto vyplácený objem skutečně nutný, protože se setkala se situací, kdy člověk po konci v zaměstnání měl možnost plynule nastoupit do dalšího, ale neudělal to, protože si chtěl odpočinout. Zůstal tedy nezaměstnaný, přičemž pobíral podporu v nezaměstnanosti, na kterou si ovšem předtím spořil a měl na ni nárok, nicméně pobírat ji nemusel, protože nebyl v tíživé situaci. Podobný, ale trochu jiný případ popisuje Lukáš:

Já jsem pracoval jako učitel, tak jsem vždycky byl na dva měsíce poslanej jako na úřad práce [...] Já jsem vlastně pobíral jako podporu v nezaměstnanosti, ale jako oprávněně, protože jsem si sakra platil tři procenta z aktivní politiky zaměstnanosti ze svého platu. Tak jsem dva měsíce jel prostě prázdniny, dostal jsem podporu v nezaměstnanosti, nechtěl jsem pracovat, protože jsem pracoval deset měsíců. Tak... prostě nastala pojistná událost, oni mi to vyplatili... Tak jako já se necítím, že to zneužívám, vůbec ne.

Na tomto případu lze názorně vidět, že pojem zneužívání sociální pomoci je velmi pohyblivý pojem a může být hodnocen mnoha způsoby. Navíc toto strategické jednání, ať už ho nazveme „zneužíváním“ nebo ne, diskvalifikuje jakýkoliv velký podíl na zneužívání sociální pomoci ze strany dlouhodobě nezaměstnaných lidí, kteří bývají z pasivity a nemorálního jednání nařčení nejčastěji.

Druhý typ zneužívání sociální pomoci se vztahuje k situaci, kdy recipient/ka obdrží sociální pomoc a využije ji nevhodným způsobem, stereotypně k nákupu

alkoholu, cigaret nebo na hrací automaty. I tyto praktiky se v určité míře podle respondentů/tek dějí, ale opět je nelze paušalizovat vytvářet z nich důležitý problém či riziko. Důvodem je nastavení sociálního systému, v němž existují kontrolní mechanismy, skrze něž je ověřováno, jak je účelově vyplácená pomoc využívána. Často účelovou sociální pomoc nelze ani jinak využít, protože procedura vyplácení je nastavena velmi striktně a zamezuje toto jednání. Příkladem může příspěvek na bydlení, který je vyplácen až na základě doložení nájemní smlouvy a příjmů a výše prostředků vynaložených na nájem za poslední tři měsíce. Na základě těchto náležitostí je příspěvek vypočítán a proplacen. Lze si však pouze těžko představit, respektive jednalo by se o velmi iracionální jednání, že by dotyčný recipient/ka využil prostředky na něco jiného než na nájem, neboť mu předtím trvalo tři měsíce, než na něj získal nárok. Zároveň většina respondentů/tek odmítala, že by sociální systém měl jakkoliv kontrolovat, na co je neúčelová pomoc (například hmotná nouze nebo životní minimum, které bývají s tímto typem zneužívání spojovány) využívána, protože je to volba recipienta/ky, byť akceptovali, že jsou situace, kdy je potřeba situaci řešit, zejména pokud jsou zainteresovány například děti. Ochrana dětí jako důvod pro řízení využívání sociální pomoci je však problematický, neboť by se pak muselo řídit využívání příjmů i u rodičů, kteří chodí do zaměstnání a mají příjem z této činnosti a u nichž existuje podezření, že zanedbávají své děti, protože výsledek je v obou případech stejný – deprivované děti. To je však v praxi nereálné, protože by se tím porušilo vlastnické právo, což však implikuje, že se může porušovat u nezaměstnaných lidí. Respondentka Jitka poskytla na tento problém jednoduché a nerepresivní řešení:

[...] ve chvíli, kdy funguje na úřadech terénní sociální práce, tak máte poloviční starosti s nějakýma důkazníma procesama, co se třeba příkládá k hmotný nouzi apod. Tohle všechno, minimálně polovinu z toho by ušetřili terénní sociální pracovníci, který by znali ty lidi, znali by to prostředí [...] A tohle by měli zvládat ty terénní sociální pracovníci, že by podchytili tu konkrétní situaci a přesně věděli, co na toho kterýho klienta napasovat. A pak si myslím, že i toho zneužívání by bylo míň, oni si to ty lidi taky nedovolej [...].

Jinými slovy, v případech, kdy by existovalo podezření, že je deprivováno dítě, nebo by docházelo k jednání, které by bylo shledáno jako negativní pro recipient/tku a jeho/její okolí (alkoholismus nebo závislost na automatech), pak by se skrze sociální

práci měla zajistit zejména psychologická pomoc, aby si recipient/tka uvědomil/a, že jeho/její jednání může ubližovat ostatním.

Posledním typem zneužívání je souběh pobírání sociální pomoci a zaměstnání na černo, což by teoreticky mělo maximalizovat příjem daného recipienta/tky. Tento typ se podle respondentů/tek naopak vyskytuje často, nicméně většina z nich takové jednání neodsuzovala, kromě Jitky, které zaměstnání na černo vadilo z pragmatického důvodu – někteří lidé, s nimiž pracovala, důsledkem neodvážení sociálního a zdravotního pojištění neměli nárok na důchod a ona jim neměla jak pomoci. Zaměstnání na černo bylo ve většině případů spojeno s prekarizací (nemožností sehnat regulérního nebo adekvátně ohodnoceného zaměstnání) a existenčními problémy (respondenti/tky nemohli přežít pouze ze sociální pomoci), což byl případ Josefa, který přiznal, že musí občasně chodit na „brigády“, jak nazval občasné přivýdělky, které nepřiznával, jinak by neuživil sebe a ani rodinu. Alternativním důvodem pro zaměstnání na černo byly exekuce, které zmiňovali někteří sociální pracovníci/nice a které by redukovaly regulérní mzdy na úplné minimum, což by zpětně znamenalo existenční problém. Zaměstnání na černo je tudíž nutností a pragmatickou nebo racionální volbou, kterou recipient/tka musí přijmout, aby uživil/a sebe nebo svoji rodinu. Tuto volbu respektoval i respondent Petr, který dle svých slov nikdy zaměstnání na černo neměl:

Jako jaký mají ty lidi možnost, a nejsem obhájovatel práce na černo, ani jsem se toho nikdy neúčastnil, ale jaký ty lidi možnosti? Mají se zastřelit? Nebo mají jít bydlet pod most? Nebo si mají někde vydělávat? Kromě toho ty dávky jsou fakt tak nízký, a když vám ještě znemožněj pracovat... Jako co si představují architekti tohohle systému nesmyslného, že ty lidi budou dělat? Já bych byl rád, aby si to sami vyzkoušeli na půl roku třeba a ne nějaký takový marketingový akce jako Škromach, i když budiž, taky jako lepší něco než nic, že se oblíkne do nějakýho oděvu nebo jezdí na invalidním vozíku jenom dvě hodiny. Ale... ať si to vyzkouší půl roku. A ne s tím platem, pěkně ať má minimální mzdu, ať ho potom vykopnou z práce... Ať má teda ten rok odpracovnej, aby měl nárok na ty dávky, ale nesmí pracovat na černo a nic. Já jsem zvědavěj, co budou dělat tyhle chytráci.

Zároveň problematika zaměstnání na černo ukazuje další diskurzivní rozpor, který spočívá v metaforizaci recipientů/tek jako *líných parazitů* a zároveň jako lidí, kteří jsou aktivní prostřednictvím zaměstnání na černo. Většina recipientů/tek nemůže být

zároveň oboje, jak se snažili navodit politici během sociálních reforem, což výstižně shrnuje Vlasta skrze svoji zkušenost:

Nemyslím, že by se nechtěli zapojovat nebo že by byli líný, protože voni často i jakoby pracujou na černo nebo jako různě si vydělávaj. Já mám klienta, kterej byl já nevim... nesčetněkrát přistiženej, teď už to šlo bohužel do trestu, za železo. On prostě jako tahal těžký věci... a prostě každěj den chodil na ty železa, vydělal třeba i 20 000 měsíčně. A... A jako pracoval, docela těžce, že prostě vstávačka ráno. To neni o tom, že nechtějí pracovat, ale prostě se jim to v tom systému nevyplatí.

Na případu zaměstnání na černo je vidět, že je spíše nutné hledat příčiny, které nutí recipienty/tky, aby se ve velké míře uchýlovali k takové formě výdělků, a měnit strukturní podmínky, namísto aplikování represivních opatření na recipienty/tky. Je také nutné poznamenat, že zaměstnání na černo bylo výsledkem zpružnění zaměstnaneckých poměrů v rámci sociálních reforem, které postavilo do nevýhodné pozice zaměstnance a vytvořilo prostor k velké fluktuaci zaměstnanců a minimalizaci odměn, což dokládá Pavel se svojí zkušeností:

Nedávno jsem skončil po vzájemné dohodě pracovní poměr ve zkušební době. Vždycky jsem si myslel, že zkušební doba je tu od toho, aby obě strany mohly kdykoliv v této době ukončit spolupráci bez jakéhokoliv rizika. To jsem se ale dost spletl, protože mi následně na úřadu práce sdělili, že budu mít podporu pouze 45 %, protože se to týká i ukončení pracovního poměru ve zkušební době po vzájemné dohodě. Nárok na plnou výši podpory (65 %) mám prý pouze v případě, kdy se mnou pracovní poměr ve zkušební době ukončí pouze zaměstnavatel. To tedy znamená, že v současné době zkušební doba pro zaměstnance již neexistuje. Ve zkušební době může zaměstnanec ukončit pracovní poměr pouze z vážných důvodů. Za vážný důvod se však nepovažuje mé rozhodnutí, že dotyčná práce mi již v mém věku nevyhovuje. To ale také znamená, že nikdo nemůže dnes nastoupit do práce, o které není předem přesvědčen, zda ji zvládne, či nikoliv.

Prekarizace spojená s problematickým zajištěním subsistence se prolínala mnoha rozhovory a byla v pozadí řady témat, přičemž svojí zkušenost s ní měl Petr, který výše říkal, že nemá zkušenost se zaměstnáním na černo, který v době rozhovoru vykonával zaměstnání, v němž jeho odměna činila 9000 Kč před zdaněním. Petr zaměstnání vykonával a žil ve velkém českém městě, kde jsou náklady na živobytí velké. Jiný existenční problém nastiňuje Radim:

Já mám problém ještě trochu jiný, jsem totiž dlouhodobě nemocen a práce nejsem schopen vůbec. Invalidní důchod jsem však hned nedostal, a když už mi byla invalidita přiznána, neměl jsem již odpracován požadovaný počet let, takže jsem invalidní, ale bez důchodu a bez jakékoliv sociální pomoci od státu, jsem v podstatě jako zdravotně postižený odsouzen k smrti, přežívám jen díky matce, která mě živí ze svého starobního důchodu. Samozřejmě bych mohl jít bydlet pod most, trvalé bydliště si zřídit na obecním úřadě a pobírat existenční minimum, z toho se však dlouho přežít taky nedá.

Zabezpečení ze strany nejbližší rodiny přitom není úplně ojedinělou praktikou nebo možností, jak říká Vašek:

Počítal jsem původně i s tím, že by mne živila matka z důchodu (nabídla mi to sama, když viděla můj záporný hospodářský výsledek v pojišťovně za několik měsíců) a chodil bych na brigády, pokud by mne někde v samošce vzali...

Jízlivost, s jakou Vašek zakončil uvedenou pasáž, pro něj byla typická a projevovala se během rozhovoru mimo jiné kontinuálním označováním zaměstnavatele jako „prácedárce“. Další zkušenost poskytla Renata, která se pokoušela získat zaměstnání po propuštění:

Renata: Vždycky je to tak, že jsou nadšení ze mě, z mého životopisu, ale pak přijmou vhodnějšího uchazeče.

JM: Čím si myslíte, že to je?

Renata: Věkem a – dokonce to mám i písemně – překvalifikovanost. Od Anheuser-Busche mám odpověď... A to mě dokonce snad oslovili sami. Nějaká agentura z Popradu. Dělali se mnou po Skypu ten první rozhovor a pak mě poslali do Anheuser-Busche a tam si paní se mnou teda povídala a pak mi z toho Popradu, z té agentury, přišla odpověď, to přeposlali: "Ta paní je tak vzdělaná a inteligentní, že by nám sem do firmy nezapadla."

Renata zažívala typickou hru spojenou s prekarizací a silným postavením zaměstnavatelů, kteří kandidáty testují ještě před zkušební dobou. V budoucím zaměstnancovi má tato hra evokovat pocit vystihující výše uvedené označení „prácedárce“ – má být vděčný za poskytnuté zaměstnání a brát jej jako privilegium, které nemají všichni.

Hodnocení sociálních reforem a opatření ze strany respondentů/tek

Obecně se velmi často se objevovalo negativní hodnocení reforem jako celku, ale i jejich jednotlivých opatření, která spíše stěžovala recipientům/tekám život a zhoršovala životní podmínky, než že by řešila jejich problematickou situaci a pozici, což vystihuje Michaela, která hodnotila pozici lidí delší dobu pobírajících sociální pomoc (na něž byly sociální reformy často primárně cíleny):

Tak ten sociální systém byl velmi štedrej jako v porovnání spíš teda se zahraničím, nicméně nebyly nastartovaný procesy, a nejsou pořád nastartovaný procesy, k tomu, aby ty lidi vlastně měli jiný možnosti. Pokud by se člověk teda jakoby rozhodl nebejt závislej na tom sociálním systému, tak tyhle lidi maj ale minimum možností se z toho vymanit. Před nějakými lety teda proběhly nějaký sociální reformy, který ty dávky zkrouhly, ale už se o to víc by se měl jakoby nastartovat, když to A, tak to B, a k tomu B nedošlo. Takže ty lidi nemají příležitosti, ale zároveň se jim jakoby ukrojilo z těch dávek.

Jinými slovy struktura zůstala stejná a přežití v ní se stalo komplikovanějším. Zatímco Nečas a jeho sociální reforma byla ještě ohodnocena v některých dílčích bodech kladně, například s ohledem na diferenciaci doby, kdy je možné být na rodičovské dovolené, nebo sociálně-právní ochranu dětí, Drábková reforma vzbudila u všech respondentů/tek negativní ohlasy. Negativa vedle reforem mířila i na osobu samotného Drábka a jeho prvního náměstka Šišku, kteří podle respondentů/tek neměli příliš ponětí, jak řídit MPSV, a to s ohledem na dopady jejich opatření na konkrétní skupiny občanů. Technokratičnost a vypočítavá strategie se projevovaly i při konkrétních jednáních, která charakterizují respondenti popisující průběh jednání týkajícího se nalezení konsensu u sporných bodů:

No, ze začátku to vypadalo dobře... Von ze začátku působil důvěryhodně, v zásadě měl jiné představy než my, ale to je normální, to já myslím, že každý máme nějaké představy, jak se má co spravovat, a to já neberu jako věc špatnou. Byl schopen i některých kompromisů. Většinou ale von nás přehodil na pana Šišku. Ten na nás zkoušel takový ty věci, jako že se začalo jednat v pět hodin večer a jednalo se do deseti do včera s tím, že se my se unavíme [...] Tam pak už samozřejmě došlo k určitým věcem, kdy my jsme třeba něco... řekli jsme, že svůj souhlas podmiňujeme něčím, a oni řekli, že jsme souhlasili. [...] (Václav).

Napřed jsme oslovili poslance, oslovili jsme i tehdejšího ministra Drábka, tam bylo zajímavý, čekali jsme, že nebude chtít nějak s námi komunikovat, bylo to naopak,

ale dělal to podle sebe. Byli jsme pozváni dokonce na MPSV, teďka si nevzpomenu na jméno toho úředníka, byl to nějaký vedoucí odboru zaměstnanosti, bavili jsme se s ním hodinu a potom nám přišlo od MPSV tabulka, kde byly naše připomínky a potom tam bylo vždycky jakoby "vyhověno, "vyhověno", vyhověno"... (Tomáš).

Často deklarovaná snaha o kompromis byla tudíž ze strany Drábka v některých případech spíše strategickou frází, neboť výše zmíněné jednání má spíše silový charakter a staví protistrany před hotovou věc, za což Drábek často v médiích kritizoval odbory.

Vedle situace recipientů/tek reformy neřešily ani dlouhodobé problémy, které podle respondentů/tek český sociální systém měl/má a které měly původně alespoň částečně řešit, ale naopak reformy některé problémy přidělaly. Mezi tyto problémy patří složitý proces žádání o pomoc, absurdně postavené podmínky pro získání některé pomoci nebo praktická absence zprostředkování zaměstnání ze strany úřadu práce. Novým problémem byla například transformace soustavy úřadů práce, která podle mnoha respondentů/tek spíše celý sociální systém a zejména posuzování a výplatu sociální pomoci zcela rozbila. Názorně to objasňují jeden respondent a dvě respondentky:

Původní ta myšlenka byla, a od toho se odvíjely všechny ty průšvihy, že se vytvoří sociální úřady. To maj třeba v Rakousku. My jsme zůstali na půl cesty. Místo abychom udělali kompletní sociální úřady, které by spravovaly státní prostředky, které jdou na sociální politiku, tak jsme vlastně vlastně utvořili úřady práce a teď jsme řekli: "Budete dělat všechno." A tím se vlastně celej ten systém rozboural, narušil (Václav).

Ve chvíli, kdy některý měli to štěstí, že měli tu pracovníci na tom svym ÚMO, která je prostě znala a jakoby chodila do tý domácnosti atd. a měla jakoby přehled o tom. A když voni měli nějaký problém, tak se na ní mohli obrátit a vona hledala ty mechanismy, jak to jako řešit. Zatímco na to úřadu práce je to strašně anonymní [...] já si myslím, že dřív měli ty lidi takovou větší jistotu nebo záštitu toho jednoho pracovníka, kterýho znali a kterej je měl na starost. Teď je to taky furt jeden pracovník, voni tam choděj pod písmenkem za jedním člověkem, ale je to pracovník, kterej je prostě zná přes tu skleněnou desku a přes to, co maj vyplněný v papírech (Hana).

Udělal velkou chybu, že udělal tu reorganizaci na ty úřady práce. Oni propustili, nepřevedli z těch městských úřadů na ty úřady práce spoustu úředníků, takže

tedka je ten, to máte i v tiskových zprávách MPSV, které to dneska po dvou letech přiznává, že jsou kapacitně poddimenzované. To je velká chyba (Jitka).

Transformace podle respondentů/tek znamenala na jedné straně odlidštění, které znamenalo absenci jakéhokoliv bližšího vzájemného poznání mezi oběma aktéry, a destabilizaci alespoň minimální sociální práce, která na obecních úřadech dříve byla, a na druhé straně vytvoření administrativních institucí bez jakéhokoliv hlubšího smyslu. Celou situaci ještě podtrhlo propouštění úředníků/sociálních pracovníků, kdy výkon úřadů se centralizoval, a tudíž se centralizovalo i množství práce, ale personálu ubylo. Vlasta k této problematice zmiňovala, že se narušila i komunikace mezi jednotlivými úřady, kdy úřad práce nesdílí některé informace s obecním úřadem, což vytváří paralelní struktury, v rámci nichž dochází k prodlevám a chybám. Podle Lukáše transformace na úřadech práce vytvářela specifické prostředí:

Ta reforma vytvořila hodně velký pnutí na tom úřadu práce, protože tím, že ty výplaty sociálních dávek šly z městského úřadu na ten úřad práce, tak se tam potkávali vlastně ty dlouhodobě nezaměstnaný s těma, co zrovna jsou jenom měsíc bez práce. Vlastně najednou to vytvářelo takový klima, že všichni jsou ty neúspěšný. Jak ty dlouhodobě, tak ty krátkodobě nezaměstnaný. Tak to zaprvé, že se to nějak slilo dohromady. A já sám jsem měl občas pocit, že když jsem na tom úřadu práce... prostě jsem byl fakt v depce, i když jsem věděl, že jako za dva měsíce zmizím, tak tam sedět... to mně nebylo příjemný. Ten úřad práce zrovna taky nevypadá jako instituce, která je fajn. Chodí tam ty lidi, který vopravdu jako dlouhodobě nepracujou s těma, který pracovat chtěj, a vidí tam, že voni si tam jdou jenom pro ty dávky, a já chci makat, tak to vytváří určitý pnutí, že jo. Takže tím, že se to dalo na to jedno místo, tak vytvořilo ještě větší tlak na ty lidi, který maj nějakou motivaci. Tak buď je to... zaprvé je to skolí s tím, že: "Ty jo, to je v prdeli, kde jsem se to ocitl." Anebo jsou víc ještě nasraný: "To jsou ty nemakačenkové a já tady s nima musím bejt." A ještě víc se vyhraní vůči těm lidem, který si tam chodí pro ty dávky, takže celá ta reforma vytvořila úplně šílený prostředí.

Vytváření tohoto prostředí potvrdila ze své pozice i Ivana:

Přiznám se, že návštěvy na úřadu práce jsem nesla těžce. Jednak jsem se těžce vyrovnávala, že jsem se v řadě setkávala s množstvím cikánů, kteří byli také v evidenci. Všichni víme, jak je sociální systém pro tuto vrstvu obyvatel nastavený. Navíc si myslím, že řada z nich je nezaměstnatelných a pouze parazitují na systému. [...] Ale potkávala jsem i lidi, kteří hledali práci a byli v podobné situaci

jako já. Střídalo se to. Někdy jsem stála v řadě mezi lidmi, kteří vypili krabici vína před vstupem do kanceláře, jindy jsem tam potkávala ty, kteří práci hledali.

Úplně jiný problém/postřeh akcentoval zdravotně postižený Radim, který celou změnu vnímal negativně z pragmatického důvodu – prodloužila se mu dojezdová cesta na úřad. To by při jednorázových cestách nevadilo, ale frekvence návštěv se v rámci sociálních reforem zvýšila (recipienti/tky na úřad museli i několikrát týdně). Radim jako obyvatel velkého města vyslovil ještě jeden postřeh, a sice že je rozdíl, pokud je úřad dostupný v každém městském obvodu nebo je centralizován na jedno místo.

Podobná kritika se snášela i na jednotlivá opatření. Opět je nutné podotknout, že rozhovory se vždy stočily spíše k Drábkovým opatřením, zejména ke třem hlavním – DONEZu, veřejné službě a sKartě. Obecně všechna tato opatření podle respondentů/tek postrádala pragmatičnost a naopak spíše přidělávala mnoho starostí. DONEZ jako opatření proti zaměstnání na černo byl podle všech respondentů/tek, kteří s ním měli zkušenost, v tomto účelu nefunkční, neboť bylo možné se případně se zaměstnavatelem domluvit. A pokud k takové dohodě nedošlo, zaměstnavatel jednoduše daného člověka propustil a vzal jiného (propuštěný člověk zaměstnavatele udat nemohl, neboť by udal i sám sebe). Ve spojení s DONEZem často slova jako „šikana“ nebo „buzerace“, čímž respondenti/tky vyjadřovali disciplinarizační a represivní charakter celého opatření, což vnímali jako skutečný účel zavedení DONEZu. Represe spočívala ve snaze donutit daného recipienta/tku, aby se odhlásil/a z evidence úřadu práce, nebo jej popřípadě rovnou vyřadit za nedodržení termínu (u tohoto opatření byl uplatňován princip nulové tolerance). K nahlášení sice nebylo nutné navštívit úřad práce, bylo možné se přihlásit z tzv. Czech POINTů, které byly umístěny na poštách, takže dostupnost byla velká. To s sebou ovšem přinášelo i problémy, a to v případě, kdy recipient/tka dostal/a termín ve špičce, takže na poště bylo hodně lidí. Terminál s Czech POINTem byl zpravidla na každé poště pouze jeden, takže recipienti/tky museli počítat s frontami a časovými prodlevami, jak názorně popisuje Renata:

Na pracáku mně dali lejstro s termínem, kdy se mám dostavit na tu poštu, kterou mám takhle přes ulici před barákem. Poprví to bylo nějak na 11:30 a 13:00 a bylo to dvakrát až třikrát týdně, ale ten termín určil počítač a s tím se nedalo nic dělat, takže jste si nemohl nic naplánovat na ty dny. No a většinou, když jsem tam přišla, tak tam byla fronta. To je u jednoho toho okýnka ten Czech POINT, takže si člověk musel vystát frontu a musel tam jít s nějakým předstihem, že s tou frontou musel

počítat, protože prý říkali, že nějak deset minut, že je tam nějaká časová volnost. Takže jste si musel vystát tu frontu, pak to tý paní... ta paní za tou přepážkou musela nastartovat ten počítač, připojit se na ten server MPSV a tam... No, trvalo to asi čtvrt hodinu a za mnou stáli lidi. A pak mi vyjela prázdný papír, kde měly být nějaké nabídky práce, ale mně tam žádné nabídky práce nevyjely, a s tím dalším termínem.

Recipienti/tky se tudíž museli vyrovnávat nejenom s tlakem a nedůvěryhodností spojenou se samotným docházením na DONEZ, který byl diskurzivně rámcován jako opatření proti lidem, u nichž je podezření na zaměstnání na černo, ale pak byl aplikován plošně, ale také s negativním prostředím lokální pošty. V těchto případech se na poštách vytvářelo prostředí, kde nejenom že nezaměstnaní *parazitují* na úsilí ostatních, ale dokonce otravují „normální slušné občany“ i při jejich každodenních činnostech. Druhou věcí, kterou Renata zmiňuje, je časovost, respektive řízení času, které bylo na recipienty/tky aplikováno, přičemž Halka DONEZ v tomto smyslu označila jako jakési polovězení, v rámci něhož si člověk nemůže nic plánovat a musí se podřizovat harmonogramu DONEZu. Nicméně řízení času se postupem doby měnilo (případně se mohlo lišit v závislosti na úřadu práce a jeho personálu), jelikož s frekvencí docházení na pošty nebo úřady práce měli respondenti/tky různé zkušenosti. Někteří říkali, že návštěvy měly velké prodlevy (například jednou za dva měsíce), což je i dnešní praxe (recipienti/tky se musí hlásit už pouze na úřadu práce). V těchto případech nabývalo/nabývá řízení času jiný rozměr – recipienti/tky se upínají k určenému termínu, který nesmí propásnout, jinak jsou vyřazeni ze systému (nulová tolerance přetrvala dodnes). Toto upínání se na jeden termín s velkou prodlevou je v jistém ohledu stejně nepříjemné, neboť neustále hrozí, že si člověk termín splete nebo na něj nakonec zapomene, což se občasné stane každému člověku, ať už se jedná o jakýkoliv termín.

DONEZ byl jako represivní praktika spojen podle zkušeností Jany s veřejnou službou a tvořil provázaný celek, který byl aplikován na recipienty:

[...] nezaměstnaní [nebyli] posíláni na DONEZ a veřejnou službu současně. Spíše to bylo tak, že pokud se někomu na úřadu práce zdálo, že občan je nezaměstnaný již dlouho, byl tento člověk poslán nejdříve na DONEZ. Pokud nezaměstnaného DONEZ nezlomil či nedonutil odhlásit se z evidence pracovního úřadu, nastoupil teror tvrdšího kalibru, a tím byla veřejná služba.

Veřejná služba byla vnímána stejně negativně jako DONEZ, přičemž většina respondentů/tek ji vnímala jako nucenou práci nebo nevolnictví a další represivní opatření. Recipienti/tky se nestali levnou pracovní silou, ale bezplatnou, protože byli využíváni/ny řadou subjektů, kteří si tak snižovaly náklady. Linda pak popisuje praxi, s níž se setkalo víc respondentů/tek:

Člověk za pět měsíců nebo šest těžko ztratí pracovní návyk nebo člověk, kterej pracuje 40 let, myslíte, že za rok ztratí zcela pracovní návyky? Ukázalo se, že města zkrátily dotace na mateřský centra, tak posílali matky do mateřských center. Prostě dali tu možnost tomu mateřskému centru, aby takhle zaměstnávalo lidi. Ve školních jídelnách to bylo hodně. Zase... krácení prostě nějakých financí, takže knihovny.

V důsledku krácení příspěvků od státu se propouštěli lidé se zaměstnaneckými úvazky a nahrazovali se lidmi poslanými na veřejnou službu. Tuto zkušenost měla „z první ruky“ Ivana, která popisuje i specifickou vypjatou zkušenost, když si na poměry stěžovala:

Po nějaké době jsem byla zařazena na veřejnou službu. Veřejná služba byla smluvená na 5 měsíců. Byla jsem umístěna do mateřského centra v místě bydliště. Docházela jsem tam cca 1-2x týdně od 8 do 13 hodin. Pracovní zařazení znělo: práce s dětmi. Moje činnost spočívala v úklidu místností, mytí hraček, toalet aj. Záhy jsem pochopila, že tamní zaměstnankyně si tímto způsobem ulehčují svou práci. [...] Z podřízených se najednou staly všechny nadřízené. Možná to zní absurdně. Ale ty ženy získaly pocit, že jsou tam od toho, aby ty nezaměstnané koordinovaly. [...] Byla jsem si stěžovat na úřadu práce, že náplň ve smlouvě neodpovídá skutečnosti. [...] Měla jsem na úřednici prosbu, aby záležitost nijak „nerozmazávala“, [...] věděla [jsem], že mně zbývají asi 2 měsíce do konce a budu to tam muset nějak vydržet. Požádala jsem ji o loajálnost. Vše odkývala, ale bohužel jen to. Na druhý den jsem velmi rychle pochopila, že informace z ÚP byly vyneseny.

Ivana veřejnou službu i tak dokončila, byť si celou dobu připadala jako při výkonu alternativního trestu, tedy jako by za něco byla trestána. Linda dále popisovala, že veřejná služba nefungovala ani *therapeuticky*, protože nevytěžovanější byli lidé, kteří byli maximálně rok bez zaměstnání, neboť si je zaměstnavatelé schválně vybírali jako z jejich pohledu nejlukrativnější pracovní sílu, nikoli dlouhodobě nezaměstnaní. Lukáš zpochybnil *therapeutickou* úlohu z jiného úhlu – pokud se lidem měly vštěpovat pracovní

návyky, pak se ovšem skrze veřejnou službu učili, že zaměstnání je činnost vykonávaná zdarma, což odporuje principu zaměstnání (ostatně tento argument v jiné podobě využil i Ústavní soud, když v svém nálezu shledal veřejnou službu jako protiústavní). Navíc viděl i další problém v souvislosti s diskurzem analyzovaným v této práci:

Jenže ta veřejná služba byla v mnoha konceptech nebo mnoha směrech představována jako trest, protože původně to bylo tak, že na veřejnou službu půjdou ty, co byli nezaměstnaný rok a více, to znamená dlouhodobě nezaměstnaní. Takže to bylo implicitně a explicitně dělaný pro ty, co jsou dlouhodobě na dávkách, dalo by říct. A voni tam získají pracovní návyky. Ale pak se ukázalo, že na tu veřejnou službu jsou zařazovaný lidi, který jsou nezaměstnaný třeba jenom tři měsíce. Ale zkus si jít někam schánět práci s tím, že vlastně v tom veřejným diskurzu, ta veřejná služba byla... je to trest pro ty, co nemakaj, prostě naučí se pracovat. Ale ty makáš a teď tě zrovna někdo propustil, tak si jdeš schánět práci, ale ten zaměstnavatel: "Co teďka děláte? Vy jste na úřadu práce? Vy jste na veřejný službě? Takže vy jste ten, co nemaká." Takže to vlastně... Ty pracovní návyky ten člověk jako hypoteticky mohl získat, ale v momentě, kdy to bylo veřejně medializovaný tak, jako že to je trestající instrument, nebo takovej ten nápravnej, tak jak někdo mohl získat práci, když řekl, že je na veřejný službě? To fakt jako úplně šlo proti logice celého toho všeho.

Jak poukazuje Lukáš, represivní charakter veřejné služby v některých momentech popíral její *terapeutickou* roli.

U sKaret se vyskytovaly různorodější problémy a důvody jejich negativního hodnocení, z nichž nejčastěji je respondenti/tky vnímali jako (1) nekalý podnikatelský záměr sloužící k vyvedení veřejných peněz do soukromých firem (zejména do firem zajišťující hardwarové a softwarové řešení sKaret a do ČS); (2) nástroj ke kontrole recipientů sociální pomoci skrze sledování nakoupených věcí a navštívených míst a prostřednictvím restrikce možnosti nákupu věcí a služeb; (3) opatření, které vytváří praktické problémy, mezi něž patřil problematický přístup a obsluha bankomatu pro zdravotně postižené lidi, problémy při vyplácení pomoci na kartu a nevědomost, jak se používá elektronická karta, u některých seniorů. Podle Václava u zdravotně postižených lidí zároveň existovala obava, že nahrazení papírového průkazu TP, ZTP a ZTP/P bude spojeno s novými posuzováními zdravotního stavu a že určité procento

zdravotně postižených o tento status přijde. Pohled, který měli respondenti/ky u druhého bodu velmi dobře vystihla Halka:

Myslím si, že to byla velká hloupost celý ty karty a celý tenhle systém, že prostě náklady na administrativu mnohonásobně převyšovaly jako ten efekt, který tím byl zamýšlen. A já mám osobně názor, že horentní sumy, který se vynaložej na kontrolu lidí, který jsou potřebný, neodpovídají tomu efektu. Takovej ten názor, že prostě všichni ty dávky zneužívaj a budou zneužívat... Co já jsem měla tu možnost setkat se s lidma, který jako byli sociálně slabý nebo tak, tak nemyslím si to. Bejt na sociálních dávkách není žádná radost, není to žádná výhra a málokdo volí tuhle cestu jako způsob obživy a fungování.

Je však nutné dodat, že kontrolní funkce na sKartě podle respondentů/tek, kteří se problematice věnovali podrobněji, nebyly implementovány, protože se měly zavést až v pozdější fázi, kdy by většina recipientů/tek, zdravotně postižených a důchodců kartu měla, musela ji používat a nemohla ji už odmítnout. Třetí zřejmě nejlépe shrnula Jitka:

[...] uvědomte si, že cílová skupina uživatelů těch sociálních dávek [...] [jsou] méně sociálně zdatní a méně vzdělaní a senioři, obrovská skupina seniorů. A dejte do ruky seniorovi platební kartu. Spousta z nich to umí, ale to spíš ve velkých městech, a v těch malých městech buď neměli ty bankomaty, nebo byli někde daleko, nebo ty lidi v životě platební kartu neměli. Taky nikdo nepamatoval na to, že tady máte skupinu neslyšících, kterým všechny ty podmínky musíte tlumočit. [...] oni měli teda jakože pracovníky, že budou zaškolovat, informovat klienty a já nevím, co všechno. Ale kdo zaplatí ty tlumočnický? Kdo ty asistenty, který museli doprovázet ty vozíčkáře a nevidomý na ty úřady? A úspora, teda pardon... teda jako úspora, nám bylo od začátku jasný, že tam úspora je virtuální. Ano, když se to přepočítalo na ty zrušený složenky, který jsou drahý, jasně chápu, ale ta úspora by byla, já nevím, v řádu desítek let. [...] Ale ta generace před náma, dnešní padesátníci a vejš, což je největší skupina uživatelů sKaret, tak prostě ty na to zvyklí nejsou. A říkám, mimo ty velký města vůbec nebylo vyřešený, kam si mají ty dávky jako chodit vyzvedávat. To bylo úplně... A bylo od začátku jasný, kdo se na tím logicky zamyslel, vůbec nezkoumám nějaký propočty, plány a já nevím co všechno, logicky vezmete si seniora a řešíte, babičku, pan Drábek asi nemá rodiče nebo prarodiče, koukal by na to úplně jinak [...].

sKarta byla tedy po všech stránkách podle respondentů/tek velmi nevydařený projekt, který kromě zmíněných soukromých subjektů nikomu a ničemu nepomohl. Jediným respondentem, který byl spíše indiferentní nebo mírně pozitivní směrem k sKartě, byla

Lidie, která kartu měla a až na problém zpoždujících se plateb neakcentovala žádný problém nebo obavu.

Vedle těchto tří opatření se rozhovory prolínaly také změny v posuzování nároku na sociální pomoc a jejich dopady na jednotlivé recipienty/tky. Velmi specifickou zkušenost se změnou posuzování vylíčil Radim:

[...] v evidenci ÚP jsem již skoro 15 let, pracovat však nemohu, jsem tam jen kvůli zdravotnímu pojištění, v normálním státě bych měl invalidní důchod, tady musím předstírat, že si hledám práci. [...] jsem totiž dlouhodobě nemocen a práce nejsem schopen vůbec. [...] přiznanou mám jen invaliditu 1. stupně na onemocnění, které mě nijak neomezuje, onemocnění, které mě plně invalidizuje, není v tabulkách, takže se tu na něj invalidita nepřiznává – to je systémový problém týkající se většího počtu zdravotně postižených. ČSSZ mi tedy napsala, že z důvodu nesplnění podmínky počtu odpracovaných let nemám na důchod nárok [...].

Radim má zmíněné problémy již dlouhodobě, takže modernizace posuzování zdravotního postižení, kterou akcentovali Nečas i Drábek, mu vůbec nepomohla a naopak mu přidělala více problémů, protože docházení na úřad práce se zintenzivnilo. Předstírání práce bylo založeno na pravidelném docházení na úřad práce a absolvování všech úkonů – vypracování akčního plánu a doložení, že si hledá zaměstnání, od veřejné služby a DONEZu byl kvůli zdravotnímu stavu osvobozen. Na úřadu práce musel předstírat zájem o zaměstnání a následně chodit na pohovory s potenciálními zaměstnavateli:

Když mě pošlou pro razítko (to naštěstí není často, v průměru jednou za rok), tak samozřejmě nikde nic nevysvětluji, s většinou lidí se dnes nedá domluvit, nechápou, nevěří, prostě předstírám, že mám o nabízenou práci zájem a doufám, že budou mít lepšího zájemce. [...] Přesto se mi už asi třikrát stalo, že mě chtěli zaměstnat, to jsem pak musel říci, že ze zdravotních důvodů nastoupit nemohu, což mi samozřejmě ihned zapsali jako odmítnutí z mé strany, a já pak musel za doktorkou, aby to mé prohlášení potvrdila.

Vedle komplikace v podobě frekventovanějšího docházení na úřad práce a předstírání zájmu o zaměstnání však Radim pocítil po sociálních reformách daleko větší problém:

Do roku 2007 jsem dostával sociální pomoc ve výši zhruba 5 tisíc korun měsíčně. Kvůli zákonu z roku 2006 jsem o ni přišel. Podle sociální pracovnice, ke které jsem chodil, bylo tehdy vyřazeno 3/4 příjemců sociálních dávek (ukázala mi to na složkách, které sama vyřadila).

Na vině odebrání sociální pomoci bylo zavedení vzájemné vyživovací povinnosti, podle níž Radim žije v domácnosti se svojí matkou, která mu může (a do jisté míry má povinnost) zajistit subsistenci. Modernizací posuzování zdravotního postižení a stupně invalidity popírá i Jitka:

A co bylo problém, že z toho vypadávali lidi s interním onemocněním. Samozřejmě průkazka je vystavena na lidi, kteří jsou omezeni ve schopnosti pohybu a orientace, rovná se tělesný, zrakový, sluchový, nazdar. Jenomže když si uvědomíme, že třeba lidi s onemocněním srdce, plic, já jsem se setkala s pacienty s plicní hypertenzí, to jsou lidi, který ujdou 30 metrů, zadejchaj se, dusej se, a to až do toho smyslu, že mají modrou pusou. Ale jsou mobilní, to znamená, že nezískávali ten průkaz ZTP, a to je špatně.

Jitka pak následně vyjádřila podezření, že modernizace a obecně celé posuzování není zcela o zdravotním stavu posuzovaných:

Je to o posouzení, je to pak samozřejmě, mám pocit, na to samozřejmě nemáme důkazy, že spousta těch posudkářů je odměňována za to, kolik těch důchodů snížej. [...] A leckdy je to o tom, že ten posudkář taky toho má hodně, takže to prostě tak jako od stolu nějak rozhodnou, nazdar.

Na netransparentnost posuzování Lékařskou posudkovou komisí si stěžoval i Josef, který na popud svojí praktické lékařky několikrát zkoušel zažádat o alespoň částečný stupeň invalidity a s ním spojené výhody, neboť měl pokročilou fází cukrovky, kvůli níž nemohl sehnat zaměstnání (v zaměstnání by si musel pravidelně píchat insulin). Žádost mu však vždy byla zamítnuta bez jakéhokoliv odůvodnění.

Změna posuzování se však netýkala pouze zdravotně postižených, ale i ostatních recipientů/tek. Terčem kritiky bylo zvýšení laťky nároku na pomoc v hmotné nouzi, životní minimum a příspěvek na bydlení. Během vyhodnocování nároku na tuto pomoc se mimo vzájemné vyživovací povinnosti posuzuje i majetek žadatele/lky. Pokud je shledáno, že daný žadatel/lka má zbytný majetek, který může zpeněžit, nárok na pomoc se zamítne. Žadatelé tedy musí často prokázat, že jsou na úrovni chudoby, ale měli nárok na sociální pomoc, jak ukazuje Pavel se svojí zkušeností:

Byl jsem si zažádat o příspěvek na bydlení s tím, že budu mít velice nízkou podporu a nevím, jak dám dohromady životní náklady a nájem. Na to chtěli doložit nejen to, z čeho všeho se můj nájem skládá a zda ho mám za poslední 3 měsíce uhrazen, ale i mé příjmy za poslední 3 měsíce. Nelze ale vypočítávat příspěvek z doby, kdy jsem na tom byl relativně dobře a také jsem jim to řekl. Že je snad jedno

jaký jsem měl příjem během posledních 3 měsíců ale je důležité, jaký budu mít příjem nyní. Na to jsem byl odkázán, abych si šel zažádat o příspěvek v hmotné nouzi. Tam ale zase musíte dokládat, že nemáte žádný majetek, který byste mohl zpeněžit, nikdo vám nic nedluží, nemáte penzijní připojištění a ani úspory formou čestného prohlášení. Pokud přiznáte, že máte vedený účet, požadují výpis. Místo toho aby vám stát řekl jako správný hospodář: "Co máš, si šetři na stáří, protože to asi budeš potřebovat," tak vás tlačí do maximální chudoby a až teprve pak vám milostivě poukáže 3 400 Kč. Anebo vše "zatlouct" a lhát, lhát, lhát. Nic nemám a bydlím mezi čtyřmi holými stěnami. Bez této procedury si ale o příspěvek na bydlení mohu zažádat po 3 měsících, kdy mým jediným příjmem bude podpora. Jak ale ty 3 měsíce přežít už poradit neumí.

Na zkušenost Pavla navázala i Hana, která popisovala mezeru v celém posuzování příspěvku na bydlení, kdy nejdříve žadatel/lka musí někde bydlet tři měsíce a až potom si může i příspěvek zažádat, což je pro řadu lidí příliš velký schod, neboť často nemají prostředky, z nich by zmíněné tři měsíce mohli platit bydlení a základní potřeby. Nastavení je velmi nelogické zejména vzhledem ke specifickým případům lidí, kteří jsou na ubytovně, z níž se chtějí dostat do vlastního bydlení, k čemuž by jim měl sociální systém dopomoci zmíněným příspěvkem. V současném nastavení si ovšem tito lidé nejdříve musí pomoci naprosto sami, tři měsíce žít v samostatném bydlení a až potom mají nárok na pomoc. Takové nastavení není ani pragmatické, neboť doplatky na bydlení, které jdou majiteli ubytovny, jsou vyšší než příspěvky na bydlení, které jdou již samotnému recipientovi/tce.

Změny v posuzování se prolínaly s krácení sociální pomoci, k němuž jako nejjednodušší změně podle respondentů docházelo. Zajímavou zkušenost však vylíčila Renata:

V tom call-centru jsem postupem času přišla na to, že tam porušují nejmíň tři zákony a že je to nastaveno tak, aby ty lidi naháněli do chřtánu exekutorům, a já na to nemá žaludek. Já jsem těm lidem radila, co mají dělat. Pak si jednou někdo stěžoval na můj hovor, neprávem, já jsem za to nemohla, a mi dali výpověď. Takže mi zanikl nárok na podporu v nezaměstnanosti, takže teď se na pracák přihlásit můžu, ale peníze nebudu dostávat žádné, akorát za mě budou platit zdravotní pojištění.

Renata poznala v praxi opatření, v rámci nějž nenáleží zaměstnancovi za hrubé porušení pracovních povinností žádná podpora v nezaměstnanosti. Na úřadu práce

posléze nikoho nezajímalo, že pracovní povinností bylo lhát lidem a ničit jejich životy a že porušení bylo morálně správnou volbou. Posouzení se odvíjelo pouze ze stanoviska zaměstnavatele.

Součástí rozhovorů byly i zkušenosti respondentů/tek s rekvalifikacemi, které byly různorodé, ale jedno je spojovalo – nikdo nevedl, že by mu rekvalifikace pomohla najít zaměstnání. Lidie popisovala, že v rámci rekvalifikací musela navštěvovat i kurzy o správném chování a vystupování (Lidie popisuje, co všechno se v jejich průběhu odehrávalo):

Jak třeba, nesmíte být vulgární, nebo když jdete za prací, koukat se přímo do očí, nekoukat se jinam, podle toho jak i sedíte, jak komunikujete. Teď ten životopis, když chtějí v práci, abyste se mohl dostat do té práce.

Renata v rozhovoru zmiňovala svoje zážitky s počítačovým kurzem, na který se přihlásila a který měl oficiálně probíhat, ale neprobíhal (v místě konání byla v době konání prázdná třída). Na kurzy se nakonec dostala, ale při závěrečných testech neuspěla, takže je musela opakovat. Když chtěla nahlédnout do testu, co měla špatně, nebylo jí to umožněno, takže si stěžovala (měla podezření, že test udělala, ale řekli jí, že ne, aby si musela zaplatit opravu). Po stížnosti jí byly vráceny peníze za opakování testu zpět, což utvrdilo její podezření. Další zajímavou zkušeností Renaty byl motivační kurz od úřadu práce, na němž jim instruktor říkal, aby do doby mezi posledním zaměstnáním a ucházením se o nové místo napsali něco jiného, než že jsou registrováni na úřadu práce, protože to potenciální zaměstnavatele odrazuje. Lukáš chtěl registraci na úřadu práce využít k rekvalifikaci na sociálního pracovníka, což mu ale nebylo umožněno, protože musel doložit, že sociální práci bude věnovat a že má v nějaké společnosti již domluvenou pozici.

Zkušenosti respondentů/tek s úřadem práce a úředníky

Zážitek Renaty mimo zmíněného opatření do jisté míry vystihuje i fungování úřadu práce a chování a jednání úředníků. V mnoha rozhovorech bylo tematizováno neprofesionální chování ze strany úředníků, absence jakéhokoliv dialogu a jakéhokoliv kroku, který by mohl být označen za alespoň náznak sociální práce. Celou situaci výstižně shrnula Ivana:

Na úřadu práce se nediskutuje. Bylo mně oznámeno, kdy a kde nastoupím. Musela jsem podepsat smlouvu.

Neprofesionalita, která sdružovala různé projevy negativního chování ze strany úředníků, přitom nejčastěji charakterizovala popisované chování úředníků. Negativní projevy byly často spojeny s přezíravostí a despektem vůči recipientům/tkám, kteří byli v souladu s nastavovaným diskurzem bráni jako *parazité* a neschopní lidé, kterým je potřeba zamezit zneužívání systému. Stávalo se však, že zamezení bylo praktikováno velmi striktně a úředníci zatajovali informace týkající se nároku na pomoc, dezinformovali nebo dokonce odrazovali recipienty/tky od podávání žádosti:

A teď jsem jim to vysvětlila, že se soudím a že už mi jako docházejí úspory, tak mi dala lejstra na příspěvek na živobytí, a říkala jsem jí, že mám i nějaké úspory, stabení spoření, životní pojistku atd. Dala mi ty lejstra, nějak mi řekla, jak se to vyplní a poslala mě ještě na bytový odbor. Tam mi taky dali ty lejstra. To bylo teda ve středu, tak jsem šla domů a v pondělí jsem to tam přinesla vyplněné. Vona se na to podívala, poopravila nebo doplnila, co se tam mělo doplnit, dala mi to podepsat a až přišla k tomu poslednímu lejstru, kde jsou ty úspory, tak se usmála a říká: "Tak ještě chvíli počkáme, protože na životní minimum máte nárok, když máte v hotovosti trojnásobek životního minima." [...] Tak už jsem dál nešla. Až v po půl roce v tom rekvalifikačním kurzu nám řekli, že existují poradny, nějaké job kluby, tak tam jsem šla a tam mi vysvětlili, že přestože mám úspory, tak mám nárok na příspěvek na bydlení. Tak jsem na to bytové šla znovu a skutečně teda mi ho... 2600 korun mi dali (Renata).

V souvislosti s neprofesionalitou a zamezením zneužívání popsala Michaela zajímavou zkušenost, kterou měla s úřadem práce, který chtěl pojmát neziskovou společnost, v níž působila, jako zdroj informací. Úředníci vůbec nevěděli, co obnáší sociální práce, a představovali si ji jako shromažďování co největšího množství dat o daném recipientovi/tce, která by následně měla sloužit při kontrole a posuzování žádosti. Úředníci si jinými slovy mysleli, že nezisková společnost bude na lidi, kterým pomáhala, donášet. Dalším negativním projevem bylo symbolické násilí uplatňované ze strany úředníků na žadatele/lky, u nichž předpokládali, že se nebudou mít jak bránit. Velmi mírnou formu symbolického násilí zažil i Lukáš, který byl ovšem informovaný:

Já jsem pracoval jako učitel, tak jsem vždycky byl na dva měsíce poslanej jako na úřad práce, ale [...] byl [jsem] znalejší zákona o zaměstnanosti a vůbec o tom, jak to funguje, takže já jsem samozřejmě šel na úřad práce a řekl, že chci zaregistrovat a voni mi řekli: "No jo, ale vy studujete vysokou školu, to nemůžete." A já jim říkám: "Ale jako... tady je prostě jako v zákoně napsáno, že když pracuju, tak se mi to

započítává, takže já klidně můžu být student na vysoké škole a pracovat, ale pak bych měl dostat podporu." "Ne, to nejde". [...] Tak jsem přijel domů, našel jsem si ještě znění toho zákona, vytiskl jsem si to, udělal jsem si zvýrazňovačkou. Přišel jsem tam a řekl: "Tady to máte v zákoně, a pokud se mnou nesouhlasíte, tak můžete mluvit s mým právním zástupcem." "Jé, tak to jste neřekl předtím". Já říkám: "To jsem teda tady říkal celou dobu a vy jste mi nechtěla zaregistrovat." "No, to my se hrozně omlouváme". Prostě ona vůbec neznala zákon, takže já jsem to tak trošku jako zpacifikoval. Oni mi zaregistrovali. [...] Ta reforma úřadu práce fungovala v tom, že oni neměli ty úředníci čas, a tudíž oni nedávali relevantní informace těm klientům, tudíž valná klientů nebo uchazečů o zaměstnání odcházela tak, že jim prostě tu podporu nebo nedostanou ty dávky, ale voni na ně právo mají.

Symbolické násilí v některých případech přecházelo v agresivnější projevy či asertivnější formy:

Jé, napřed jsem měla špatnou paní, měla jsem špatnou, ona byla rasistka teda, vybírala si lidi, neuměla se chovat. Já jí říkám: „Nekřičte na mě, já taky na vás nekřičím, normálně se mnou komunikujte.“ [...] Ona vůbec mě nenechala, takhle, jak třeba mluvíme spolu, ona nenechala mě domluvit, nenechala vás vyslechnout.

Se symbolickým násilím, zatajování informací a dezinformacemi se setkala Vlasta, která navíc vylíčila svoji zkušenost s neveřejnými metodickými pokyny a záznamy ze školení:

Voni mají metodický příkazy nebo vobčas se dostaneme s různě našima kolegama, který dělají různé práce, tak se dostaneme k těm metodickým pokynům a různě jejich výplodů na různých školeních, tak občas i máme přehled, co si povídají a jak se školí, a vyloženě nám někdy přijde, že [...] jsou vyškolení k tomu, aby byli hustý a jaký mají ty argumenty mít.

Neprofesionalita se projevovala i chybnými úkony nebo jednání ze strany úředníků, což vždy „odnesl“ recipient (v jednom případě šlo o vyřazení ze systému).

Ne všechny zkušenosti s úředníky byly negativní, byť pozitivní zážitky se vyskytovaly v průběhu rozhovorů minimálně. Lidie například popisovala, že jí ve výše popsaných vypjatých chvílích pomohla nadřízená úřednice, která se k ní chovala neprofesionálně. Renata i Vlasta říkali, že se v rámci svých zkušeností setkali i s ochotným personálem na úřadu práce. V tomto ohledu je také nutné vžít se do pozice úředníků, což někteří respondenti/ky dělali a shledali, že mají v některých chvílích

složitou pozici a čelí vypjatým situacím a momentům. Důležitým faktorem byl přepracovanost, která se ještě zvýšila po transformaci úřadů práce.

V souvislosti s úřady práce se objevilo ještě jedno téma, a sice hodnocení a reflexe prostředí úřadů práce, které opět nebylo příliš pozitivní a které krátce a výstižně popsal Lukáš: „Ten úřad práce... odlidštěnej, nikdo se tam nesměje, všichni jsou nasraný.“ Tomáš vyjádřil spíše obavu: „Ale jakoby člověka to jenom děsí, když jde na ten ÚP a neví, co tam jako bude.“ A Ivana rezignaci: „Prostředí ÚP ve mně vyvolávalo pocity méněcennosti, neschopnosti. Celkově negativní pocity. Prožívala jsem pocity beznaděje.“ Zajímavým prvkem, který s sebou nese specifickou symboliku, jsou automaty na čísla, které se na úřadech zřídily, aby se systematizovalo čekání ve frontě. Jak uváděla Hana, která popisovala rozdíl mezi obecním úřadem, který byl podle ní daleko více osobnější, a úřadem práce po transformaci, automaty na čísla se staly symbolem pro odlidštění a formalizaci celého procesu. Každý člověk reprezentovaný číslem se pro úředníka stal pouze jedním z mnoha lidí, kterého je nutné odbavit a u něhož není žádoucí navázat hlubší kontakt (a mnohdy je to spíše na škodu).

Internalizace diskurzu a kategorií u respondentů/tek

Posledním tématem, kterému se budu v této kapitole a závěru celé práce věnovat, je internalizace a explicitní nebo implicitní reprodukce diskurzu týkajícího se neoliberálních deviantů ze strany respondentů/tek. Internalizace se během rozhovorů objevovala spontánně, nebyla předmětem nebo tématem probíraným během rozhovoru. Respondent/ka typicky mluvil/a o ostatních nezaměstnaných nebo nezaměstnaných obecně jako o "těch druhých", kteří jsou "jiní" (zpravidla mají charakteristiky a vlastnosti neoliberálních deviantů). Nejexpresivněji a nejexplicitněji takto mluvila o jiných nezaměstnaných Ivana, která na ně navíc aplikovala etnorasové stigma:

[...] těžce [jsem se] vyrovnávala, že jsem se v řadě setkávala s množstvím cikánů, kteří byli také v evidenci. Všichni víme, jak je sociální systém pro tuto vrstvu obyvatel nastavený. Navíc si myslím, že řada z nich je nezaměstnatelných a pouze parazitují na systému.

Byla jsem spíš alergická na jejich projevy, většinou přijela skupinka autem, nahrnuli se do místnosti, začali předbíhat, tvrdili, že pospíchají apod. Byli hluční a často používali vulgární pojmenování na úřednice. Nedokážu si představit, jak by dopadla situace, kdybych já titulovala úřednici úřadu práce tak, jako oni.... Dodnes

mně není jasné, jak nezaměstnaní cikáni jezdí auty, kde berou prostředky na benzín.

Ve svém okolí vidím např. cikánské rodiny, které si pronajmou byt za 10000,-Kč (což bych si já dovolit nemohla), dostanou jednorázové příspěvky v různých výškách (nakoupí si televizory, pračky) atd. Nebo znám rodiny, které dostanou příspěvek na pořízení automobilu pro postižené dítě nebo člena domácnosti, ale jezdí s tím autem úplně někdo jiný. Velmi oblíbený je systém pěstounské péče. Vlastní děti dají do péče svým rodičům (nebo aspoň jedno ze svých dětí) a ti žijí z peněz státu. Vcelku jednoduché.

Podle Ivany v ČR existuje jakýsi paralelní sociální systém pro Romy, díky němuž mohou žít relativně dobře zajištěný život, aniž by měli zaměstnání nebo museli cokoliv dělat. O mnoho mírněji se o této problematice vyjadřoval Tomáš:

Další věc, mluví se o Romech, že zneužívají. Já to vidím tak, že tam je zase ten problém v té pozici toho úředníka. Jinými slovy, když půjde Rom žádat, tak ten úředník má nebezpečí, že když se bude chovat, tak jak se chová k jiným jiným skupinám, tak bude obviněnej z rasismu, takže spíš vlastně se domůže toho, co je ovšem daný v zákoně, na co by měli mít nárok všechny. A z toho vznikají ty hoaxy o tom, jak jsou speciální sociální dávky pro Romy. Jakoby určitě cítím, že je tady vlastně spíš ten problém, že to není vymahatelný pro všechny a skutečně úředníci slyší pouze na to, že by mohli být obviněni z rasismu.

Tomáš odmítá, že by existoval jakýkoliv paralelní systém pro Romy nebo že byla tato populace nějak zvýhodňována, ale přesto předpokládá, že se Romové mají lépe, protože jsou si schopni zajistit veškerou sociální pomoc, na níž mají nárok a na kterou ostatní nedosáhnou, protože nemají stejný vyděračský potenciál. Tomáš může mít samozřejmě pravdu, v některých případech může být motivací úředníka strach, aby neměl problémy s nadřízenými ohledně svého neprofesionálního chování. Rozhodně to však není ve všech případech, neboť zkušenosti respondentů/tek, s nimiž jsem vedl rozhovory, jsou opačné, protože se spíše setkávali s ponižujícím a dehonestujícím jednáním ze strany úředníků směrem k Romům, jimž často pomoci nechtěli.

Rozdělování na „my“ a „oni“ dělal i Pavel, ale jiným způsobem, neboť terčem jeho distinkce byli migranti za zaměstnáním:

Rád bych se dostal k informaci, kolik lidí je u nás přes pracovní agentury zaměstnáno. Když jsem pracoval ve škodovce v Mladé Boleslavi, byli tam pracovníci nejen z okolních postkomunistických států a Vietnamci, ale já jsem

například pracoval na směně, kde byl pracovník z Makedonie. Jak je vidět, všichni zájemci o práci se stahují do Čech.

Pavel naznačuje, že migranti z jiných stát berou zaměstnání Čechům, kteří pak nemají prostředky a musí se hlásit do sociálního systému a podstupovat všechny procedury, které předtím Pavel hodnotil jako represivní. Expresivnější je Josef:

Tu nejlepší práci si betou cizinci... Ukrajinci, Vietnamci, všelijaká verbež tady je...
No a my potom co? Čumíme a jdeme tak, kde máme volno.

Josef dále popsal svoji několikanásobnou zkušenost, že když se hlásil o zaměstnání, vždy v dané firmě vzali cizince místo něj, což pro něj byl frustrující zážitek.

Jinou internalizaci diskurzu týkajícího se neoliberálních deviantů měla Jitka, která předtím mluvila o nutnosti integrace sociální práce do systému:

Ale jedno z negativ téhleté [...] skupiny je: "Mám invalidní důchod, pohoda, zvláště když je mi okolo dvaceti, žiju u rodičů, beru 5500 invalidního důchodu, tak to jsem vysmátá." A chybí tam motivace - nastup do zaměstnání, dostudování, dodržování nějakých termínů, pravidel, vůbec zájem o budoucnost.

Já jsem s bezdomovcema pracovala v tom směru, že jsem pracovala v nízkoprahovém sociálním zařízení, a co si budeme nalhávat, u spousty těch bezdomovců, ne u všech, ano, spousta z nich spadla na dno, stala se nějaká životní situace, ale u spousty z nich je to volba. Spoustě z nich to svým způsobem vyhovuje a nechtějí to změnit. [...] Ale že tady neexistuje podpora, to já si nemyslím. Je to problém, ale není to neřešitelný. A myslím si, že zrovna u těch lidí nějaký jako dostanou peníze, tak co? Půjdu a zařídí si podnájem? Půjdu a začnou měnit svůj životní styl, budou si hledat práci?

Jitka v obou pasážích aplikuje velmi striktně étos osobní zodpovědnosti na skupiny (mladé zdravotně postižené lidi a bezdomovce), u nichž je otázkou, zda u nich lze mít takto vysoké nároky. Tato aplikace je navíc paradoxní, pokud ji kontextualizujeme s pasáží, v níž Jitka obhajovala zavedení velmi individualizované sociální práce, která by měla recipientům/tkám pomoci v jejich životě, zlidštit sociální systém a také jej efektivizovat. V uvedených pasážích ale najednou předpokládá, že si uvedení lidé pomohou sami a sami si uvědomí, co je špatně, a změní svůj život. To je nárok, který je velmi často problematický i u člověka, který neprožívá materiální či psychickou deprivaci a nemá relativně žádné problémy, natož u člověka, který tyto obtíže zažívá. Osobní zodpovědnost může nastoupit až ve chvíli, kdy má člověk dispozice k jejímu

uplatňování (a i tehdy může být uplatňována limitovaně – vzhledem ke strukturám, v nichž se daný člověk nachází). Jítka však sama svoji pozici reflektovala, neboť dále mluvila o ovlivnění svého pohledu prostředím, v němž žije (bydlela ve velkém městě) a kde možnosti pro zlepšení života existují, a přiznala, že kdyby žila jinde a neměla tuto zkušenost, její pohled by mohl být diametrálně odlišný.

Velmi implicitní internalizaci ve svém projevu měl i Lukáš:

Ta veřejná služba... vemte si, že prostě vám propustí doktora a von půjde zametat někam [...] Jo, nebo učitelka. Jak si může u těch žáků vybudovat respekt, když jí uvidí jako, že někde zametá chodník?

Lukáš, který předtím kritizoval veřejnou službu za stigmatizační tendence, sám v podtextu považuje některá zaměstnání za podřadná nebo hodná menšího uznání. To je samozřejmě v určité míře strukturně přítomná věc v každé společnosti, nicméně právě na této stereotypizaci byla veřejná služba postavena a nemohla by bez ní symbolicky fungovat.

Závěr

Sociální reformy, které v západních společnostech od 80. let 20. století postupně implementovaly neoliberální governmentální a sociální spravedlnost založenou na *welfare surveillance*, znamenaly transformaci sociálních systémů, v rámci nich začal/a být recipient/ka považován/a za neoliberální/ho devianta/tku (neschopného, líného a morálně zkaženého člověka), na něhož/níž lze aplikovat neliberální a represivní praktiky (výslechy na úřadech, *workfare*, aktivizační programy, řízení využívání sociální pomoci, biometrické identifikátory a *dataveillance*) za účelem jeho/její nápravy a potrestání. Neliberální praktiky a represe by měly zaručit, že budou neoliberální devianti buď normalizováni, což by znamenalo, že nebudou pobírat sociální pomoc a budou vyvíjet ekonomickou aktivitu, nebo se stanou alespoň užitečnými a sociální pomoc si odpracují, čímž recipročně vrátí „investice“, které do nich společnost vložila. Mimo tohoto praktického účelu mají represe a neliberální praktiky i symbolickou rovinu spočívající v marginalizaci, stigmatizaci a v některých situacích i kriminalizaci recipientů/tek.

Využívání *welfare surveillance* je tedy minimálně velmi diskutabilní a je otázkou, zda takto konstruovaný sociální systém stále plní základní úlohu pomoci lidem

v obtížné situaci zajistit důstojné přežití (a zda v rámci něj a západních společností dochází k diskuzi ohledně toho, co je to důstojný život). Zdá se totiž, že sociální reformy v tomto duchu spíše sociální systémy deformují, než reformují a, jak tvrdí Michael O'Brien (2013: 744), reformy sociálních systémů představují zjevné selhání v poslání omezovat chudobu a materiální deprivaci. Přispěl k tomu podle Loïca Wacquanta (2009: 243) i určitý lingvistický obrat, v rámci něž se obsah pojmu „bezpečnost“ konstruuje výhradně ve smyslu osobní fyzické bezpečnosti a upozaďuje se například ekonomická bezpečnost, bezpečnost bydlení nebo zabezpečení důstojnosti.

S *welfare surveillance* je však spojen ještě jeden praktičtější negativní rozměr, a sice že v některých případech odporuje základním právům na lidskou důstojnost, autonomii a někdy i na život. Podle Paula Henmana (2004: 182) je aktivizace a *workfare* v rozporu s Všeobecnou deklarací lidských práv OSN, konkrétně s článkem 25, odstavcem 1. Paul Billings (2011: 187) a Nicola Barker a Sarah Lambale (2009: 323, 325) připomínají, že podmínění základních lidských potřeb tyto potřeby komodifikuje, čímž se v základním slova smyslu komodifikuje i lidský život a porušuje se příslušné základní právo na (důstojný) život, které je paradoxně více ctěno ve věznicích, kde je odepření přístřeší a stravy zakázanou a nepřípustnou formou trestu. Podobnou oporu bychom mohli najít i v národních ústavách. Kaaryn Gustafson (2011: 160) akcentuje, že ve Spojených státech je ústavně zakázáno narušení domovního soukromí bez předchozího soudního příkazu, přesto některé státy unie provádí neohlášené domovní razie. V ČR má každý občan podle *Listiny základních práv a svobod* právo na život a lidskou důstojnost a nikdo nesmí být podroben nuceným pracím nebo službám (ústavní zákon č. 2/1993 Sb.), což potvrdil i český Ústavní soud svým náležením týkajícím se neústavnosti veřejné služby. Shlomi Segall (2005: 335) naopak zdůrazňuje, že v současných západních společnostech žádná formální (zákonná) povinnost „pracovat za potravu“ neexistuje, jedná se o neformální normu. Zákonná povinnost existovala v řadě států bývalého Východního bloku, které se dnes všeobecně považují za špatné a nehodné následování. Formální zákonná povinnost znamenala, že společnost (stát) musela každému občanovi zaměstnání, za něž by mohl přežít, poskytnout a zajistit. V dnešní sociální realitě existuje velmi silný (až fetišistický nebo obsedantní) důraz na zaměstnanost, kterou ovšem zajišťuje společnost pouze nepřímo, neboť k tomu nemá formální povinnost, ta je naopak na každém jednotlivci a jeho osobní zodpovědnosti. Jinými slovy, v současnosti existuje silný morální a existenční apel (v mnoha ohledech možná silnější než zákonné normy

států Východního bloku), ale pouze minimální nebo žádná garance adekvátních zaměstnaneckých pozic. Podle Segalla (2005: 341–342) je ovšem nepřijatelné, aby byl takto striktně stanoven vztah mezi zaměstnáním a přežitím, neboť to opět odporuje základním lidským právům a svobodám. Podle něj je přípustné stanovit podmíněnost mezi blahobytem a pracovním nasazením až po splnění základních potřeb.

Na základě všech skutečností charakterizovaných v této práci nelze považovat sociální systém postavený na *welfare surveillance* za sociálně spravedlivý nebo vytvářející sociálně spravedlivou společnost, neboť neplní základní předpoklad všech konceptů sociální spravedlnosti, a sice vytvoření nerepresivního prostředí, v němž se může realizovat co nejvíce jeho členů a které bude inkluzivní, bude tedy pomáhat deprivovaným občanům.

Z analýzy českého politicko-mediálního diskurzu je jasně patrné, že sociální reformy v České republice realizované ve zkoumaných obdobích měly za cíl rekonstruovat český diskurz a přijmout opatření (zejména *workfare*, aktivizační programy a řízení využívání sociální pomoci) v souladu s *welfare surveillance*. Témata represe a stigmatizace s ohledem na diskurzivní vykreslování nezaměstnaných jako neoliberální deviantů a přijatá opatření se často opakovala i během realizovaných rozhovorů. Ačkoliv nelze informace získané z rozhovorů generalizovat (a já rozhodně netvrdím, že stejnou nebo podobnou zkušenost měli všichni nebo většina recipientů/tek v ČR), v komparaci s jiným výzkumem (Trlifajová et al. 2015) se potvrdilo, že některé zkušenosti nejsou v rámci sociálního systému ojedinělé. Mezi takové zkušenosti patří například nefunkčnost úřadů práce, které nijak recipientům/tkám nepomáhají v jejich životní situaci a naopak je v některých chvílích stigmatizují. Veřejné práce (služba) neměly/nemají *terapeutický* efekt, neboť není kam se posunout (neexistují zaměstnanecké pozice, kam by se recipient/tka měl/a z veřejných prací/služby posunout dále). Kombinace flexibilizace zaměstnaneckých poměrů, prekarizace, nedostatku volných zaměstnání a nízké nebo žádné sociální pomoci měla za následek proliferaci zaměstnání na černo nebo nevýhodných půjček, které dále vedly k zaměstnání na černo, jelikož regulérní zaměstnání se dotyčným lidem kvůli dluhům nebo exekuci nevyplatilo. V rámci výzkumu Trlifajové, Musila, Kovářové a Hurrleho se dále potvrdilo, že úřady práce a jeho personál nejsou příliš sdílní v podávání informací, což má za následek, že žadatelům/lkám a recipientům/tkám není vyplacena veškerá sociální pomoc, která jim náleží. Zároveň byl ve výzkumu zdůrazňován kritizován negativní mediální obraz, který recipienti/tky

mají, a to zejména smyslu morálně zkažených a vypočítavých lidí, kteří mají hlubokou znalost sociálního systému a dokážou jej strategicky a flexibilně využívat. To se vůbec v rámci výzkumu nepotvrdilo, jelikož respondenti/ky často vůbec nevěděli, jak systému funguje a jaké mají nároky. To jsou pouze hlavní body zmíněného výzkumu, které odkazují ke skutečnosti, že některé zjištěné skutečnosti v této práci lze opatrně generalizovat i dále, a to nejlépe v komparaci s dalšími výzkumy.

Je tedy otázkou, proč zavádět represivní sociální systém založený na *welfare surveillance*, který je v mnoha ohledech velmi problémový, nefunkční a prohlubující deprivaci lidí, kterým by naopak měl pomáhat. Přitom jednoduchou alternativu nabídla Jana, která při rozhovoru akcentovala zavedení systematické, dlouhodobé, rozsáhlé a citlivé sociální práce spojené s uznáním lidí v obtížných životních situacích a marginalizovaných lidí. Sociální práce by následně kladla individualizované (zde je individualizace naopak velmi vítána) postupné nároky na spolupráci, čímž by se zaručilo zmenšování a případně odpoutání od sociální pomoci nebo důstojný život daného člověka, pokud by nebyl schopný přežít bez pomoci.

Seznam literatury

- AAS, Katja Franko (2006): "The Body Does not Lie": Identity, Risk and Trust in Technoculture. In: *Crime, Media, Culture*, 2: 2, 143–158.
- AJZENSTADT, Mimi (2009): Moral Panic and Neo-Liberalism: The Case of Single Mothers on Welfare in Israel. In: *British Journal of Criminology*, 49: 1, 68–87.
- ALBER, Jens (2010): What the European and American Welfare States Have in Common and where They Differ: Facts and Fiction in Comparisons of the European Social Model and the United States. In: *Journal of European Social Policy*, 20: 2, 102–125.
- ALIGIČÁ, Paul Dragoş; EVANS, Anthony John (2009): *The Neoliberal Revolution in Eastern Europe: Economic Ideas in the Transition from Communism*. Cheltenham: Edward Elgar.
- ALSTOTT, Anne L. (2001): Good for Women. In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 75–79.

- ANDERSON, Elisabeth (2001): Optional Freedoms. In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 70–74.
- ANDERSON, Elisabeth (1999): What is the Point of Equality? In: *Ethics*, 102: 2, 287–337.
- ARESTIS, Philip; SAWYER, Malcolm (2005): Neoliberalism and the Third Way. In: SAAD-FILHO, Alfredo; JOHNSTON, Deborah (eds.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Ann Arbor: Pluto Press, 177–183.
- ARISTOTELES (2009a): *Etika Nikomachova*. Praha: Rezek.
- ARISTOTELES (2009b): *Politika*. Praha: Rezek.
- BARKER, Nicola; LAMBLE, Sarah (2009): From Social Security to Individual Responsibility: Sanctions, Conditionality and Punitiveness in the Welfare Reform Bill 2009 (Part One): Current Developments. In: *Journal of Social Welfare and Family Law*, 31: 3, 321–332.
- BARNES, Colin; MERCER, Geof (2005): Disability, Work, and Welfare: Challenging the Social Exclusion of Disabled People. In: *Work, Employment & Society*, 19: 3, 527–545.
- BARRY, Brian (2008): *Why Social Justice Matters*. Malden: Polity.
- BATSLEER, Janet; HUMPHRIES, Beth (2005): Welfare, Exclusion and Political Agency. In: BATSLEER, Janet; HUMPHRIES, Beth (eds.), *Welfare, Exclusion, and Political Agency*, London: Routledge, 1–16.
- BAUMAN, Zygmunt (2005): *Work, Consumerism and the New Poor*. Maidenhead: Open University Press.
- BAUMAN, Zygmunt (2007): *Consuming Life*. Cambridge: Polity.
- BECKER, Howard (1966): *Outsiders*. New York: Free Press.
- BECKETT, Katherine; WESTERN, Bruce (2001): Governing Social Marginality: Welfare, Incarceration, and the Transformation of State Policy. In: *Punishment & Society*, 3: 1, 43–59.
- BENBAJI, Yitzhak (2006): Sufficiency or Priority? In: *European Journal of Philosophy*, 14: 3, 327–348.
- BENGTSSON, Mattias; BERGLUND, Tomas (2012): Labour Market Policies in Transition: From Social Engineering to Standby-Ability. In: LARSSON, Bengt; LETELL, Martin; THÖRN, Håkan (eds.), *Transformations of the Swedish Welfare State*, New York: Palgrave Macmillan, 86–104.

- BENTHAM, Jeremy (1838a): A Manual of Political Economy. In: BOWRING, John (ed.), *The Works of Jeremy Bentham vol. 3*, Edinburgh: William Tait, 31–84.
- BENTHAM, Jeremy (1838b): Panopticon. In: BOWRING, John (ed.), *The Works of Jeremy Bentham vol. 4*, Edinburgh: William Tait, 37–172.
- BERNARD, H. Russell (2006): *Research Methods in Anthropology*. Lanham: Altamira Press.
- BERRICK, Jill Duerr (1995): *Faces of Poverty: Portraits of Women and Children on Welfare*. New York: Oxford University Press.
- BHAVNANI, Kum-Kum; CHUA, Peter; COLLINS, Dana (2014): Critical Approaches to Qualitative Research. In: LEAVY, Patricia (ed.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research*, Oxford: Oxford University Press, 165–178.
- BIGO, Didier (2008): Globalized (In)security: The Field and the Ban-opticon. In: BIGO, Didier; TSOUKALA, Anastassia (eds.), *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal Practices of Liberal Regimes after 9/11*, New York: Routledge, 11–48.
- BIGO, Didier (2012): Security, Surveillance and Democracy. In: BALL, Kirstie; HAGGERTY, Kevin D.; LYON, David (eds.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, New York: Routledge, 277–285.
- BILLINGS, Peter (2011): Income Management in Australia: Protecting the Vulnerable and Promoting Human Capital through Welfare Conditionality? In: *Journal of Social Security Law*, 18: 4, 168–191.
- BLOMBERG, Helena; KROLL, Christian; KALLIO, Johanna; et al. (2013): Social Workers' Perceptions of the Causes of Poverty in the Nordic Countries. In: *Journal of European Social Policy*, 23: 1, 68–82.
- BOURDIEU, Pierre (2003): *Firing Back: Against Tyranny of the Market 2*. New York: The New Press.
- BRADY, Michelle (2014): Ethnographies of Neoliberal Governmentalities: From the Neoliberal Apparatus to Neoliberalism and Governmental Assemblages. In: *Foucault Studies*, 10: 2, 11–33.
- BRIMBLECOMBE, Julie; MCDONELL, Joseph; BARNES, Adam; et al. (2010): Impact of Income Management on Store Sales in the Northern Territory. In: *The Medical Journal of Australia*, 192: 10, 549–554.
- BRINKMANN, Svend (2013): *Qualitative Interviewing*. Oxford: Oxford University Press.
- BRÖCKLING, Ulrich; KRASMANN, Susanne; LEMKE, Thomas (2011): From Foucault's Lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality: An

- Introduction. In: BRÖCKLING, Ulrich; KRASMANN, Susanne; LEMKE, Thomas (eds.), *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*, New York: Routledge, 1–33.
- BRODY, Baruch (2000): Redistribution without Egalitarianism. In: VALLENTYNE, Peter; STEINER, Hillel (eds.), *Left-Libertarianism and Its Critics*, New York: Palgrave Macmillan, 31–47.
- BURCHELL, Graham (1991): Peculiar Interests: Civil Society and Governing “the System of Natural Liberty.” In: BURCHELL, Graham; GORDON, Colin; MILLER, Peter (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: The University of Chicago Press, 119–150.
- CAMPBELL, John E.; CARLSON, Matt (2002): Panopticon.com: Online Surveillance and the Commodification of Privacy. In: *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 46: 4, 586–606.
- CEYHAN, Ayse (2012): Surveillance as Biopower. In: BALL, Kirstie; HAGGERTY, Kevin D.; LYON, David (eds.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, New York: Routledge, 38–45.
- CLASEN, Jochen; KVIST, Jon; OORSCHOT, William von (2001): On Condition of Work: Increasing Work Requirements in Unemployment Compensation Schemes. In: KAUTTO, Mikko; FRITZELL, Johan; HVINDEN, Bjørn; et al. (eds.), *Nordic Welfare States in the European Context*, New York: Routledge, 161–185.
- COHEN, Gerald A. (1989): On the Currency of Egalitarian Justice. In: *Ethics*, 99: 4, 906–944.
- COHEN, Stanley (2007): *Visions of Social Control*. Malden: Polity.
- COHEN, Stanley (2011): *Folk Devils and Moral Panics*. New York: Routledge.
- CRESWELL, John W. (2007): *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- DEAN, Mitchell (2010): *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE.
- DEE, Mike (2013): Welfare Surveillance, Income Management and New Paternalism in Australia. In: *Surveillance & Society*, 11: 3, 272–286.
- DENZIN, Norman K.; LINCOLN, Yvonna S. (2005): Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. In: DENZIN, Norman K.; LINCOLN, Yvonna

- S. (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: SAGE, 1–32.
- VAN DIJK, Teun (1993): Principles of Critical Discourse Analysis. In: *Discourse & Society*, 4: 2, 249–283.
- VAN DIJK, Teun (2001): Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity. In: WODAK, Ruth; MEYER, Michael (eds.), *Methods of Critical Discursive Analysis*, London: SAGE, 95–120.
- VAN DIJK, Teun (2003): Discourse, Power and Access. In: CALDAS-COULTHARD, Carmen Rosa; COULTHARD, Malcolm (eds.), *Text and Practises*, London: Routledge, 84–104.
- VAN DIJK, Teun (2012): Structures of Discourse and Structures of Power. In: ANDERSON, James (ed.), *Communication Yearbook 12*, London: Routledge, 18–59.
- DORE, Ronald (2001): Dignity and Deprivation. In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 80–84.
- DORNAN, Paul; HUDSON, John (2003): Welfare Governance in the Surveillance Society: A Positive-Realistic Cybercriticalist View. In: *Social Policy & Administration*, 37: 5, 468–482.
- DUNCAN, Craig (2005a): Democratic Liberalism: The Politics of Dignity. In: *Libertarianism: For and Against*, Oxford: Rowman & Littlefield, 79–126.
- DUNCAN, Craig (2005b): The Errors of Libertarianism. In: *Libertarianism: For and Against*, Oxford: Rowman & Littlefield, 45–64.
- DWORKIN, Ronald (1981): What is Equality? Part 2: Equality of Resources. In: *Philosophy and Public Affairs*, 10: 4, 283–345.
- DWORKIN, Ronald (2002): *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge: Harvard University Press.
- EICHHORST, Werner; MARX, Paul (2011): Reforming German Labour Market Institutions: A Dual Path to Flexibility. In: *Journal of European Social Policy*, 21: 1, 73–87.
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, UK: Polity Press.
- EUBANKS, Virginia (2006): Technologies of Citizenship: Surveillance nad Political Learning in the Welfare System. In: MONAHAN, Torin (ed.), *Surveillance and Society*, New York: Routledge, 89–107.

- EWALD, François (1991): Insurance and Risk. In: BURCHELL, Graham; GORDON, Colin; MILLER, Peter (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: The University of Chicago Press, 197–210.
- FAIRCLOUGH, Norman (2003a): *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- FAIRCLOUGH, Norman (2003b): Technologisation of Discourse. In: CALDAS-COULTHARD, Carmen Rosa; COULTHARD, Malcolm (eds.), *Text and Practises*, London: Routledge, 71–83.
- FAIRCLOUGH, Norman; FAIRCLOUGH, Isabela (2012): *Political Discourse Analysis*. New York: Routledge.
- FELDMAN, Leonard C. (2002): Redistribution, Recognition, and the State: The Irreducibly Political Dimension of Injustice. In: *Political Theory*, 30: 3, 410–440.
- FERGUSON, Iain (2008): *Reclaiming Social Work: Challenging Neo-liberalism and Promoting Social Justice*. Los Angeles: SAGE Publications.
- FLEW, Terry (2014): Six Theories of Neoliberalism. In: *Thesis Eleven*, 122: 1, 49–71.
- FLICK, Uwe (1992): Triangulation Revisited: Strategy of Validation or Alternative? In: *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 22: 2, 175–197.
- FOUCAULT, Michel (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. New York: Pantheon Books.
- FOUCAULT, Michel (1982): The Subject and Power. In: *Critical Inquiry*, 8: 4, 777–795.
- FOUCAULT, Michel (1993): About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Two Lectures at Dartmouth. In: *Political Theory*, 21: 2, 198–227.
- FOUCAULT, Michel (1997): *Ethics: Subjectivity and Truth*. New York: The New Press.
- FOUCAULT, Michel (2000): *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- FOUCAULT, Michel (2006): *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia.
- FOUCAULT, Michel (2007): *Security, Territory, Population*. New York: Picador.
- FOUCAULT, Michel (2009): *Zrození biopolitiky*. Brno: CDK.
- FRASER, Nancy (1998): *Unruly Practises: Power, Discourse, and Gender in Contemporary Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- FRASER, Nancy (2001): Recognition without Ethics? In: *Theory, Culture & Society*, 18: 2-3, 21–42.
- FRASER, Nancy (2004): Sociální spravedlnost ve věku politiky identity. Přerozdělování, uznání a participace. In: FRASER, Nancy; HONNETH, Axel, *Přerozdělování nebo uznání?*, Praha: Filosofia, 19–141.

- FRASER, Nancy (2007a): Identity, Exclusion, and Critique: A Response to Four Critics. In: *European Journal of Political Theory*, 6: 3, 305–338.
- FRASER, Nancy (2007b): *Rozvíjení radikální imaginace*. Praha: Filosofia.
- FREEDEN, Michael (1992): Liberal Communitarianism and Basic Income. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 185–191.
- FREIMAN, Christopher (2012): Why Poverty Matters Most: Towards a Humanitarian Theory of Social Justice. In: *Utilitas*, 24: 1, 26–40.
- FRERICKS, Patricia; MAIER, Robert; DE GRAAF, Willibrord (2009): Toward a Neoliberal Europe?: Pension Reforms and Transformed Citizenship. In: *Administration & Society*, 41: 2, 135–157.
- GALSTON, William A. (2001): What about Reciprocity? In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 29–33.
- GANDY, Oscar H. (2012): Statistical Surveillance: Remote Sensing in the Digital Age. In: BALL, Kirstie; HAGGERTY, Kevin D.; LYON, David (eds.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, New York: Routledge, 125–133.
- GARLAND, David (2001): *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- GILLHAM, Bill (2005): *Research Interviewing*. New York: Open University Press.
- GILLIOM, John (2001): *Overseers of the Poor: Surveillance, Resistance, and the Limits of Privacy*. Chicago: University of Chicago Press.
- GLÄSER, Jochen; LAUDEL, Grit (2013): Life With and Without Coding: Two Methods for Early-Stage Data Analysis in Qualitative Research Aiming at Causal Explanations. In: *Forum: Qualitative Social Research*, 14: 2, nepaginováno.
- GLASGOW, Joshua (2008): On the Methodology of the Race Debate: Conceptual Analysis and Racial Discourse. In: *Philosophy and Phenomenological Research*, 76: 2, 333–358.
- GOFFMAN, Erving (2003): *Stigma: Poznámky k problému zvládnání narušené identity*. Praha: SLON.
- GOODIN, Robert E. (2001): Something for Nothing? In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 90–97.

- GORZ, André (1992): On the Difference between Society and Community, and Why Basic Income Cannot by Itself Confer Full Membership of Either. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 178–185.
- GREGORY, Julie (2010): (M)Others in Altered States: Prenatal Drug-Use, Risk, Choice, and Responsible Self-Governance. In: *Social & Legal Studies*, 19: 1, 49–66.
- GRUNEBAUM, James (2000): Autonomous Ownership. In: VALLENTYNE, Peter; STEINER, Hillel (eds.), *Left-Libertarianism and Its Critics*, New York: Palgrave Macmillan, 48–73.
- GÜNTHER, Klaus (1997): Co znamená: “Každému to, co mu náleží”? K novému odhalení distributivní spravedlnosti. In: VELEK, Josef (ed.), *Spor o spravedlnost*, Praha: Filosofia, 15–51.
- GUSTAFSON, Kaaryn S. (2011): *Cheating Welfare: Public Assistance and the Criminalization of Poverty*. New York: New York University Press.
- HAAGH, Louise (2010): Basic Income, Social Democracy and Control over Time. In: *Policy & Politics*, 39: 1, 43–66.
- HALL, Stuart (2011): The Neoliberal Revolution. In: *Soundings*, 48: 1, 9–28.
- HALVORSEN, Rune; NERVIK, Jan Arve; SALONEN, Tapio; et al. (2007): The Challenges of Decentralized Delivery of Services: The Scope for Active Citizenship in Swedish and Norwegian Activation Policies. In: HVINDEN, Bjørn; JOHANSSON, Håkan (eds.), *Citizenship in Nordic Welfare States*, New York: Routledge, 80–93.
- HAMANN, Trent H. (2009): Neoliberalism, Governmentality, and Ethics. In: *Foucault Studies*, 6: 1, 37–59.
- HARPER, Alexander S. (2012): An Oblique Epistemic Defence of Conceptual Analysis. In: *Metaphilosophy*, 43: 3, 235–256.
- HARVEY, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- HARVEY, David (2006): Neo-Liberalism as Creative Destruction. In: *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 88: 2, 145–158.
- HAYEK, Friedrich A. von (1995): *Osudná domýšlivost*. Praha: SLON.
- HAYEK, Friedrich A. von (1998): *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia.
- HAYEK, Friedrich A. von (2004): *Cesta do otroctví*. Brno: Barrister & Principal.

- HENMAN, Paul (2004): Targeted! Population Segmentation, Electronic Surveillance and Governing the Unemployed in Australia. In: *International Sociology*, 19: 2, 173–191.
- HENMAN, Paul; ADLER, Michael (2003): Information Technology and the Governance of Social Security. In: *Critical Social Policy*, 23: 2, 139–164.
- HENMAN, Paul; MARSTON, Greg (2008): The Social Division of Welfare Surveillance. In: *Journal of Social Policy*, 37: 2, 187–205.
- HERTOG, James K.; MCLEOD, Douglas M. (2001): A Multiperspectival Approach to Framing Analysis: A Field Guide. In: REESE, Stephen D.; GANDY, Oscar H.; GRANT, August E. (eds.), *Framing Public Life*, London: Routledge, 142–162.
- HIER, Sean P.; GREENBERG, Josh (2009): The Politics of Surveillance: Power, Paradigms, and the Field of Visibility. In: HIER, Sean P.; GREENBERG, Josh (eds.), *Surveillance: Power, Problems, and Politics*, Vancouver: UBC Press, 14–29.
- HONNETH, Axel (2001): Recognition or Redistribution?: Changing Perspectives on the Moral Order of Society. In: *Theory, Culture & Society*, 18: 2-3, 43–55.
- HONNETH, Axel (2004): Přerozdělování jakožto uznání. Odpověď adresovaná Nancy Fraserové. In: FRASER, Nancy; HONNETH, Axel, *Přerozdělování nebo uznání?*, Praha: Filosofia, 143–244.
- VAN HULST, Merlijn J. (2008): Love and Life in Heart-less Town: Or, the Use of Metaphor in Local Planning. In: CARVER, Terrell; PIKALO, Jernej (eds.), *Political Language and Metaphor: Interpreting and Changing the World*, London: Routledge, 212–224.
- CHARTERIS-BLACK, Jonathan (2009): Metaphor and Gender in British Parliamentary Debates. In: AHRENS, Kathleen (ed.), *Politics, Gender and Conceptual Metaphor*, New York: Palgrave Macmillan, 139–165.
- CHARTERIS-BLACK, Jonathan (2011): *Politicians and Rhetorics*. New York: Palgrave Macmillan.
- CHOUINARD, Vera; CROOKS, Valorie A. (2005): “Because *They* Have All the Power and I Have None”: State Restructuring of Income and Employment Supports and Disabled Women’s Lives in Ontario, Canada. In: *Disability & Society*, 20: 1, 19–32.

- CHUNN, Dorothy E.; GAVIGAN, Shelley A. M. (2004): Welfare Law, Welfare Fraud, and the Moral Regulation of the “Never Deserving” Poor. In: *Social & Legal Studies*, 13: 2, 219–243.
- INNES, Martin (2003): *Understanding Social Control*. Berkshire: Open University Press.
- JACOBSEN, Elida K. U. (2012): Unique Identification: Inclusion and Surveillance in the Indian Biometric Assemblage. In: *Security Dialogue*, 43: 5, 457–474.
- JÄGER, Sigfried (2001): Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of a Critical Discourse and Dispositive Analysis. In: WODAK, Ruth; MEYER, Michael (eds.), *Methods of Critical Discursive Analysis*, London: SAGE, 32–62.
- JENKINS, Richard (2012): Identity, Surveillance and Modernity: Sorting out Who’s Who. In: BALL, Kirstie; HAGGERTY, Kevin D.; LYON, David (eds.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, New York: Routledge, 159–167.
- JESSOP, Bob (2011): Construing Another Foucault Effect: Foucault on States and Statecraft. In: BRÖCKLING, Ulrich; KRASMANN, Susanne; LEMKE, Thomas (eds.), *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*, New York: Routledge, 56–73.
- JOHANSSON, Håkan; HVINDEN, Bjørn (2007): Nordic Activation Reforms in a European context: A distinct Universalistic Model? In: HVINDEN, Bjørn; JOHANSSON, Håkan (eds.), *Citizenship in Nordic Welfare States*, New York: Routledge, 53–66.
- JORDAN, Bill (1992): Basic Income and the Common Good. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 155–177.
- JØRGENSEN, Henning; SCHULZE, Michaela (2011): Leaving the Nordic Path? The Changing Role of Danish Trade Unions in the Welfare Reform Process: Leaving the Nordic Path? The Changing Role of Danish Trade Unions in the Welfare Reform Process. In: *Social Policy & Administration*, 45: 2, 206–219.
- JUTILA, Merja (2011): Narrowing of Public Responsibility in Finland, 1990-2010: Narrowing of Public Responsibility in Finland, 1990-2010. In: *Social Policy & Administration*, 45: 2, 194–205.
- KANT, Immanuel (1992): *Prolegomena ke každé příští metafyzice, jež se bude moci stát vědou*. Praha: Svoboda.

- KEMMERLING, Achim; BRUTTEL, Oliver (2006): "New Politics" in German Labour Market Policy? The Implications of the Recent Hartz Reforms for the German Welfare State. In: *West European Politics*, 29: 1, 90–112.
- KESKITALO, Elsa (2007): Individualizing Welfare Provision: The Integrated Approach of the Finnish Activation Reform. In: HVINDEN, Bjørn; JOHANSSON, Håkan (eds.), *Citizenship in Nordic Welfare States*, New York: Routledge, 67–79.
- KNIGHT, Carl (2009): *Luck Egalitarianism: Equality, Responsibility, and Justice*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KOHLER-HAUSMANN, Julilly (2007): "The Crime of Survival": Fraud Prosecutions, Community Surveillance and the Original "Welfare Queen." In: *Journal of Social History*, 41: 2, 329–354.
- KOLLER, Peter (1997): Pojetí společnosti a sociální spravedlnost. In: VELEK, Josef (ed.), *Spor o spravedlnost*, Praha: Filosofia, 83–107.
- KRASMANN, Susanne (2011): The Right of Government: Torture and the Rule of Law. In: BRÖCKLING, Ulrich; KRASMANN, Susanne; LEMKE, Thomas (eds.), *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*, New York: Routledge, 115–137.
- KRUGER, Erin; MAGNET, Shoshana; VAN LOON, Joost (2008): Biometric Revisions of the 'Body' in Airports and US Welfare Reform. In: *Body & Society*, 14: 2, 99–121.
- LACLAU, Ernesto; MOUFFE, Chantal (2001): *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LANTZ, Sarah; MARSTON, Greg (2012): Policy, Citizenship and Governance: The Case of Disability and Employment Policy in Australia. In: *Disability & Society*, 27: 6, 853–867.
- LARSSON, Staffan (2009): A Pluralist View of Generalization in Qualitative Research. In: *International Journal of Research & Method in Education*, 32: 1, 25–38.
- LAZZARATO, Maurizio (2009): Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social. In: *Theory, Culture & Society*, 26: 6, 109–133.
- LEAVY, Patricia (2014): Introduction. In: LEAVY, Patricia (ed.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research*, Oxford: Oxford University Press, 1–13.

- VAN LEEUWEN, Theo (2008): *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- LEIN, Laura (2005): Barriers to Self-Sufficiency: Are Wages and Welfare Enough? In: BERRICK, Jill Duerr; FULLER, Bruce (eds.), *Good parents or good workers?: how policy shapes families' daily lives*, New York: Palgrave Macmillan, 19–33.
- LOWNDES, Sarah (2005): The E-mail Interview. In: GILLHAM, Bill (ed.), *Research Interviewing: The Range of Techniques*, New York: Open University Press, 107–112.
- LYON, David (1994): *The Electronic Eye*. Minneapolis: Polity.
- LYON, David (2005): Surveillance as Social Sorting. In: LYON, David (ed.), *Surveillance as Social Sorting*, New York: Routledge, 13–30.
- LYON, David (2009): *Identifying Citizen*. Malden: Polity.
- MACLEAVY, Julie (2010): Remaking the Welfare State: from Safety Net to Trampoline. In: BIRCH, Kean; MYKHENKO, Vlad (eds.), *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?*, London: Zed Books, 133–150.
- MAGNET, Shoshana (2009): Bio-Benefits: Technologies of Criminalization, Biometrics, and the Welfare System. In: HIER, Sean P.; GREENBERG, Josh (eds.), *Surveillance: Power, Problems, and Politics*, Vancouver: UBC Press, 169–183.
- MACHAN, Tibor R. (2005): The Case for Libertarianism: Sovereign Individuals. In: *Libertarianism: For and Against*, Oxford: Rowman & Littlefield, 3–44.
- MAKI, Krystle (2011): Neoliberal Deviants and Surveillance: Welfare Recipients under the Watchful Eye of Ontario Works. In: *Surveillance & Society*, 9: 1/2, 47–63.
- MAURO, Robert M. (2008): Political Science Education and the Conceptual Analysis of Ideology: A Pedagogy and Curriculum of Understanding. In: *Journal of Political Ideologies*, 13: 1, 55–72.
- MAYRING, Philipp (2000): Qualitative Content Analysis. In: *Forum: Qualitative Social Research*, 1: 2, nepaginováno.
- MCMULLIN, Julie Ann; DAVIES, Lorraine; CASSIDY, Gale (2002): Welfare Reform in Ontario: Tough Times in Mothers' Lives. In: *Canadian Public Policy/Analyse de Politiques*, 28: 2, 297–314.

- MENDES, Philip (2013): Compulsory Income Management: A Critical Examination of the Emergence of Conditional Welfare in Australia. In: *Australian Social Work*, 66: 4, 495–510.
- MENDES, Philip; WAUGH, Jacinta; FLYNN, Catherine (2014): Income Management in Australia: A Critical Examination of the Evidence. In: *International Journal of Social Welfare*, 23: 4, 362–372.
- MEYER, Michael (2001): Between Theory, Method, and Politics: Positioning of the Approaches to CDA. In: WODAK, Ruth; MEYER, Michael (eds.), *Methods of Critical Discursive Analysis*, London: SAGE, 14–31.
- MILIOS, John (2005): European Integration as a Vehicle of Neoliberal Hegemony. In: SAAD-FILHO, Alfredo; JOHNSTON, Deborah (eds.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Ann Arbor: Pluto Press, 208–215.
- MILLER, David (1999): *Principles of Social Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- MISES, Ludwig von (1998): *Liberalismus*. Praha: Ekopress.
- MISES, Ludwig von (2002): *Byrokracie*. Praha: Liberální institut.
- MONAHAN, Torin (2008): Dreams of Control at a Distance: Gender, Surveillance, and Social Control. In: *Cultural Studies <=> Critical Methodologies*, 9: 2, 286–305.
- MURRAY, Harry (2000): Deniable Degradation: The Finger-Imaging of Welfare Recipients. In: *Sociological Forum*, 15: 1, 39–63.
- NEUMAN, William Lawrence (2014): *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative approaches*. Harlow: Pearson.
- NEWMAN, Ines (2011): Work as a Route out of Poverty: A Critical Evaluation of the UK Welfare to Work Policy. In: *Policy Studies*, 32: 2, 91–108.
- NORMAN, Richard (1992): Equality, Needs, and Basic Income. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 141–152.
- NOZICK, Robert (1999): *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Blackwell.
- NUSSBAUM, Martha (2003): Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. In: *Feminist Economics*, 9: 2-3, 33–59.
- NUSSBAUM, Martha (2006): *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Harvard University Press.
- O'BRIEN, Michael (2013): Welfare Reform in Aotearoa/New Zealand: From Citizen to Managed Worker. In: *Social Policy & Administration*, 47: 6, 729–748.

- OFFE, Claus (1992): A Non-Productivist Design for Social Policies. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 61–78.
- OFFE, Claus (2001): Pathways from Here. In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 111–118.
- OSBORNE, Thomas (1996): Security and Vitality: Drains, Liberalism and Power in the Nineteenth Century. In: BARRY, Andrew; OSBORNE, Thomas; ROSE, Nikolas (eds.), *Foucault and Political Reason*, Chicago: Chicago University Press, 99–121.
- OTSUKA, Michael (2003): *Libertarianism without Inequality*. Oxford: Clarendon Press.
- OTSUKA, Michael (2012): Prioritarianism and the Separateness of Persons. In: *Utilitas*, 24: 3, 365–380.
- PARFIT, Derek (2002): Equality or Priority? In: CLAYTON, Matthew; WILLIAMS, Andrew (eds.), *The Ideal of Equality*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 81–125.
- PARFIT, Derek (2012): Another Defence of the Priority View. In: *Utilitas*, 24: 03, 399–440.
- VAN PARIJS, Philippe (1992a): Competing Justifications of Basic Income. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 3–43.
- VAN PARIJS, Philippe (1992b): The Second Marriage of Justice and Efficiency. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 215–240.
- VAN PARIJS, Philippe (1997): *Real Freedom for All*. Oxford: Oxford University Press.
- VAN PARIJS, Philippe (2001): A Basic Income for All. In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 3–26.
- PARKER, Stephen; FOPP, Rodney (2005): Mutual Obligation? Regulating by Supervision and Surveillance in Australian Income Support Policy. In: *Surveillance & Society*, 3: 1, 107–128.
- PETOCZ, Agnes; NEWBERY, Glenn (2010): On Conceptual Analysis as the Primary Qualitative Approach to Statistics Education Research in Psychology. In: *Statistics Education Research Journal*, 9: 2, 123–145.
- PHELPS, Edmund S. (2001): Subsidize Wages. In: COHEN, Joshua; ROGERS, JOEL (eds.), *What's Wrong with the Free Lunch*, Boston: Beacon Press, 51–59.
- PLATON (2005): *Ústava*. Praha: Oikoymenh.

- PLEACE, Nicholas (2007): Workless People and Surveillant Mashups: Social Policy and Data Sharing in the UK. In: *Information, Communication & Society*, 10: 6, 943–960.
- POLIT, Denise F.; BECK, Cheryl Tatano (2010): Generalization in Quantitative and Qualitative Research: Myths and Strategies. In: *International Journal of Nursing Studies*, 47: 11, 1451–1458.
- POLLACK, Shoshana; CARAGATA, Lea (2010): Contestation and Accommodation: Constructions of Lone Mothers' Subjectivity Through Workfare Discourse and Practice. In: *Journal of Women and Social Work*, 25: 3, 264–277.
- PRIOR, Lindsay (2014): Content Analysis. In: LEAVY, Patricia (ed.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research*, Oxford: Oxford University Press, 339–379.
- RAVENTÓS, Daniel (2007): *Basic Income: The Material Conditions of Freedom*. London: Pluto Press.
- RAWLINGS, Laura B.; RUBIO, Gloria M. (2005): Evaluating the Impact of Conditional Cash Transfer Programs. In: *The World Bank Research Observer*, 20: 1, 29–55.
- RAWLS, John (1996): *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- RAWLS, John (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- RAWLS, John (2005): *A Theory of Justice*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- RAWLS, Jonh (1995): *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- REESE, Stephen D. (2001): Prologue—Framing Public Life: A Bridging Model for Media Research. In: REESE, Stephen D.; GANDY, Oscar H.; GRANT, August E. (eds.), *Framing Public Life*, London: Routledge, 7–31.
- REGEV-MESSALEM, Shiri (2014): Trapped in Resistance: Collective Struggle through Welfare Fraud in Israel. In: *Law & Society Review*, 48: 4, 741–772.
- ROSE, Nikolas (1996): Governing “Advanced” Liberal Democracies. In: BARRY, Andrew; OSBORNE, Thomas; ROSE, Nikolas (eds.), *Foucault and Political Reason*, Chicago: Chicago Universit Press, 37–64.
- ROTHBARD, Murray N. (1978): *For a New Liberty: The Libertarian Manifesto*. New York: Collier Books.
- ROTHBARD, Murray N. (2006): *Power & Market*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.

- ROTHBARD, Murray N. (2009): *Anatomy of the State*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
- SALDAÑA, Johnny (2009): *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: Sage.
- SANDEL, Michael (2010): *Justice: What's the Right Thing to Do?* New York: Farrar, Straus and Giroux.
- SEGALL, Shlomi (2005): Unconditional Welfare Benefits and the Principle of Reciprocity. In: *Politics, Philosophy & Economics*, 4: 3, 331–354.
- SEN, Amartya (2009): *The Idea Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- SENNETT, Richard (2006): *The Culture of the New Capitalism*. New Haven: Yale University Press.
- SHIELDS, Liam (2012): The Prospect for Sufficiencyarianism. In: *Utilitas*, 24: 1, 101–117.
- SCHABERG, Abby E. (2012): State Drug Testing Requirements for Welfare Recipients: Are Missouri and Florida's New Laws Constitutional? In: *Missouri Law Review*, 77: 2, 567–589.
- SCHEUFELE, Dietram A. (2000): Agenda-Setting, Priming, and Framing Revisited: Another Look at Cognitive Effects of Political Communication. In: *Mass Communication and Society*, 3: 2-3, 297–316.
- SCHEUFELE, Dietram A.; TEWSBURY, David (2007): Framing, Agenda Setting, and Priming: The Evolution of Three Media Effects Models. In: *Journal of Communication*, 57: 1, 9–20.
- SCHÖN, Donald A. (1993): Generative Metaphor: A Perspective on Problem-setting in Social Policy. In: ORTONY, Andrew (ed.), *Metaphor and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 137–163.
- SCHRAM, Sanford F.; SOSS, Joe; HOUSER, Linda; et al. (2010): The Third Level of US Welfare Reform: Governmentality under Neoliberal Paternalism. In: *Citizenship Studies*, 14: 6, 739–754.
- SMITH, Adrian; STENNING, Alison; ROCHOVSKÁ, Alena; et al. (2008): The Emergence of a Working Poor: Labour Markets, Neoliberalization and Diverse Economies in Post-socialist Cities. In: SMITH, Adrian; STENNING, Alison; WILLIS, Katie (eds.), *Social justice and Neoliberalism: Global Perspectives*, London: Zed Books, 165–198.

- SMITH, Anna Marie (2007): *Welfare Reform and Sexual Regulation*. New York: Cambridge University Press.
- SOLDATIC, Karen; CHAPMAN, Anne (2010): Surviving the Assault? The Australian Disability Movement and the Neoliberal Workfare State. In: *Social Movement Studies*, 9: 2, 139–154.
- SOLDATIC, Karen; PINI, Barbara (2009): The Three Ds of Welfare Reform: Disability, Disgust and Deservingness. In: *Australian Journal of Human Rights*, 15: 1, 77–95.
- STANDING, Guy (2014): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury.
- STEINER, Hillel (1992): Three Just Taxes. In: VAN PARIJS, Philippe (ed.), *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*, New York: Verso, 81–92.
- TALBOTT, William J. (2010): *Human Rights and Human Well-Being*. Oxford: Oxford University Press.
- TANKARD, James W. (2001): The Empirical Approach to the Study of Media Framing. In: REESE, Stephen D.; GANDY, Oscar H.; GRANT, August E. (eds.), *Framing Public Life*, London: Routledge, 95–105.
- THORNTON, Stephen; MARSTON, Greg (2009): Who to Serve? The Ethical Dilemma of Employment Consultants in Nonprofit Disability Employment Network Organisations. In: *Australian Journal of Social Issues*, 44: 1, 73–89.
- TICKAMYER, Ann R.; HENDERSON, Debra. A.; WHITE, Julie Anne; et al. (2000): Voices of Welfare Reform: Bureaucratic Rationality Versus the Perceptions of Welfare Participants. In: *Affilia*, 15: 2, 173–192.
- TORFING, Jacob (1999): Workfare With Welfare: Recent Reforms of the Danish Welfare State. In: *Journal of European Social Policy*, 9: 1, 5–28.
- TRENKAMP, Oliver (2010): Real Life Training or Humiliation?: German Unemployed Sent to Fake Supermarket to Hone Skills. *Spiegel Online*, 1.4.2010.
- TRENT, Allen; CHO, Jeasik (2014): Interpretation Strategies: Appropriate Concepts. In: LEAVY, Patricia (ed.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research*, Oxford: Oxford University Press, 639–657.
- TRLIFAJOVÁ, Lucie; MUSIL, Petr; KOVÁŘOVÁ, Linda; et al. (2015): *Mezi dávkami a prací, která není?* Praha: Mulkulturní centrum; SPOT.

- UNDERLID, Kjell (2012): Autonomy and Poverty – An Empirical Study of Long-Term Recipients of Social Assistance. In: LARATTA, Rosario (ed.), *Social Welfare*, Rijeka: InTech, 137–152.
- VALLENTYNE, Peter (2000): Introduction: Left-Libertarianism - A Primer. In: VALLENTYNE, Peter; STEINER, Hillel (eds.), *Left-Libertarianism and Its Critics*, New York: Palgrave Macmillan, 1–20.
- VALLENTYNE, Peter (2007): Libertarianism and the State. In: *Social Philosophy and Policy*, 24: 1, 187–205.
- VALLENTYNE, Peter (2013): Left-Libertarianism: An Overview. Central European University, Budapest 2013.
- VILLADSEN, Kaspar (2012): Paradoxes of Welfare: Universality, Truth, and Power in Modern Welfare Provision. In: LARATTA, Rosario (ed.), *Social Welfare*, Rijeka: InTech, 63–88.
- WACQUANT, Loïc (2009): *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- WALBY, Kevin (2009): Public Surveillance of Male-with-Male Public Sex in Ontario, 1983-94. In: HIER, Sean P.; GREENBERG, Josh (eds.), *Surveillance: Power, Problems, and Politics*, Vancouver: UBC Press, 46–58.
- WHITE, Stuart (2003): Fair Reciprocity and Basic Income. In: REEVE, Andrew; WILLIAMS, Andrew (eds.), *Real Libertarianism Assessed*, New York: Palgrave Macmillan, 136–160.
- WIDERQUIST, Karl (2010): How the Sufficiency Minimum Becomes a Social Maximum. In: *Utilitas*, 22: 4, 474–480.
- WINCUP, Emma (2014): Thoroughfares, Crossroads and Cul-de-sacs: Drug Testing of Welfare Recipients. In: *International Journal of Drug Policy*, 25: 5, 1031–1037.
- WODAK, Ruth (2001): What CDA is about - a Summary of Its History, Important Concepts and Its Developments. In: WODAK, Ruth; MEYER, Michael (eds.), *Methods of Critical Discursive Analysis*, London: SAGE, 1–13.
- WRIGHT, David; FRIEDEWALD, Michael; GUTWIRTH, Serge; et al. (2010): Sorting out Smart Surveillance. In: *Computer Law & Security Review*, 26: 4, 343–354.